

A CRITICAL STUDY OF
MŪL MANTRA
(‘ਮੂਲ ਮੰਤਰ’ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ)

THESIS SUBMITTED TO
PANJAB UNIVERSITY CHANDIGARH
FOR THE DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY
FACULTY OF LANGUAGES
1979

SUPERVISED BY
DR. S.S. KOHLI
PROFESSOR & HEAD
Deptt. of Panjabi
P. U. Chandigarh.

SUBMITTED BY
JAGJIT SINGH SALOOJA
M.A. (Panjabi & Philosophy)
Govt. College for Men, Chandigarh.

ਸੰਕੇਤ - ਸੂਚੀ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ	=	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ
()	=	ਖੋਕਟ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਅੰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਲਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੋ ਜਿਵੇਂ :
ਕਾ. 4 (1310)	=	ਕਾਨੜਾ ਮਹਲਾ 4, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 1310
ਭੇ. 5 (1137)	=	ਭੇਰਉ ਮਹਲਾ 5, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1137
ਗੁ. 3 (514)	=	ਗੁਜਰੀ ਮਹਲਾ 3, _____
ਬਿ. 1 (838)	=	ਬਿਨਾਵਲ ਮਹਲਾ 1, _____, 838 ਇਤਿਆਦਿ
ਸੰਬਧਾ	=	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਸੰਬਧਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ।
ਆਪਟੇ ਕੋਸ਼	=	ਵਮਨ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਆਪਟੇ ਰਚਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼-ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ।
ਕਵੀਰਾਜ ਕੋਸ਼	=	ਪੰਡਿਤ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵੀਰਾਜ ਰਚਿਤ, ਦੀ ਪ੍ਰੋਕਟੀਕਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ।
ਕੋਸ਼ਤੁਭ	=	ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦਵਾਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਰਮਾ ਰਚਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਕੋਸ਼ਤੁਭ।
ਮੋਨੀਅਰ ਕੋਸ਼	=	ਮੋਨੀਰ ਵਿਲੀਅਮ ਰਚਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ।
ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼	=	ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਰਚਿਤ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼।
ਮੇ. ਉ.	=	ਮੋਤੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ
ਬਿ. ਉ.	=	ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ
ਐ. ਰ. ਐ.	=	E.R.E. = Encyclopedia of Religion and Ethics., by James Hastings

ਮੇਂ ਮੁਰਖ ਕਹਿਣ ਨ ਜਾਈ

ਆਭਾਰ: ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕਹਿ ਸਕਣਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸੈਗ (ਸੁਰਗਵਾਸੀ) ਪਿਤਾ ਸ. ਨਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਵਿਚ ਮਹਿਵ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। 1955-57 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। 1960 ਵਿਚ ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਰੁੱਚੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਕਾਲੀ ਭਰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮਸੰਕਲਪ" ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ ਪਰ ਇਸ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਵਾਦਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਡਾ.ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਡਾ.ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡੇਹਰਾਦੂਨ), ਡਾ.ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ.ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮਿਲੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ, ਇਸ ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸੋਧਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਨਿਰਣਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਤਵ ਪੂਰਣ ਸੇਧ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਾਰਦਿਕ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਜਾਂ ਮੰਡਨ ਲਈ ਇਸ ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

24-1-79

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਧੜਕ
ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਲੂਜਾ

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਪੰਨਾ

- ਭੂਮਿਕਾ** ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ - ਸੀਮਾ- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ-ਪਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ -ਯੋਜਨਾ 1-15.
- ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ:** ਮੰਤਰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ -ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਯੋਗ
ਸੰਸਾਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰ-ਹਿੰਦੂ ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ -ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 16-52.
- ਦੂਜਾ:** '੧੯' - '੧' ਦਾ ਉਚਾਰਣ, ਅੰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥ - ਓਅੰਕਾਰ -
ਉਚਾਰਣ, ਅਤੇ ਕੋਸ਼-ਅਰਥ - ਹਿੰਦੂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਓਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਅਰਥ
ਅਤੇ ਪਰਯੋਗ-ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ '੧੯' -ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ
ਵਿਲੱਖਣਤਾ । 53-88.
- ਤੀਜਾ:** ਸਤਿਨਾਮ - ਸਤਿ: ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼-ਅਰਥ- ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ
ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ - ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਸਤਿ ਅਤੇ ਨਾਮ
ਸਤਿ ਅਤੇ ਕਾਲ- ਅੰਤਿਮ ਸਤਿ - ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਸਤਯਤਾ -
ਨਾਮ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਯੋਗ - ਸਤਿ, ਸਚ, ਨਾਮ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ
ਅਭੇਦਤਾ - ਪਰਾਪੂਰਬਲਾ ਨਾਮ-ਚਾਤੀ ਤੇ ਸਫ਼ਾਤੀ ਨਾਮ- ਵਾਹਿਗੁਰੂ
ਸ਼ਬਦ -ਅਸੰਖ ਨਾਵ-ਨਾਮ-ਮਾਰਗ 89-117.
- ਚੌਥਾ:** ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ: ਆਦਿ -ਕੱਥਨ -ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ
ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ- ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ
ਵਿਲੱਖਣਤਾ । 118-145.
- ਪੰਜਵਾਂ:** ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਵੈਰ: ਅਰਥ - 'ਭਉ' ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ -ਪ੍ਰਭਾਵ
ਅਤੇ ਸਰੋਤ -ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ -ਅਮਲੀ ਪੱਖ । 146-167.
- ਛੇਵਾਂ:** ਅਕਾਲਮੂਰਤਿ: ਆਦਿ ਕਥਨ- ਕੋਸ਼-ਅਰਥ- ਸੰਸਾਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਟ ਦਾ
ਮੂਰਤੀਕਰਣ -ਹਿੰਦੂ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਵਿਧਾਨ -ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਸੰਕਲਪ -
ਕਾਲ ਸੰਕਲਪ : ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ -ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ -ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰ
ਧਾਰਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ। 168-196.
- ਸਤਵਾਂ:** ਅਜੂਨੀ ਸੈਭ: ਆਦਿ ਕਥਨ- ਕੋਸ਼-ਅਰਥ-ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰ
ਵਾਦ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ - ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ 197-222.

ਅਠਵਾਂ:	ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ: ਆਦਿ ਕਬਨ- ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਅਰਥ- ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਨਦਰ ਦਾ ਈਸਾਈ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਿਨਿਖਣਤਾ ।	223-247.
ਨੌਵਾਂ:	ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ -- ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਠੰਡਕਤਾ ਆਚਾਰ, ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ।	248-265.
ਸਾਰੰਸ਼:		266-269.
	ਪੁਸਤਕ -ਸੂਚੀ	270-280

ਭੂਮਿਕਾ

1.

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ-ਵੇਦ, ਗੀਤਾ, ਅਵੇਸਥਾ, ਇੰਜੀਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਾਂਗ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਰਗੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। "ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਇਕ ਸਤਰ ਵੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸੁਕਰਾਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪਲੈਟੋ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। ਕਨਫਿਊਸ਼ਸ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਦਾ "ਸੈਕਲਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ।" ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਢੇਰ ਸਮਾਂ ਪਿਛੋਂ ਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸੈਕਲਨ ਕਰਕੇ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਗੁਰਿਆਈ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। "ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਤਿਕਾਰ ਕੁਰਾਨ ਲਈ ਹੈ, ਬੀਸਾਈਆਂ ਦਾ ਇੰਜੀਲ ਲਈ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਤੋਰਾਹ ਲਈ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿਖ ਜਗਤ ਵਲੋਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।"² ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ, 'ਬ੍ਰਹਮ-ਬੀਚਾਰ' ³ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸਿਖ ਕੌਮ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। "ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ

1. M. Macauliffe, The Sikh Religion, A symposium, Calcuttas Susil Guppa (India) Pvt. Ltd., 1958, p.3

2. Arnold Toynbee, More sacred Selection from The Sacred Writings of the Sikhs, London George Allen and Unwin Ltd., 1960, p.9.

3. ਜਨ ਨਾਨਕ ਬੋਲੈ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ। ਆਸਾ (370)

ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪਾਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ:

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ

ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ

ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਠਾਠ ਠਾਠ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਸਿਖ ਜੀਵਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਉਚਿਤ ਸੀ।⁵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਦੇ 14 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਇਸ ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

2.

ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹਨ: (1) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਿਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ (2) ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਖਾਵਜੂਦ ਸਿਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਘਾਟ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਬੈਝੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚੁਰਚੀ ਹੈ।

2.1.1.

ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ: ਸਾਰੇ ਟੋਕਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਰਚਨਾ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।⁶ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

4. A. Toynbee, Op. Cit., p.11.

5. W.H. Mcleod, Guru Nanak and the Sikh Religion, Oxford: Clarendon Press, 1968, p.148.

6. Bhai Jodh Singh, Some studies in Sikhism, Ludhiana: Lahore Book Shop, 1953, p.10 ; For details see Dr. Taran Singh, The Influence of Moolmantre on Gurbani (art.) GND University, Amritsar, 1973.

ਨੂੰ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁷ ਮੁਨਾਮੰਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁸ ਮੁਨਾਮੰਤਰ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਪਦ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਮਾਣ ਇਸ ਬੇਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਢਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਨੰਦ ਨੇ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾਈ ਸਾਖੀ ਰਾਹੀਂ 'ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ 'ਕਰਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਨ' ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇਛਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। 'ਏਕ ਸਿਖ ਜੋ ਤਿਨ ਕੇ ਰਿਦੈ ਕਾ ਭੇਦੀ...ਕਿਹਾ', 'ਏਕੋ ਅੰਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ'।...ਤਬ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਹਾ, 'ਗਿਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਏਤਾ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਆਰੇ ਇਸ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ ਹੈ। ਅਰਥ ਯਹ ਕਿ ਟੀਕਾ ਹੈ।'⁹

2.1.2.

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਸਵਾਏ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੋ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਵੀ ਆਏ ਹਨ,¹⁰ ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਪੂਰਨ ਜਾਂ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ 568 ਵਾਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

-
7. Dr.S.S.Kohli, Philosophy of Guru Nanak, Chandigarh : P.U. Publication Bureau, 1969, p.27.
 8. ਡਾ.ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਕਸੇਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, 1963, ਪੰਨਾ 99.
 9. ਵਿਗਿਆਨ ਅਰਕ(1832), ਹਵਾਲਾ ਡਾ.ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰੁਕਤ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ.ਪੀ.ਟੀ.ਆਲਾ, 1975, ਪੰਨਾ 4.
 10. ਜਿਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਦੀ 27ਵੀਂ ਪਉੜੀ 'ਸੋਦਰੁ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰ ਕੇਹਾ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 6, ਪੰਨਾ 8 ਅਤੇ ਪੰਨਾ 342 ਮਾਮੂਲੀ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

1. ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੂਰਨ ਸਰੂਪ-੧੯ ਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ = 33 ਵਾਰੀ¹¹
2. ਦੂਜਾ ਸਰੂਪ-੧੯ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ = 9 ਵਾਰੀ¹²
3. ਤੀਜਾ ਸਰੂਪ-੧੯ ਸਤਿਨਾਮ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ = 1 ਵਾਰੀ(ਪੰਨਾ 544)
4. ਚੌਥਾ ਸਰੂਪ-੧੯ ਸਤਿ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ = 524 ਵਾਰੀ
5. ਪੰਜਵਾਂ ਸਰੂਪ- ੧੯ = ਇਕ ਵਾਰੀ, ਪੰਨਾ 1353

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਨਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2.1.3.

ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਪਰ ਹਰੇਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਮੋਚ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਅਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਤਨੇਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਨਖਾ ਨੇਕ ਪਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਾਠ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਟੀਕੇ ਸਮੇਂ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਆਵਸ਼ਕ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਮੂਲਮੰਤਰ ਸਿਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਾਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਗੁਰਮੱਤ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਾਮ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਹੈ।¹³ ਸਿਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿਖ ਨੀਤਕਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ 'ਨਿਰਭਉ', ਨਿਰਵੈਰ ਮੂਲਮੰਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੀਤਕ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ।

11. ਅਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 1,94,151,347,462,475,489,527,537,557, 595,600,711,721,728,795,859,876,975,984,989, 1125,1168,1197,1254,1294,1319,1327,1352,1353, 1353(ਦੋ ਵਾਰੀ),1385 ਅਤੇ 1410.

12. ਬਾਣੀ ਬਿਓਰਾ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ(ਜਪੁਜੀ, ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ ੭) ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਰਭਜਨ ਸਿੰਘ(ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ, 1976, ਪੰਨਾ ੧) ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਠ ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਵੱਖੋਂ ਅਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ: 137,220,235,242,243,323,340,345,855.

13. Dr. Diwan Singh, *Mysticism of Guru Nanak* (Ph.D. Thesis), Chandigarh: P. U. Library, 1973, pp. 228-29.

2.2.

ਭਾਵੇਂ ਹਰੇਕ ਟੀਕਾਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਰਚਨਾ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਪਦਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹਾਲੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲਮੰਤਰ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਤੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਬਿਖਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਕ ਵਖਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨਿਮਨ ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

2.2.1.

ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਟੀਕੇ: ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਪੁਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਤੋਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ: ਅਨੰਦ ਘਨ' (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970) ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ' (ਬੇਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, 1974) ਵਿਚ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰਣਾਲੀ-ਵੰਡ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਟੀਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤਾਂ ਦਸੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਜਪੁਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅੱਠ ਪਰਣਾਲੀਆਂ—ਸਹਜ ਪਰਣਾਲੀ, ਭਾਈ ਪਰਣਾਲੀ, ਪਰਮਾਰਥ ਪਰਣਾਲੀ, ਉਦਾਸੀ ਪਰਣਾਲੀ, ਨਿਰਮਲਾ ਪਰਣਾਲੀ, ਗਿਆਨੀ ਪਰਣਾਲੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਜਾਂ ਅਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਅਤੇ ਫੁੱਟਕਲ ਟੀਕਾਕਾਰੀ—ਵਿਚ ਵੰਡ

ਕੇ ਹਰੇਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਬਿਰਤੀ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਹਜ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੀਕਾ-ਪਧਤੀ ਸਰਬਸ਼੍ਰੋਤ, ਸਰਵੋਤਮ, ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪੰਨ ਪਰਮਾਣ ਪਧਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮੁਲਾਮਤਿ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਭਗਤ, ਸਾਧੂ, ਜਿਗਿਆਸੂ, ਅਤੇ ਸੂਏ, ਮੰਜੀਆਂ ਤੇ ਮਸਲਦਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋਉੜੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਅਈ ਗੁਰਦਾਸ (1551-1639) ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ (1633-1705) ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ (ਸ਼ੁਹਾਦਤ 1737) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰਮਾਰਥ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਾਖੀਕਾਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ (1581-1640) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿਜੀ ਅਤੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਏਥੀ ਸਚ ਖੰਡ, ਏਥੀ ਹਰਿਜੀ, ਅਤੇ ਏਥੀ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਰਨ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸਿਧਾ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਅਰਥ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਖਿਆ, ਫੁੰਘੀ ਚਰਚਾ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਤੁਠਠਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਸੀ ਪਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਸੀ ਪਰ ਸਾਧੂ ਅਨੰਦ ਘਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਾਸੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜਪੁਜੀ, ਆਰਤੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ ਅਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕੇ ਸੰਨ 1825 ਈ. ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਆਮ ਹਨ ਅਤੇ ਵੈਦਾਂਤਿਕ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਮਲਾ ਪਰਣਾਲੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵ, ਜਗਤ, ਰਚਨਾ ਮਾਇਆ ਸਭ ਦਾ ਵੈਦਾਂਤੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅੱਖਰ ਵੰਡ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਕਈ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨਰੱਥ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਵਾਲੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਧੂ ਅਨੰਦ ਘਨ ਦਾ

14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ, ਨਾਲਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 48.

ਗਰਬ ਤੇੜਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (1787-1843) ਨੇ "ਗਰਬ-ਰੰਜਨੀ ਨਾਮੇ ਗ੍ਰੰਥ" 1910 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਪੇਂਡੂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੈਤਮ (ਗੁਰਭਾਵ ਦੀਪਕਾ ਜਪੁ ਟੋਕਾ 1881 ਬਿ.), ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ (ਸੁਗਮ ਜਪ ਪ੍ਰਦੀਪ-1902) ਪੇਂਡੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-1916) ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਟੋਕੇ ਇਸ ਪਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਪਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਹਾਦਤ 1737) ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾ (ਟੋਕਾ ਫਰੀਦਕੋਟ-ਬਿ. 1940); ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕਸਿੰਘਾਂ ਦੀਪਕਾ-1953 ਬਿ.) ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ (1890-1954) ਬਾਬਾ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ (ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕਾਖਰੀ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ 437), ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਖੁਵਾਨ (ਟੋਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 1939) ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਟੋਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਰਾਮ, ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਸੰਤ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ, ਨੇ ਵੀ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਟੋਕੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੋਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਉਲਾਰ ਘਟ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਅਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਟੋਕਾਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇ ਜਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਬਲਬੋਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਅਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਨਿਖਾਰੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੇਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-(ੳ) ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਅਖਰ-ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਕਈ ਕਈ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। (ਅ) ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਜੋ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਰੰਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਣਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਟੋਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥੌਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਟੋਕਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸੋਢੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਜਪੁ ਬੀਚਾਰ, 1935) ਪ੍ਰੇਰੀਗਾ ਸਿੰਘ

(ਵਿਆਖਿਆ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, 1934), ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ(ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਨੀਸਾਣ, 1951), ਸ.ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਹਲੋ(ਸਿਖੀ ਸਿਖਿਆ) ਡਾ.ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਵਿਗਿਆਨ, 1952), ਜਸਟਿਸ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ(ਜਪੁ ਵਿਆਖਿਆ, 1955), ਡਾ.ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ(ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ 1969), ਡਾ.ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜਪਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ-1969) ਅਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾਕਟਰ ਟਰੰਪ (1877) ਮੈਕਾਲਫ(1909) ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ, ਪ੍ਰਿੰ:ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ,(1961) ਰਾਜਾ ਸਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਤਰਨੈਚਨ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਬ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ-ਘੇਰਾ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਟੋਕੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਖਵਾਜਾ ਦਿਲ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੈਦਿਕ ਮੁਨੇ(ਜਪੁ ਸੰਹਿਤਾ, 1963) ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ, ਸੁਰੰਤਰ ਅਤੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਸੇ ਟੋਕੇ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਟੋਕਾਥਾਰ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਿਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਵਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1949) ਵਿਚ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਚੰਗੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

2.2.2.

ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਗਰਾਰਥ ਕੋਸ਼(1895), ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਉਦਾਸੀ ਦਾ 'ਕੋਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ'(1898(ਈ.)), ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼'(1927) ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕੋਸ਼-ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਰਕ(1922) ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ(1922) ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼(1930) ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਭੰਡਾਰ(1949) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼' (1969) ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਰਮਾਣ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ

ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਅਰੱਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟਿਪਣੀਆਂ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਚੰਗਾ ਉਦਮ ਹੈ।

2.2.3.

ਪ੍ਰਯਾਏ ਸੰਤ ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਯਾਸ; ਪੀੜਤ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਪ੍ਰਯਾਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (1888) ਸੋਢੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਸੇ(1932); ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ(1944)— ਜਿਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਨ— ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਡਾਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤ੍ਰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਰੁਕਤ' (1975) ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਅਰੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

2.2.4.

ਸਿਖ ਧਰਮ, ਗੁਰਮਤ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਲਾਮਤਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ(1909) ਵਿਚ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮੂਲਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਖਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'History & Philosophy of Sikh Religion' (1914) ਵਿਚ ਸਿਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪੱਖ ਲਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ' (1932) ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵਖ ਵਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਮੁਲਾਮਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਡਾ.ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ Philosophy of Sikhism (1944) (ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ 1951 ਵਿਚ ਛਪਿਆ) ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਯਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਲਾਮਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਡਾ.ਜਯਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਦਾ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' (1960) ਵੀ ਰਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'A critical study of Adi Granth' (1961) ਨਾਲ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਯਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤ੍ਰੀਆਂ Outlines of Sikh Thought(1966); Philosophy of Guru Nanak(1969) ਅਤੇ Sikh Ethic(1975) ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ:ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਾਲਾ' (1963) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ

ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਨਕ: ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਜਪ: ਦਰਸ਼ਨ ਦੋਦਾਰ(1969) ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਮੁਲਮੰਤਰ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਡਾ.ਮਕਨੈਡ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *Guru Nanak and Sikh Religion* (1968) ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਝਵਾਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿਠਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਅਸੀਂ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਡਾ.ਬਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੀ ਕਿਤ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' (1969) ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਮੁਲਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਹ ਹਨ: *Guru Nanak and Origins of Sikh Faith* by Harbans Singh (1969); *Guru Nanak and The Logos of Divine Manifestation* by Sharad Chandra Verma (1969); *Guru Nanak, His Personality and Vision* by G.S. Talib (1969); *Sikhism* published by P.u. Patiala (1969), *The Religion of the Sikhs* by Dr. Gopal Singh (1971); *Ethics of the Sikhs* by Dr. Avtar Singh (1970).

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਮੰਤਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਡਾ.ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਦੀ ਆਖਿਆ^{ਕੇਵਲ} ਇਕ ਇਕ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਚਿਵੰਦਕ^{ਭੀ} ਅਤੇ ਸਾਖ-ਵਾਦੀ 'ਪੁਰੁਸ਼' ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਉਦੋਂ ਬੜੇ ਸੁਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹਨ। ਡਾ.ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰਰੁਣ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਨੈਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ' (1971), ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਰੁਣ ਧਾਰਾ (1973) ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪਿਆ ਹੈ, ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨਿਰਰੁਣ ਸਰਗੁਣ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ.ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ 'Mysticism of Guru Nanak' (1973) ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਮ-ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਉਪਰਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਉਤੇ ਮਾਰਚ, 1973 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸੁਲਾਘਾਯੋਗ ਉਦਮ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹਰੇਕ ਸਮਾਸ ਉਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਚਾ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਕਾਲ' 'ਅਕਾਲ' 'ਮੂਰਤਿ' ਅਤੇ 'ਸੇਤੀ' ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੰਕਲਪ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਉਪਲਕਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਫੀ ਲੇਖ *Perspectives on Guru Nanak* (1975) ਨਾ ਹੋਨ ਪੁਸਤੱਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛੱਪੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਸ.ਸ.ਕੈਹਲੀ, 1969) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ-ਰਚਨਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਜਪੁਜੀ ਉਪੱਰ ਦੇ ਬੇਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ.ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ 'ਦੀਪ' ਦਾ 'ਜਪੁਜੀ: ਇਕ ਤੁਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ' (ਬੇਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ-1969), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ 1972 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਡਾ.ਜੈਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਬੇਜ ਦਾ ਝੋਲਾ ਵਿਚਛਾੜਕੇ ਨੇ ਮੂਲ-ਵਿਸ਼ਾ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਗੋਰਾ ਦੀ ਪੁਸਤੱਕ 'ਓ ਦਰਸ਼ਨ' (1977) ਵਿਚ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਪਦ ਵਿਆਖਿਆ ਚੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਅਨੈਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

3.1.

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਏ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਸੁਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਅਨੈਚਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਬੇਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਸਮਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਨਭਣ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਜੋਰ ਯਤਨ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣਾਂ ਅਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਣਛੋਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਸਾਂ ਦੀ ਸੇਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਕਲੈਡ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੁਨੇਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਅਰੰਭਕ ਪੜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਸਾਰੰਸ਼ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ" 15 ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3.2.

ਅਸੀਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰ ਪਰ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ) ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਟੋਕਾ ਜਪੁਜੀ) ਸੈਫੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਜਪੁ ਬੀਚਾਰ), ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੈਧ ਸਿੰਘ (ਆਦਿ ਬੀੜ ਬਾਰੇ) ਅਤੇ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਨੇ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਅਤੇ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ' ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਣ ਦੇਕੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਅੰਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

3.3.

ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਕੁਲ ਚੌਦਾਂ ਪਦ ਹਨ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਜੀਵਨ, ਯੁਗ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼) ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸਮਾਸਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ

15. ਮੈਕਲੈਡ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1974, ਪੰਨਾ 26.

ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 12 ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਇਸ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੀਰਣ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ। ਇਕ ਜਾਂ ਏਕ ਅਤੇ ਓਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਮਾਸ 'ੴ' ਨੂੰ ਓਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਨੰਗ ਅਨੰਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਤਿ ਨਾਮ' ਇਕਠਾ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ^{ਉਨ੍ਹਾਂ} ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਤ ਸਮਾਸ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3.4.

ਮੂਲਮੰਤਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ-ਯੋਗ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲਮੰਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੰਤਰ' ਸਮਝਣਾ ਭਾਗੀ ਭੁਨ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਬੀਜ ਮੰਤਰ ਗੁਰ ਮੰਤਰ, ਮੂਲਮੰਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਿਨਕੁਨ ਵਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਮੰਤਰ-ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ, ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਹੈ।

3.5.

ਮੂਲਮੰਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਗੈਰ-ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।"¹⁶ ਮੂਲਮੰਤਰ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਏਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ, ਨਰੈਣੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ

9

16. Kapur Singh, Gura Nanak's Concept of Nature, Perspectives on Gura Nanak(ed.) Patiala Panjabi University, 1976, p.43.

ਨਵੇਕਲੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਧਾਰਾ ਕਰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਫਿਸਰੇਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੈਲਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੈਕੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੈਲਿਕਤਾ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਨਵੀਨਤਾ ਪਰਚਲਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਜਾਂ ਕੋਣ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਕਾੰਡ ਵਿਚ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਕੇਤ ਕਈ ਦਵੇਤਾਂ ਅਤੇ ਤਨੋਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ 'ਉਮ' '੧੬' ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇ। 'ਸਤਿ' ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵੈਦਾਂਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚੱਲ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਰਤੀ-ਚਾਲ ਦੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਕਾੰਡ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਸੰਸਾਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਰਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ (evolutionary) ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਾਤਮਕ (devolutionary) ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾਇਮਾਨ ਰਖਕੇ ਉਦਕਰਖਣ ਅਤੇ ਆਕਰਖਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਵਕਤ ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ ਦੇ ਸਦਾਵੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ 'ਪੁਰਸ਼' ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦੇ 'ਪੁਰਸ਼' ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ 'ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਡਰ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਵੈਰ-ਰਹਿਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਦਸਣ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਵੇਂ ਕਾੰਡ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਕਾਲ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਨ ਸਤਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਜੂਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਠਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਕਰਮ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦਾ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਖ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਪਏ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਾਮਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਿਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਉਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਬੇਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁਲਾਮਤਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਦ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਤਪਤੀ, ਐਸ-ਅਰੱਥ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ^{ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਇਸ} ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੈਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਿ ਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮੀ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਾਰਾਚੰਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ,¹⁷ ਅਤੇ ਨਾਗੇ ਇਹ 'ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਮਿਲ-ਜੋਭਾ ਹੈ', ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਰਪੇਂਟਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ;¹⁸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੰਕਲਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ-ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕੀ ਬਾਣੀ ' 'ਗੁਰਮਾਉ' ਅਤੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਤੋਬਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ: ਵੇਦ ਕਤੋਬਾਂ ਭੇਦ ਨ ਜਾਤਾ। (ਮਾਰੂ ੧.1021) ਇਸ ਨਈਂ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਸਵਾਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"¹⁹ ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਅਡੋਲ-ਸਾਝ ਅਤੇ ਆਪਣੀ-ਆਤਮਾ ਅਤੇ 'ਕਰਤਾਰ' ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।"²⁰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਠੀਕ ਮੁਨਾਕਸ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਹ ਮੁਲ-ਤੱਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਰਮ-ਸਚ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹੋ ਤੱਥ ਇਸ ਬੇਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਅਤੇ ਉਕਾਈਆਂ ਮੇਰੀ ਅਨਪੜ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸਦਕਾ।

17. Tara Chand, Influence of Islam on Indian Culture, Allahabad, 1936, pp. 169 and 176.

18. Carpenter, J. E., Theism in Medieval India London, 1921, p. 489.

19. A. C. Banerjee, Guru Nanak and His Times, Patiala, Panjabi University, 1971, p. 199.

20. Duncan Greenless, The Gospel of Guru Granth Sahib, Aligarh, Madras, 1952, p. CLXXIV.

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

'ਸੰਤਰ'—ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ 'ਮੂਲ-ਸੰਤਰ' ।

1.0 **ਅੰਦਿ ਕੰਥਨ:** ਸਿਖ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਮੂਲ-ਸੰਤਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਇਸ ਦਾ ਪਰਵਾਣਿਤ ਨਾਮ ਹੈ। 'ਸੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਮਸਲੇ ਧੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਾਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿਠਭੂਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯੁੱਗਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਨੌਕ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਕੁਨ ਓਪਰੇ ਜਾ ਨਵੇਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਸੰਤਰ ਵਿਧਾਨ' ਹਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਭਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਸੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਰਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੌਕਾਂ ਨੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਨਈਂ ਸੰਤਰ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਜੰਤਰ ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਤਵੀਜ਼ ਘੜੇ ਜੋ ਨੌਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ 'ਸੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 'ਮੂਲ-ਸੰਤਰ' ਦਾ ਸਹੀ ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ 'ਮੂਲ-ਸੰਤਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ, ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਚਰਚਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰਨੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ 'ਸੰਤਰ' ਜਾਂ ਸੰਤਰ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਦਾ ਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੰਤ 'ਗੁਰਮਤਿ' ਵਿਚ 'ਸੰਤਰ' ਅਤੇ 'ਮੂਲ-ਸੰਤਰ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

1.1 'ਸੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ, ਕੋਸ਼-ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ:

ਸਰ ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਲੀਅਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਗਵੇਦ, ਅਥਰਵਣ ਵੇਦ ਅਤੇ ਤੈਰੀਸ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਤਰ ਸ਼ਬਦ 'ਵਿਚਾਰ-ਸੰਤਰ', 'ਪਵਿਤਰ-ਵਾਕ', 'ਪਰਾਰਥਨਾ' ਅਤੇ 'ਉਸਤਤੀ ਦੇ

ਗੀਤ' ਨਈਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ 'ਗੀਤ', 'ਹੋਮਯਗ' ਅਤੇ 'ਬਲੀ' ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ 'ਮੰਤਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਨੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ: ਸੰਮਤੀ, ਸਲਾਹ, ਸੰਕਲਪ, ਮਸ਼ਵਰਾ, ਉਪਦੇਸ਼, ਨਸੀਹਤ, ਵਿਉਂਤ, ਤਜਵੀਜ਼, ਯੋਜਨਾ, ਵਿਧੀ, ਉਪਾਉ, ਮਰਮ, ਭੇਦ, ਰਹੱਸ।¹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਸੂਤਰ ਵੀ ਮੰਤਰ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, 'ਓਮ ਸ਼ਿਵਾਏ ਨਮਹ'। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੱਸਮਈ ਪੰਕਤੀਆਂ, ਜਾਂਦੂ ਸੂਤਰਾਂ, ਤਵੀਤ, ਟੂਣੇ ਅਤੇ ਜੰਤਰਾਂ ਨਈਂ ਵਰਤੇ ਰੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਕਤ ਮਤੀਏ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਈਂ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।² ਆਰਥਰ ਐਵਲੋਨ 'ਮੰਤਰ' ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਾਦ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।³ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ ਸ਼ਬਦ 'ਮਨ' ਅਤੇ 'ਤ੍ਵਾ' ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੰਤਰ' ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ 'ਮਨਨ' ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਤਿ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੰਤਰ ਦਾ 'ਮਨ' 'ਮਨਨ' ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 'ਤ੍ਵਾ' ਵਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਤ੍ਵਾ ਜਾਂ ਤ੍ਵਾ 'ਤ੍ਵਾਣ' ਤੋਂ ਹੈ) ਅਤੇ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਨੂੰ ਆਮੋਕ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਕ੍ਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴ ਐਡਵਰਡ ਬੈਨਡੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, 'ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ';⁵ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਨਈਂ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਮੰਤਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਫਰੀ ਪਰਿੰਦਰ ਨੇ ਵੀ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਦਸਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੰਤਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ।⁶

1. A Sanskrit English Dictionary, Oxford, 1956, p. 786.
2. Monier William, Religious Thought and Life in India, New Delhi Orient Book Reprint Corporation, 1974, p. 61. For details read pp. 197-202.
3. Shakti and Shakti, Madras: Ganesh & Co., 1951, p. 494.
4. Arthur Avalon, Principles of Tantra, Madras: Ganesh & Co., 1914 pp. 494-95.
5. Edward Balfour, Cyclopaedia of India, (ed.), Madras: Scottish and Foster, 1871, Vol. III, p. 850.
6. A dictionary of Non-Christian Religions, London: Cox and Wayman Ltd, 1971, p. 176.

ਜਥਮਨੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਐਨੈਨ ਡੇਨੀਨੋ ਨੇ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਰੂਪ (Thought forms)

ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਰਥ ਦਿੰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੰਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸੁਖਮ ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਦੀਵ ਅਤੇ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕ ਸਰੂਪ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁷

ਅਰਨੈਸਟ ਵੁੱਡ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਨਾਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਨ, ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਉੱਤੇ ਭਰਵਾਂ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਂ (ਮੰਤਰਕਾਰ) ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀ-ਭਰਪੂਰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਘਾੜ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁸ ਬਰੈਂਡਨ⁹ ਨੇ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵੇਦਿਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਬੈਂਜਮਨ-ਵਾਕਰ¹⁰ ਨੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਫਾਰਸੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

1.2 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਆਪਟੇ¹¹ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਸ਼ਾਮਸੁੱਦਰ ਦਾਸ¹³ ਅਤੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਵਰਮਾ¹⁴ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ ਦੇ ਨਿਮਨ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

1. ਵੇਦਿਕ ਗੀਤ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਪਵਿਤਰ ਪਰਾਰਥਨਾ ਜਿਵੇਂ ਰਿਚ(ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੇ), ਯਜੁਸ(ਧੀਮੀ) ਅਤੇ ਸਾਮਨ(ਪਦਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰ)
2. ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਮੰਤਰ ਭਾਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਹਿਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਪਰ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ।
3. ਜਾਦੂ, ਮੰਤਰ, ਟੂਣਾ, ਇੰਦਰਜਾਨ, ਮੰਤਰ ।
4. ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਸਤਤੀ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਜਿਵੇਂ ਓ ਨਮ : ਸ਼ਿਵਾਯ ।

-
7. Alain Daniélou, Hindu Polytheism, London: Routledge and Kegan Paul, 1964, p.334.
 8. Earnest Wood, Yoga Dictionary, New York: Philosophical Library, 1956, p.93.
 9. S.G.F. Brandon, A dictionary of Comparative Religion, London: Weidenfeld and Nicholson, 1970, p.425.
 10. Benjamin Walker, Hindu World, London: George Allen and Unwin Ltd., 1968, Vol.II, p.25.
 11. V.S. Apte, Sanskrit English Dictionary, Poona: Parsad Prakashan 1959, p.424.
 12. ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦਵਾਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਰਮਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਕੋਸ਼ਤੁਭ(ਤੀਜਾ ਸੰਸਕ੍ਰਣ), ਇਲਾਹਾਬਾਦ: 1967, ਪੰਨਾ 642.
 13. ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਮੂਲ ਸੰਪਾਦਕ, ਸ਼ਾਮਸੁੱਦਰ ਦਾਸ, ਵਾਰਾਣਸੀ; 1970, ਪੰਨਾ 3780.
 14. ਮਾਨਭੂ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 1965, ਚੌਥਾ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 257.

5. ਸਲਾਹ, ਮਸ਼ਵਰਾ, ਰਲਬਾਤ, ਤਜਵੀਜ਼, ਮਤਾ, ਰਾਇ।
6. ਰੁਪਤ ਸਲਾਹ ਜਾਂ ਮਸ਼ਵਰਾ।
7. ਕਾਰਜ ਸਿਧੀ ਦਾ ਰੂਰ, ਢੰਗ ਜਾਂ ਨੀਤੀ।

1.3.

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਭਾਭਾ¹⁵ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ ਮੰਤ੍ਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ: ਧਾਤੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਰੁਪਤਬਾਤ ਕਰਨਾ, ਆਦਰ ਕਰਨਾ, ਬੁਲਾਉਣਾ(ਸੱਦਣਾ), ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ; ਸੰਗਯਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਲਾਹ, ਮਸ਼ਵਰਾ; ਵੇਦ ਦੇ ਪਦ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪਾਠ; ਰੁਰਉਪਦੇਸ਼; ਜੋ ਮਨਨ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਅਥਵਾ ਕਾਰਯਸਿਧੀ ਲਈ ਜਪਣਯੋਗ ਸ਼ਬਦ। ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀ¹⁶ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ - 'ਜਾਦੂ ਦਾ ਬਚਨ', 'ਪਵਿਤਰ ਬਾਣੀ', 'ਸਲਾਹ', ਅਤੇ 'ਵੇਦ-ਵਾਕ'।

ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ¹⁷ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ 'ਮਨਤ੍ਰ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਬਲੀ, ਅਤੇ ਉਸਤੰਤੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੰਤਰ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ: ਤੰਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਪਾ, ਤੁਕ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਪ ਕੀਤਿਆ ਵਾਛਤ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ; ਵਸੀਕਰਣ, ਦੁਖ ਨਵਿਰਤੀ, ਦੁਖ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪਾਠ; ਵਿਸ ਝਾੜਨ ਲਈ ਬੀ ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ; ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਨਮਿਤ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਤੁਕ; ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਰੁਰਮਤ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ' ਯਾ 'ਕੋਈ ਪਾਠ' ਯਾ 'ਰੁਰਬਾਣੀ'। ਰੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ¹⁸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੰਤਰ' ਦਾ ਭਾਵ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦਾ ਭਾਵ 'ਮੁਢਲਾ ਉਪਦੇਸ਼', 'ਅਸਨ ਸਿਧਾਂਤ', ਯਾ 'ਆਰੰਭਕ ਉਪਦੇਸ਼', 'ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰ' (ਹਰੀ ਨਾਮ ਮੰਤ੍ਰ) ਹੈ।

15. ਰੁਰਸ਼ਬਦ ਚਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1974, ਪੰਨਾ 750.

16. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ, ਮੁਫੀਦ ਆਮ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ, 1922, ਪੰਨਾ 112.

17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, 1927, ਪੰਨਾ 1021.

18. ਰੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ, ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਗਰੂਰ, 1949, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 1.

1.4.

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸੰਤਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਠਿਰਵੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ :-

1. ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ-ਨਹਿਰ, ਸੰਕਲਪ, ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਠਾਦ, ਸਵੇਰ, ਸੁਬਦ ਵਾਕ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਪੰਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨਾ 'ਸੰਤਰ' ਹੈ।
2. ਸੰਤਰ ਦਾ ਸੰਤਰ-ਰਚੇਤਾ (ਮਾਤਰੀ) ਠਾਨ ਅਤੇ ਸੰਤਰ-ਇਸ਼ਟ ਠਾਨ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਅਮਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਇਸ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਬਧ ਉਚਾਰਨ ਠਾਨ ਸੁਬਦ-ਸ਼ਕਤੀ, ਠਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਾਨਸਿਕ, ਭੋਤਿਕ ਜਾਂ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੇ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
4. ਸੰਤਰ ਦਾ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ। 'ਸ਼ਕਤੀ' ਠਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਦੂ, ਟੂਣਿਆਂ, ਜੀਤਰਾਂ, ਤਵੀਤਾਂ ਝਾੜ ਫੂਕ ਇਤਿਆਦਿ ਠਈ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ।
ਵਰਤਮਾਨ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸੰਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਜਾਦੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਕੁਰਮਤਿ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ 'ਸੰਤਰਾਂ' ਜੀਤਰਾਂ, ਜਾਦੂ, ਟੂਣਿਆਂ, ਦੀ ਥਾਂ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਕੁਰ ਉਪਦੇਸ਼' ਹੀ 'ਸੰਤਰ' ਹੈ।¹⁹

2.1.

ਸੰਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਲ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਫਿਰਕਿਆਂ, ਕਸ਼ੀਲਿਆਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਹੋਂਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਤਰਜਾਦੂ, ਟੂਣੇ, ਜੀਤਰ ਅਤੇ ਤਾਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ

19. ਵੇਖੋ ਟੂਕ, 15-19 .

ਧਰਮ ਵਿਚ ਘੱਟ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਮੰਤਰ' ਦਾ ਧਰਮ ਲਾਭ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਮੰਤਰ' ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਜਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਲ ਨੈ ਕੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਹਾਇਤਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੰਪਤੀ, ਸੰਤਾਨ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ, ਵੈਰ, ਵਿਰੋਧ, ਪਿਆਰ, ਨਫਰਤ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਦੁਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²⁰

ਬਾਰਬਰਾ ਫਰਾਇਡ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰਾਂ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਤਾਵੀਚਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਸਤਿੱਥਾ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਰੰਵਾਰ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਤ ਨੌਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²¹ ਪਰ ਹਰਬਰਟ ਵੀਨਸਟਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਪੇਂਡੂ ਵਿਚ ਹਾਨੀ ਵੀ ਸੂਰਪੀ-ਅਮਰੀਕੀ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਚਾਹਿਰ ਹੈ।²² ਇਹ ਨਿਸਚੈ ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਸਾਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਵਹਿਮਾਂ, ਜਾਦੂ, ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਧੌਡਾ ਸਿੱਧੀ ਨੀਕ ਠਿਆਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਟੀਸੀਆਂ ਛੁਹਣ ਵਾਲਾ ਪੇਂਡੂ ਹਾਨੀ ਵੀ ਸਫੇਦ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਭਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.2.

'ਮੰਤਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਜੁਠਦਾ ਮਨੋਨਿਸ਼ੀਯਨ ਸ਼ਬਦ 'ਮਨਾ' ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਜਾਦੂ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²³

20. John Garrett, A Classical Dictionary of India, Delhi: Orient Publishers, 1871, pp. 379-80.

21. Barbara Friere, art. "Charms and Amulets", Encyclopedia of Religion and Ethics, Ed., James Hastings, New York: 1971, Vol. III p. 393 (Here in after cited as BRE)

22. Encyclopedia Americana, New York, Americana Corporation, 1829, XVIII, p. 119.

23. Double Day, Pictorial Library of Growth of Ideas, Knowledge Thought, Imagination, New York: Double Day and Col., Inc., 1966, p. 337.

ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ 'ਭੈੜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ' ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।²⁴ ਕਾਰਡਿੰਗਟਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਨਾ' ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਰੂਹਾਂ' ਵਿਚ 'ਮਨਾ' ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਸਭਿਅਕ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 'ਮਨਾ' ਸ਼ਕਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਕਸ਼ਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ 'ਮਨਾ' ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨੱਛਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਟਾਇਲਰ, ਮੈਕਨੈਨਨ, ਸਪੇਂਸਰ, ਅਤੇ ਨੈੱਕ ਆਦਿ ਨੇ ਜਾਦੂ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਫ਼ੀਡਬੈਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮਨੁੱਖ ਗਨਤ ਸੋਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ।

3.0. ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰ: ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ, ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਮੰਤਰ' ਜਾਂ ਮੰਤਰ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਲਾਭਦੇਹ ਹੋਵੇਗਾ।

3.1. ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ: ਪਾਰਸੀ ਰੂਥ ਅਵੇਸਥਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵ-ਪੂਜਾ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਹਨ। 'ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਠਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵੈਦਿਕ 'ਸੋਮ' ਪਾਰਸੀ ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ 'ਹਓਮ'; ਵੈਦਿਕ 'ਮਿੱਤ੍ਰ' ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ 'ਮਿੱਤ੍ਰੂ'; ਵੈਦਿਕ 'ਯਮ' ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ 'ਯਿਮਾ'; ਵੈਦਿਕ 'ਯਗ' ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ 'ਯਸਨ'; ਵੈਦਿਕ 'ਹੋਤਰ' ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ 'ਜਾਓਤਰ'। ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਕੇਵਲ ਦੇਵਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੇਹਤਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਠਾਂਵਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਅਵੇਸਥਾ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ।²⁶

24. Double Day, Pictorial Library of Growth of Ideas, Knowledge, Thought, Imagination, New York, p.20.

25. Cordington, The Melanesians (1891), p.118 cited by, ERE p.394.

26. L.C. Casartelli, ERE III, pp.448.

ਪਾਰਸੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਭੇੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦੇ ਅਸਰਾਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰੀਰਕ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਨਈਂ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੰਬਰ' ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਦੂ ਨੂੰ 'ਠੀਰੰਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਸੀਆਂ ਪਾਸ ਅਜੇਹੇ 'ਮੰਬਰਾਂ' ਦੀ ਰਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੈ।²⁷

3.2.

ਯਹੂਦੀ-ਧਰਮ:

ਦੂਜੇ ਸਾਮੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਹੂਦੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪਰਾ-ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਆਦਿ ਦੇ ਆਗਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਾ-ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਨਈਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਘੜੇ ਗਏ। ਇਹ 'ਮੰਤਰ' ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਯਹੂਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦੇਵਤਿਆਂ' ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²⁸ ਭਾਰਤੀ 'ਇਕਾਕਸ਼ਰ ਬੀਜ ਮੰਤਰ' ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਇਜੀਪਟ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਦੂ, ਮੰਤਰ, ਟੂਟੇ, ਤਾਵੀਜ਼ ਦਾ ਚਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਸਾਰੇ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੇਬੀਲੋਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਵਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲੀਆਂ ਨਈਂ ਰੂਹਾਂ ਅਤੇ ਦੋਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਦੂ, ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਵਹਿਮ ਜੋ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨਈਂ ਸਖਤ ਮਨ੍ਹਾਂ ਸਨ, ਮੁੜ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਯਹੂਦੀ ਜਾਦੂ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਤੌਤ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਦੇਵਤਾ, ਲਾਮ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਮਰ ਚੁਕੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਅਤੇ ਭੇੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਕਢਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਵੀਂ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।²⁹

27. L.C. Casartelli, ERE II., p.449.

28. L. Deubner, art. "Charms and Amulets (Greek)", ERE, III, p.435.

29. Ibid. pp.452-454.

3.3. ਈਸਾਈ ਧਰਮ :

ਭਰਮਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਦੂਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਰੂਹ ਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸੈਂਟਪਾਲ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾੜ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ³⁰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੀਵਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਈਸਾਈਅਤ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ, ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ-ਸੁਧਾਰ ਮੈਟਿਨ(Reformation) ਨੇ ਜੀਵਤ-ਸੁਬਦ-ਸ਼ੁਕਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸੰਨ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿਮ ਕਢਣੇ ਚਾਹੇ ਸੀ ਪਰ ਨੁਬਰ ਨੂੰ ਆਪ ਉਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਜਾਦੂ-ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਜਾਦੂ-ਸੁਬਦ' ਅਤੇ 'ਵਾਕ-ਮੰਤਰ' ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਈਸਾ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ੁਕਤੀ ਸੰਨ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੀਤ ਸੂਸੇ ਨੇ ਈਸਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਉਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ੁਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਮੰਤਰ ਅੜ ਲਏ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਦੁੱਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵੇਰਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਿਨੇਕੋ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਰੱਬ ਮੇਰੀ ਆਸ਼ਾ ਹੈ।

ਈਸਾ ਮੇਰੀ ਓਟ ਹੈ।

ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਹੈ।³¹

ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ 'ਗਾਇਤਰੀ', ਮੁਸਲਮਾਨੀ 'ਕਲਮਾ' ਅਤੇ ਸਿੱਖ 'ਮੂਨ-ਮੰਤਰ' ਵਾਂਗ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਇਹ ਹਨ:

30. A.E.Von.Dobschutz, Charms and Amulets(Christians) ,ERE, Vol.III p.414.

31. Ibid. p.424.

ਹੈ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਹੈ,
 ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਪਾਕ ਸੀਨਿਆ ਜਾਵੇ।
 ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਆਵੇ, ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਿਹੀ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਪੂਰੀ
 ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਚਮੀਨ ਉਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ।
 ਸਾਡੀ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਰੋਟੀ ਐਸਾ ਸਾਨੂੰ ਦੇਹ।
 ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਕਰਜ਼ੇ ਸਾਨੂੰ, ਮਾਫ਼ ਕਰ ।
 ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
 ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਰਤਾਵੇ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆ,
 ਸਗੋਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ।³²

3.4. ਬੈਬੇਸੀਨੀਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਈਸਾਈ ਤਿਨੇਕੇ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ
 ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ-ਰੂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਧਰਮ ਰ੍ਹੇਬਾ
 ਵਿਚ ਹਰ ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³³ ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰ
 ਵਿਧਾਨ ਵਾਂਗ 'ਮੰਤਰਾਂ' ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਖਿਅਤ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ
 ਬਿਨਾਂ ਮੰਤਰ ਅਰਥ-ਹੀਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਹੀਣ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3.5. ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਨਿਵਾਸੀ ਐਸਕੀਮੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂ, ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ
 ਕਾਫ਼ੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਅਮਰੀਕਨ ਆਦਿ ਵਾਸੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)
 ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮਨੀਟੋ (Manitou)' ਨਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਣ
 ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। 'ਮਨੀਟੋ' ਜਾਂ 'ਮਨਾ' ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਸਮੇਂ 'ਅਨਹਾਮ' ਹੁੰਦਾ
 ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³⁴

3.6. ਅਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਬੇਬੀਲੋਨੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਖ ਭੈੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਅਤੇ
 ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਮੇ ਜਾਂ ਵੇਰ ਕਾਰਨ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਦੀਆਂ
 ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਤਾਂ ਮਾਕਨੂ ਦੀਆਂ ਐਂਠ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੰਤਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

32. Bible 6.9-20,

33. W.H. Worrell, ERE III, p.400.

34. R.H. Lowie, ERE, III, pp.461-3.

ਮੀਤਰ ਜਾਦੂ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪਾਸ ਤਰਲਾ, ਪਤਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨਾ ਇਤਿ ਆਦਿ ਭੌਤਿਕ ਮਸਲੇ ਹਨ।³⁵

- 3.7. ਕੈਠਟਿਕ ਜਾਂ ਦਾਰੂਦ ਯੋਰਪ, ਆਇਰਨੈਂਡ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਪਾਦਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੀਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਛਟਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੀਤਰਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਤਿਨੇਕੇ, ਕੁਆਰੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਹਰ ਫੇਜ਼ੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਰਖਿਆ ਨਈ, 'ਦਾਰੂਦ' ਤੋਂ ਮੀਤਰ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³⁶

3.8. ਇਸਲਾਮ:

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਦੇਵ ਵਾਦ ਅਤੇ ਬੁੱਤ-ਪਰਸ਼ੋਤੀ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਲਾਹ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿਤਾ। ਕੁਰਾਨ(7.179) ਅਨੁਸਾਰ 'ਰੱਬ' ਦੇ ਨਾਂ ਸਤ ਤੋਂ ਉਤਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੋ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਤਿਆਗ ਦਿਉ। ਅਜੇਹੇ 99 ਨਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਮਾਲਾ ਤੇ ਜਪਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਰ-ਉਪਯੋਗ ਤਾਵੀਜ਼ਾਂ ਰੱਖਾਂ, ਗੰਢਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਮੀਤਰ ਦਾ ਸਿੱਧ ਬਾਬਾ ਆਦਮ, ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਅਨਾਕ ਅਤੇ 'ਹਵਾ' ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਭੂਤਾਂ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਦੂ-ਮੀਤਰ ਵਾਂਗ 'ਤਲਿਸਮੇ' ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਜਬਰੀਲ, ਮਾਈਕਨ, ਅਜ਼ਰਾਈਲ, ਇਸਰਾਫੀਲ।³⁷

ਭਾਵੇਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਦੂ ਮੀਤਰ ਨਈ ਵਰਤਣਾ ਅਸਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਨੂੰ ਤਲਿਸਮਿਆਂ ਅਤੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਟਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਬੀਮਾਰੀ ਜਾਂ ਦੁਖ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਸੂਰਾ ਜਾਂ ਕਲਮਾ (ਮੀਤਰ ਧਾਰਾ ਵਾਂਗ) ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ।³⁸

35. R.C. Thompson, Ibid., pp.409-11.

36. I.A. Macculloch, ERE, III, pp.412-413.

37. C.D. Vaux, ERE., III, pp.441-457.

38. Ibid., p.460.

ਪਵਿੱਤਰ ਕਲਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਲਮ 'ਲਾ ਇਲਾਹ-ਇਲ-ਇਲਾਹ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ਸ਼ਤਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖੁਦਾ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਤਾਹ ਮੁਸਨਮਾਨਾਂ ਨਈਂ ਇਕੋ ਇਕ ਖੁਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈ।³⁹ ਸੂਰਾ(47.29) ਵਿਚ ਇਹ ਕਲਮਾਂ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਸੂਰਾ(48.29) ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ ਇਲਾਹ' ਕਹਿ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਇਸ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਲਮਾਂ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ 'ਸ਼ੇਮਾ' ਠਾਠ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਸ਼ੇਮਾ ਅਜ਼ਰਾਈਨ, ਸੁਣੋ, ਜੇਹੋਵਾਹ ਸਾਡਾ ਬੈਨੇਗੀਮ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜੇਹੋਵਾਹ ਹੈ।' ਯਹੂਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਪਰਾਰਥਨਾ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਨਮਾਨ ਇਸ ਕਲਮੇ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਜਾਪ ਸੰਤਰ ਵਾਂਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴⁰

ਸ਼ਤਾਹਤਿਹਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ 'ਇਸਮਿਲਾ-ਅਰ-ਰਹਿਮਾਨ-ਅਰ-ਰਹੀਮ' (ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿਰਪਾਨੂ ਅਤੇ ਦਿਆਨੂ ਹੈ) ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ, ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸੂਰੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਵਾਏ ਨੇਵੇਂ ਸੂਰੇ ਦੇ।⁴¹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਲਮ 'ਸ਼ਤਾਹਤਿਹਾ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਆਦਿ (ਫਾਤਿਹਤੁਨ ਕਿਤਾਬ), ਪ੍ਰਸ਼ੀਸ਼ਾ ਦਾ ਕਲਾਮ(ਸੂਰਤੁਲ ਹਮਦ), ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਤਤਸਾਰ(ਉਮਲ-ਕੁਰਾਨ), ਸੰਪੂਰਨ(ਅਲ ਕਾਫੀਆ) ਖਜ਼ਾਨਾ(ਅਲਕਲਜ਼) ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴² ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ:

ਅਲਹਮਦ-ਓ-ਨ-ਇਲਾਹ, ਰਬੁਲ-ਆਲਮੀਨ;
ਅਰ ਰਹਿਮਾਨ-ਇਰ-ਰਹੀਮ ;
ਮਾਨਿਕ-ਏ-ਯੋਮ-ਇਦ-ਦੀਨ;
ਇਯਾਕ ਨਾਬੂਦੁ-ਵ-ਇਯਾਕ ਨਸਤਾਈਨ;
ਇਦਿਨਾ 'ਸ-ਸੀਰਾਤ-ਅਲ-ਮੁਸਤਕੀਮ ;
ਸੀਰਾਤ ਅਲਜ਼ੀਨਾ ਅਲਾਮਤਾ ਅਲ੍ਹਿਹਿਮ;
ਰੈਰਿਨ ਮਰਜੂਬੀ ਅਲਹਿਹਿਮ ਵੱਲਾਜੁਆਲੀਨ।

39. Ency. of Islam, Ed., M. Th. Houtsma, A. J. Wensinck, London, Luzac and Co., 1913, p. 302.

40. Dictionary of Islam, Thomas Patrick Hughes, New Delhi : Orient Books Reprint Corporation, 1977, p. 261.

41. Ibid., p. 43.

42. Ashfaq Hussain, The spirit of Islam, New Delhi: Asia Publishing House, 1958, p. 13.

ਅਰਥਾਤ:

ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਲਾਹ ਵਾਸਤੇ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਹੈ;
ਅਤਿਅੰਤ ਦਿਆਵਾਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨੁ ਹੈ;
ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ;
ਹੈ ਬੌਲਾ, ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਹੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੈਥੋਂ ਸਹਾਇਤਾ
ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ;
ਸਾਨੂੰ ਸਿਧੇ ਤੇ ਸਰਨ ਰਾਹ ਪਾ;
ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ;
ਠਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੇਰੀ ਕਰੋਪੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ
ਭਟਕ ਰਹੇ।

ਇਹ ਕਲਮਾਂ ਰੋਮਨ ਕੈਥਲਿਕ ਪੇਸਟਰ ਡਾਸਟਰ ਨਾਨ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ
ਨੂੰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਵਿਛੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਲਈ
ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴³

ਸਿਖ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸੇ 'ਸੂਝੇ' ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸਾਰ
ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਦੇ ਵੀ 'ਮੰਤ' ਸਮਾਸ ਹਨ, ਅਤੇ 'ਅਨਫਾਤਿਰ' ਦੀਆਂ
ਸਤ ਧੰਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਨਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨੂੰ
ਕਿਰਪਾਨੁ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3.9

ਬੁਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਧਾਰਾ:

ਜਾਪਾਨੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸਦੇ ਬਾਹਰ
ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਮੰਤਰ ਨਾ ਉਕਰਿਆ ਹੋਵੇ।⁴⁴ ਜਾਪਾਨੀ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਛਪੇ ਛਪਾਏ ਮੰਤਰ-ਪੱਤਰ
ਵਿਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਮੰਤਰ-ਮੋਹਰ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: 'ਬੁੱਧਿਅਾ ਨਈ, ' ' ਚੇਰਾ ਤੋਂ ਬਚਾਓ
ਨਈ, ' ' ਸੇਖੇ ਪ੍ਰਸੂਤ ਨਈ' ਇਤਿਆਦਿ। ਕਈ ਮੰਤਰਾਂ ਨਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਫਾਫੇ
ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੀ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ

43. Dictionary of Islam, op.cit., p.125.

44. Barbara Freire Marreco, ERE., III, p.397.

3.10 ⁴⁵ 'ਮੰਤਰ ਸਾਠ' ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾਯਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਧਾਰਣੀ' ਜਾਂ ਵਿਚਿਆ ਧਰ ਪੀਠਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਨੀ ਕੁੰਝਾਂ ਵਿਚ ਡਰ, ਬੀਮਾਰੀ, ਸਪਾ, ਡੂਤਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੰਤਰ ਮੰਜੁਦ ਹਨ। ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਾ ਲਾਮਾਵਾਦ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਤਰੀ ਬੋਧੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਭੋਰਤ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਜਾਂ ਛਾਤੀ ਜਾਂ ਝੋਨੇ ਠਾਠ ਤਾਵੀਜ਼ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ ਮੰਤਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ⁴⁶ ਤਿਬਤ ਅਤੇ ਭਾਹੁਨ ਵਿਚ ਵਾਢੀ ਸਮੇਂ ਬੋਧੀ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 108 ਜਿਨਦਾਂ ਬੇਤਾਂ ਵਿਚ ਠੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਕਿ ਭੇੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮਹਾਯਾਨ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁੰਝ 'ਕਾਹ-ਚਯੂਰ' ਜਾਂਦੂ ਮੰਤਰਾਂ ਠਾਠ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਭੁੱਤਾ ਅਤੇ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੁਖਾਂ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਠੁਟੇਰਿਆਂ, ਅੱਗ ਝਾਟੀ, ਜ਼ਹਿਰ, ਹਥਿਆਰਾਂ, ਭੇਚਾਲਾਂ, ਦੋਤਾਂ ਅਤੇ ਭੇੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਤਰ ਬੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਮਣੀ-ਮੰਤਰ ਨਿਰਾਇਤ ਲਾਭਦਾਇਕ, ਅਸਰ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪਦ ਹਨ:

"ਓਮ ਮਣੀ ਪਦਮੇ ਹੂ" ⁴⁷

ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਓਮ' ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਬੀਜ-ਮੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਲਾਮਾ ਅਠਾਗਰੀਕਾ ਭੋਵੰਦਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧੀ ਧੰਧ ਉੱਥੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਓਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੋਧੀਨਿਰਵਾਣਾ ⁴⁸ ਦਾ। ਪੂਰੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ;

ਪਦਮ (ਦੇ ਫੁੱਲ) ਵਿਚਲੀ ਮਣੀ, ਓਮ,
ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ, ਆਮੀਨ ।'

45. W.L.Hildburg, ERE., III, p.449.

46. J.H. Bateson, art, Charms and Amulets (Buddhist), ERE III, P.412.

47. Monier William, Buddhism, London: Murray, 1889, p.373.

48. Foundations of Tibetan Mysticism, London: Rider, 1959, pp.46-47.

ਤਿਬਤੀਆਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਮਦੇ ਧਰਮ-ਚਕਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਬਤੀ 'ਮਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਤਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰੀ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿਬਤ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਨੌੜ, ਪਥਰਾਂ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਸਿਨਾਂ ਆਮ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਮ.ਹਕ ਨੇ ਚੀਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਤਿਬਤੀ ਮਣੀਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴⁹

ਵਾਡੇਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿਬਤੀ ਮੰਤਰ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਮਤ ਤੋਂ ਨਏ ਰਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।⁵⁰ ਕੁਝ ਤਿਬਤੀ ਮੰਤਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਤੰਤਰ ਦੇ ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੋਧੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਟੁੱਟੀ ਟੁੱਟੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉਲਟਾਏ ਰਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।⁵¹ ਬੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਅਰਥ-ਹੀਣ ਮੰਤਰਾਂ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਰਬਹੀਣਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵² ਬੋਧੀ ਮੰਤਰ-ਧਾਰਾ ਦਾ 'ਮਣੀ-ਮੰਤਰ' ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਭੌਤਿਕ ਜਾਦੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਤਰਿਕ ਰਿਵਾਜ ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵੇਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੰਤਰ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ।⁵³

4.1

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ:

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੇਦਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਭਾਵ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ 'ਮੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਪਵਿਤਰ ਬਾਣੀ', 'ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ' ਉਸਤਤੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਯਗਵਾਕਾਂ ਨਈਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁵⁴ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਜਾਦੂ-ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਉਸਤਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਗੀਤ ਹੈ।⁵⁵ ਮੰਤਰ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਗੀਤ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ

49. For details see: Hue, Abbe, Gobet, Joseph; *Travels in Tartary, Thibet and China*, London: Routledge, 1928.

50. L.A. Waddell, *Buddhism of Tibet*, Cambridge: Haffner, p. 404.

51. L.A. Waddell, *Charms and Amulets, Tibetan*, (art.) *ERE*, III, p. 467.

52. *Hindu World*, p. 25.

53. *The Cultural Heritage of India*, Calcutta: Ramakrishna Mission, 1956, Vol. III, p. 260.

54. ਡਾ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਉਨ ਕਾ ਵਿਨਿਯੋਗ, ਦਿਲੀ; ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, 1970
ਪੰਨਾ 17.

55. Monier William, *Sanskrit-English Dictionary*, p. 786.

ਸਾਗੀਆਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।⁵⁶ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰ, ਛੰਦਾਂ-ਵੰਦੀ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਉਪਮਾ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਗੀਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਹਿਤਾ ਭਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸੰਸਕਾਰ, ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਆਰਣਯਕ ਜਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਸੰਹਿਤਾ ਭਾਗ ਜਿਸ ਵਿਚ 1017 ਮੰਤਰ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।⁵⁷

ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਸੋਝੀ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ, ਪਾਠ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਹ ਮੰਤਰ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਤਿਆਗ, ਤਪਸਿਆ ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਵੇਦਕ-ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ।⁵⁸ ਇਹ ਮੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸਾਮੁਦਰ ਅਤੇ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁵⁹

4.2

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਖ਼ਤਮ ਹੋਏ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਈਂ ਜਾਦੂ, ਟੂਣੇ, ਅਤੇ ਮੰਤਰ ਜੰਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਤਰ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਆਵਾਜ਼ ਉਚਾਰਣ, ਵਿਧੀ ਆਸਣ ਨੇ ਨੇ ਨਈਂ।⁶⁰ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਵੀ ਉਚਕੁਨ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਠੀਕੀ ਕੁਲ ਨਈਂ ਸੁਣਨਾ, ਮਹਾਂ-ਅਪਰਾਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਖਰਵੇਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੰਤਰ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕੇਵਲ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖਰਵਨ ਜਾਦੂਗਰ ਪ੍ਰੇਹਤਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਮੰਤਰ-ਪਾਠ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖਾਂ ਕਨੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਸੀ।⁶¹

56. BRE., III, p. 393.

57. W.J. Wilkins, Hindu Mythology: Vedic and Puranic, Delhi: Rupa and Co., 1973, p. 5.

58. Rigved, 10.67

59. Rigveda, 1.37.4; 3.18.3.

60. Hindu World, op.cit., p. 25.

61. Brandon, SGP, A Dictionary of Comparative Religion London: Weidenfield and Nicolson, 1970, Introduction, p. iii.

ਸੇਕਸਮੂਨਰ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਅਥਰਵੇਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਾਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਦੇਖੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਰੋਗਾਂ ਅਤੇ ਦੌਰਾਂ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਮੰਤਰ; ਤਕਮਾਨ ਤਾਪ, ਪੀਨੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਖਾਸੀ, ਕਸ਼ਚ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੀੜ, ਅਧਰੰਗ, ਜਮਾਦਰੂ ਰੋਗ, ਟੁੱਟੀ ਹੱਡੀ ਅਤੇ ਚੁਖਮ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਰ; ਨੀਮੇਰੇ ਜੀਵਨ, ਪੂਰਨ ਅਰੋਗਤਾ, ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਬਾਰੇ ਮੰਤਰ; ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮੰਤਰ; ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬਾਝ ਕਰਨ, ਸੋਖੇ ਪ੍ਰਸੂਤ ਅਤੇ ਸੋਕੜ ਵਿਰੁੱਧ ਮੰਤਰ; ਰਾਜਸੋਤਾ ਨਈਂ, ਸਭਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਨਈਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਰ; ਘਰ ਖੇਤ, ਰੰਗਰ, ਵਿਓਪਾਰ, ਜੂਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਨਈਂ ਮੰਤਰ ਹਨ।⁶² ਅਥਰਵੇਦ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਆਤਮਕ ਸਿਖਰਾਂ ਭੁਲ ਕੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਦਾ ਫੀਬ ਬਣ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਵੈਦਿਕ, ਜੈਨੀ ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਨੀਆਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

“ਮੰਤਰ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ — ਦਕਸ਼ਣ ਮਾਰਗ (ਸਾਤਵਿਕ), ਵਾਮ ਮਾਰਗ (ਤਾਮਸੀ) ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰ ਮਾਰਗ (ਦੋਵੇਂ ਅੰਸ਼ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹਨ)। ਸੱਧ ਕਾਨੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਰਗ ਠਵੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ-ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸਾਕਤ ਮਤ ਹੋਣ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ।⁶³

4.3

ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਵਿਚ ਦੇਵਤਾ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮ-ਸੰਕੀਰਤਨ ਬੜੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਬਣ ਗਈ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਅਖਰਾਂ (ਦਵਾਦਸ਼ਾਨੁਸ਼ਰ) ਮੰਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

“ ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੁ ਦੇਵਾਯ ”

ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰ ਇਹ ਹੈ;

“ ਓਮ, ਰਾਮਾਯ ਨਮਹ । ”⁶⁴

62. The Sacred Books of the East, F. Max Muller(ed.) ,Vol.42.,Hy of Atharva Veda, Delhi:Moti Lal Banarsi Dass, 1964.pp.18-229.

63. Krishan Lal,The Concept of 'Mantra' and MoolMantra'(art.) G.N.D.University,1973,p.2.

64. Hindu World,Vol.II, p.27.

4.4

ਸਮੁੱਚੀ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬੀਜ-ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਓਮ' ਅਤੇ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰ' ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਪੰਕਤੀ ਹੈ।⁶⁵ ਬਰੈਡਨ⁶⁶ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਤਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਅੱਡੇ ਉਸਤਤੀ ਮਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ:

"ਓਮ! ਭੂਰ ਭੁਵਾਹ ਸਵਾਹ ਤਾਤ ਸਵਿਤੁਰ ਵਰੁਣਸਮ,
ਭਾਰਗੋ ਦੇਵਸਯ ਧੀਮਾਹਿ ਧੀਯੋ ਧੇਨਾਹ ਪ੍ਰਚੋਦਯਾਤ

ਅਰਥਾਤ:

"ਓਮ! ਹਵਾ ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼!
ਆਉ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਜੋੜੀਏ!
ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰੇ।"

ਫਿਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਤਰੀ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਯਾਦਨਾ ਹੈ। ਆਰਬਰ ਸ਼ੈਵਨੇਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਤਰੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਤੌਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਾਇਤਰੀ ਤੋਂ ਅਵੇਸਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਠੀਵਾਂ ਚੰਡਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਵਨ ਦੀ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਹੈ, ਉਸ ਪਾਪੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨਾਲੋਂ ਸਵਨ ਤੋਂ ਭੋਜਨ ਖਾ ਨੈਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ।⁶⁷

4.5.

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਕ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਠੀਕ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਆਨੇ ਦੁਆਨੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪਨਪੀ ਸਿਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਨਈਂ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਸੰਦਰਭ ਖੇਤਰ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮੰਤਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਠਾਮ ਇਸ਼ਟ, ਦੇਵਤੇ, ਕੁਰਦੀਖਿਆ, ਕੰਠ, ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ, ਮਾਲਾ, ਆਸਣ, ਅਤੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

5.1.

ਮੰਤਰ ਵੰਡ:

ਮੰਤਰ ਵੰਡ ਉਚਾਰਣ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਨੰਛਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਨਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੀਜਮਠ ਵਾਕਰ ਨੇ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ 'ਕੰਠਕ ਮੰਤਰ'

65. RigVeda, 3.16.10.

66. Op.cit., p.425.

67. Principles of Tantras, op.cit., pp.173-174.

ਅਤੇ 'ਅਜਪਾ ਮੰਤਰ' ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। 'ਕੰਠਕ' ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ 'ਵਾਚਿਕ, ਭਰਮਰ, ਗਿਆਤਿਕ ਅਤੇ 'ਮਾਨਸ' ਮੰਤਰ। ਐਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਚਾਕਸ਼ਰਾ ਦਸ਼ਾਕਸ਼ਰਾ, ਇਕਾਕਸ਼ਰਾ, ਦਵਾਦਸ਼ਾਕਸ਼ਰਾ ਆਦਿ ਮੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁶⁸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਨਫੋਰ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ -ਮਾਰੂਣ, ਮੋਹਨ, ਸਤੰਭਨ, ਅਕਰਸ਼ਣ, ਵਸੀਕਰਣ ਅਤੇ ਉਚਾਟਨ। ਨਿੰਗ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪੁਨਿੰਗ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਿੰਗ ਅਤੇ ਅਨਿੰਗ ਮੰਤਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁶⁹ ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਬੀਜ ਮੰਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ, ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮੰਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷⁰ ਇਹ ਇਕੋ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਅਨੁਸਵਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਜ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 8000 ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਕ ਬੀਜ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁷¹ ਮੈਂ -ਉ. ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਬੀਜ ਮੰਤਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਾਭ ਸਾਰੇ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁷²

5.2 ਮੰਤਰ ਗੁਰਦੀਖਿਆ ਬਿਨਾਂ ਮੰਤਰ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੰਤਰ-ਵਿਧੀ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤਰ-ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਮਾਰਗ, ਤੱਤਵ ਅਤੇ ਮੰਤਰ-ਰਹੱਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ, ਭੇਦ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5.3 ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਫਲ ਕਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਤਮ-ਬੋਧ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਹਾਇਤਾ ਆਦਿ। ਕੇਵਲ, ਅਸਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੁਤ ਮੰਤਰ, ਤਬਾਹੀ ਬਰਖ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਦੋਖੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਇਤਿਆਦਿ ਨਈਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁷³ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਅਸ਼ੁੱਧ, ਅਸੰਗਤ ਅਤੇ ਅਨ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਚੰਗੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅਤਿਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5.4 ਮੰਤਰ ਜਾਪ ਨਈਂ ਮਾਲਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਨਈਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਵ ਗੁਰਦਾਕਸ਼ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਅਤੇ ਤਾਤਰਿਕ ਸਫਟਿਕ, ਹੀਰੇ, ਮੋਤੀ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਮਟੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

68. Hindu World, II p.26.

69. Cyclopedia of India, op.cit., p.854.

70. Monier William Sanskrit-English Dictionary, p.732.

71. Hindu World, II, p.103.

72. Mait, up.6.5.

73. Hindu World, II, (25).

- 5.5 ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਨਈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਸਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਮਵਾਰ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਖਟ ਚੰਗੇ ਆਸਣ ਇਹ ਹਨ — ਕਾਨੈ ਹਿਰਣ ਜਾਂ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਖਲ, ਕੰਬਲ, ਪੌਤਿਆਂ ਦੀ ਚਿਟਾਈ, ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਲਕੜ, ਕਪੜਾ, ਠੰਡੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਘਾਹ ਦਾ ਆਸਣ।
- 5.6 ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਅਸਥਾਨ ਮੰਤਰ-ਸਿਧੀ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ, ਪੈਰਾਣਿਕ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਅਤੇ ਸਾਧਵਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ, ਦਰਿਆ-ਦੀਵਾ, ਸ਼ਾਂਤ-ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਇਕਾਤ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਾਤਰਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਦੇ ਚਾਰ ਅਸਥਾਨ ਹਨ—ਸੁਮਸ਼ਾਨ-ਘਾਟ, ਸ਼ਵਪੀਠਕ (ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ), ਆਰਣਯ ਪੀਠਕ (ਜੀਰਨ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਸੁਯਾਮਪੀਠਕ (ਇਸਤ੍ਰੀ)।
6. ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰ ਪਰੰਪਰਾ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਰਮ ਨੂੰ ਭੂਨ ਕੇ ਅਥਰਵਣ ਕਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਭੌਤਿਕ ਮੰਤਰ-ਜਾਨ ਵਿਚ ਵਿਨੀਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਉਤਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਇਸ ਠੀਵੀਂ ਲੋਕ-ਰੁੱਚੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਭਾਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਠੀਵੀਂ ਲੋਕ-ਰੁੱਚੀ ਦਾ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਇਕ ਉਲੇਖ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: "ਜਿਸ (ਕਬੀਰ) ਧਰਮਵੀਰ ਨੇ ਪੀਰ ਪੈਰੋਬਰ ਐਲੀਆ ਆਦਿ ਕੇ ਭਜਨ-ਪੂਜਨ ਕਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਆ ਥਾ, ਉਸ ਕੀ ਪੂਜਾ ਚਲ ਪੜੀ; ਇਸ ਸੇ ਬੜਾ ਫ਼ਰ ਆਨੁਫਰਯ ਕੀਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? "ਟਬੀਰ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਪਧਤਿ" ਮੇਂ ਸੋਨੇ ਕਾ, ਏਨੇ ਕਾ, ਦਾਤੁਨ ਕਰਨੇ ਕਾ, ਜਨ ਮੇਂ ਪੈਠਨੇ ਕਾ, ਸਲਾਨ ਕਰਨੇ ਕਾ, ਤਰਪਣ ਕਰਨੇ ਕਾ, ਚਰਣ-ਮਿਤ੍ਰ ਨੈਨੇ ਐਰ ਏਨੇ ਕਾ, ਜਨ ਪੀਠੇ ਕਾ, ਘਰ ਬਝਾਰਨੇ ਕਾ, ਚੂਲਹੇ ਮੇਂ ਆਤ ਭਾਲਨੇ ਕਾ, ਪਰਸਨੇ ਕਾ, ਬੀਚਾਨੇ ਕਾ ਤਥਾ ਅਠਯ ਅਨੇਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਰਮੋਂ ਕਾ 'ਮੰਤਰ' ਦੀਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਟੋਪੀ ਲਗਾਨੇ ਕਾ, ਦੀਪਕ ਬਾਰਨੇ ਕਾ, ਆਸਨ ਲਗਾਨੇ ਕਾ, ਕਮਰ ਕਸਨੇ ਕਾ, ਰਸਤਾ ਚਲਨੇ ਕਾ ਸੁਮਿਰਨ ਦੀਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਸੋ ਮੰਤਰ ਬੀਜਕ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੀ ਵਾਣੀਓ ਸੇ ਲੀਏ ਗਏ ਹੋ। ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ ਮੇਂ ਬੋਝ ਬਹੁਤ ਘਟਾ ਬੜਾ ਲੈਨੇ ਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਕਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਗਿਆ। ਵਾਣੀਆ ਭੀ ਚਰਚਤ ਪੜਨੇ ਪਰ ਬਲਾ ਨੀਂ ਗਈ ਹੈ।"⁷⁴

74. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੇ ਫੂਲ, ਸਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1955, ਪੰਨਾ 29.

7.0 ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੰਤਰ:

ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਜਿਸ ਅਧਿਕਤੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜਿਆ, ਉਸਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਹੁਣੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੰਤਰ ਸਿਰਫ ਰਸਮੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ, ਦਿਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਧਰਮ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ) ਅਧਿਕ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਮੁੱਢ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਫਕ' ਖਾ ਕੇ ਭੁਖ ਵਰਚਾ ਰਹੇ ਸੀ।⁷⁵

7.1. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅਧਿਕਤੀ, ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ, ਪਾਖੰਡ, ਤੰਤਰ, ਮੰਤਰ, ਰਸੇਣਾ ਅਤੇ ਜਾਦੂ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁷⁶ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਚਲ-ਵਟਾਨੇ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਲਈ ਕਈ ਮੰਤਰਾਂ, ਰਿਧੀਆਂ, ਸਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਖਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਕੋਤਕ ਦੱਸੇ।⁷⁷ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ, ਰੋਕਟ ਭਰਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ, ਕਨੇਸ਼, ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਾਦਵਿਵਾਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਸ ਕੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।⁷⁸

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ, ਤੰਤਰ, ਤਵੀਤ, ਜੰਤਰ ਅਤੇ ਮਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ੇ, ਬੀਰਾਂ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਜੋਗਣੀਆਂ ਦੇ ਵਸੀਕਣ; ਮੜੀ ਮਸ਼ਾਣਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ; ਪੂਰਕ, ਕੁੰਡਕ, ਰੋਚਕ (ਸਵਾਸ ਚਾੜ੍ਹਨਾ, ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਉਤਾਰਨਾ); ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ (ਲਾਤੀ, ਧੋਤੀ); ਚੋਰਾਸੀ ਆਸਣ; ਹਠ ਨਿਗ੍ਰਹਿ (ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ); ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਵਰਤ; ਵਰ, ਸਰਾਪ ਆਦਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸਮਝੇ

75. Annie Besant, The Religious Problem in India, Delhi: Agam Prakashan, 1976, p.5.

76. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਿ ਕਰਿ ਸਾਸਤ੍ਰਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਿ ਨੜਾਏ।

ਤੰਤ ਮੰਤ ਰਾਸਾਇਣਾ ਕਰਮਾਤਿ ਕਾਨਖਿ ਨਪਟਾਏ1.19.

77. ਸਿਧਿ ਬੋਲਨਿ ਸਭ ਅਵਖਧੀਆਂ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਕੀ ਧੁਨੀ ਚੜ੍ਹਈ 41.1

78. ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਪਾਖੰਡ ਕਰਿ ਕਨਹਿ ਕ੍ਰੋਧ ਬਹੁ ਵਾਦਿ ਵਧਾਵੇ
ਰੋਕਟਿ ਧਰਮੀ ਭਰਮ ਭੁਲਾਵੇ 1.18.

ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੂੜ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਥਾਂ "ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰਸ਼ਬਦ" ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਿਆ; ⁷⁹ ਰੋਕਟ ਮੰਤਰ ਜਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੇ ਮੰਤਰ ਠਾਨ ਜੋੜਿਆ। ⁸⁰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਚਾ ਨਾਮ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮੰਤਰ ਹੈ; ⁸¹ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪੂਰਨ ਨਾਮ ਦਾ ਮੰਤਰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹੈ; ⁸² ਇਹ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਚ-ਖੰਡ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ; ⁸³ ਇਸ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਰੂਪ ਸਤਿਗੁਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ; ⁸⁴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ 'ਮੂਲ' ਮੰਤਰ ਅਰਥਾਤ ਮੂਢਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਮੈਂਤ੍ਰ ਮੂਲ, ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਹੈ ਸੱਚ ਸਬਦ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੁਣਾਏ ॥22.40॥

ਇਸੇ ਉਨੇਖ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਾਭੇ 'ਗੁਰ-ਮੰਤਰ' ਹੈ ਅਤੇ ੧੯ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ 'ਮੂਲ-ਬਾਣੀ, ਮੂਲ-ਉਪਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਾਭੇ "ਮੂਲ-ਮੰਤਰ" ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ "ਮੂਲ-ਮੰਤਰ" ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ

ਮੂਲਮੈਂਤ੍ਰ ਸਿਮਰਣ ਪਰਵਾਣੇ (6.19)

ਇਹ 'ਮੰਤਰ' ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰ ਵਿਧਾਨ ਠਾਨੋਂ ਬਿਨਕੂਨ ਵਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੁਰਬਾਣੀ - ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ, ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ:

ਗੁਰਮੁਖ ਜਨਮ ਸਕਾਰਥਾ ਗੁਰਬਾਣੀ 'ਪੜ੍ਹ', ਸਮਝ, ਸੁਣੇਗੀ।' (3.1)

7.2.

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ:

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਤਰਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਿਖੇ ਜੰਤ੍ਰ ਕੇਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਮੈਂਤ੍ਰ ਕੋਟੇ

ਬਚੇਗਾ ਨ ਕੋਈ ਕਰੇ ਕਾਨ ਚੋਟੇ ॥

79. ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਨਿਧਿ ਪਾਖੰਡ ਬਹੁ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਠਾਟਕ ਅਗਨੈਰੇ...5.7

80. ਨਮਸਕਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਕੋ ਸਤਿਨਾਮ ਜਿਸ ਮੈਂਤ੍ਰ ਸੁਣਾਇਆ 7.1

81. ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭ ਕਿਹੁ ਸਚ ਨਾਉ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਦਿੜਾਇਆ 1.7.

82. ਪੂਰੇ ਪੂਰਾ ਸਾਧ ਸੰਗੁ ਪੂਰੇ ਪੂਰਾ ਮੈਂਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ 1.6

83. ਬਾਬਾ ਧੰਧਾ ਸਚ-ਖੰਡਿ ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਗਰੀਬੀ ਪਾਈ 24.2

84. ਚਰਨ ਗੰਧੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ 1.1

7.3

ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ: ਉਪਰੰਤ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਪਰਮਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਸੈਕਲੋਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਸੰਬੰਧੀ ਆਏ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਣਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਲੈਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। "ਤਬ ਸਿੰਘਲਾਦੀਪ ਕੀ ਸੁਰਤਿ ਹੋਈ — ਤਬ ਗੁਰੂ ਬੋਲਿਆ, ਆਖਿਓਸੁ ਜੇ ਇਹ ਸ਼ੁਲੈਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਆਵਹੁ : ੧੬ — ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ"⁸⁵

ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ "ਮੂਲ-ਮੰਤਰ" ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਖਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੇਵਲ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਿ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ "ਮੂਲ-ਮੰਤਰ" ਦੇ ਪਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।⁸⁶

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵੇਈ ਠਲੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼' ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ 'ਸੇਦਰ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ 1701 ਈ: ਦੀ ਇਕ ਹਥਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਿਭੁਲਾਬ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਸ਼ੁਲੈਕ ਨੂੰ ਨੇਖਕ 'ਬੀਜ-ਮੰਤਰ' ਅਤੇ 'ਜਬੁ' ਦਾ ਸ਼ੁਲੈਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ 'ਮੰਤਰ' ਜੋ ਸੰਸਾਰ-ਮੁਖੀ ਨਹੀਂ, ਕਰਤਾਰ-ਮੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੰਤਰ ਯਥਾਤਮਾ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਨਾਮ-ਮੰਤਰ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਮੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਮੰਤ੍ਰ ਏਹਾ ਦ੍ਰਿੜਈਐ ਜਿ ਪਰਮੇਸੁਰ ਕੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨਿ ਮੁਕਤਿ ਹੋਵਨਿ। ਪੁਰਖਾ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਦੇਵ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿ ਏਹੇ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ ਕਰਿ ਜਿ ਸੰਸਾਰ ਸੇਥੀ ਭੁਠਿ ਜਾਇ । — ਅਸਾਨੇ ਹੁਕਮੁ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦਾ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਮੁਕਤਿ ਨੈ ਜਾਣੇ ਦਾ। —...ਮੰਤ੍ਰ ਭੀ ਤਦਿ ਚਲਦੇ ਫੁਰਦੇ ਹਨ ਜਦਿ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਮਾਈ ਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਖਾ, ਏਸ ਜਪ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਬਿਧਿ ਏਹੁ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਜਪ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਅਤੇ ਏਸ ਦੀ ਕਰਤੂਤਿ ਕਮਾਵੇਗਾ, ਸੋ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ।"⁸⁷

7.4.

ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਦਵਾਨ: ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਉਪਰੰਤ ਸਿਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਰਮਲੇ

85. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: 1952, ਸਾਖੀ 47, ਪੰਨਾ 86.

86. ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪਰੰਪਰਾ, ਸੰਪਾਦਿਕ ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ 1969 ਈਸਵੀ 184-85.

87. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: 1952, ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਪੰਨਾ 16, 19-20.

ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਸਿਤਾ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਦਾਂਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਰੰਪਰਾਈ ਮਨੋਰਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਬਿਸ਼ਨੂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋ ਇਸ ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਮਾਲਾ ਕਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀਆ।"⁸⁸ ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਕਰ ਸਤਿਨਾਮ ਸੰਯੁਕਤ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਵਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਜੋ ਮੰਤ੍ਰ ਯਹ ਹੈ। ੴ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ।" ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਹੋਇਆ, "ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਤੇ ਇਸ ਮੰਤ੍ਰ ਕੋ ਜਪਹੁ ਅਰ ਜਗਤ ਜੀਵਨ ਕੋ ਇਸੀ ਮੰਤ੍ਰ ਕਾ ਜਾਪ ਜਪਾਵਹੁ।"⁸⁹

ਨਿਰਮਲ ਸਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ "ਜਪ ਮੰਤਰ" ਜਾਂ "ਗੁਰੂ ਗਾਯਤ੍ਰੀ" ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮੰਗਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਠੀਕ ਪਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ 'ਸਚਖੰਡ' ਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕਰ ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਸੇ ਜਪ ਮੰਤਰ ਕਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੀਆ ਥਾ -....ਗੁਰੂ ਮਤ ਸੇ ਇਸ ਜਪੁ ਮੰਤ੍ਰ ਕਾ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਹੈ।⁹⁰

ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਉਥਾਨਕਾ ਵਿਚ ਨਿਖਿਆ ਹੈ। "ਏਕ ਸਮੇਂ ਏਕ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਕੀ ਮੰਡਲੀ ਡੇਹਰਾ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਮੋਂ ਆਈ-.... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਮਾਰਾ ਮਾਲਾ ਜਪ ਮੰਤ੍ਰ ਕਿਆ ਹੈ ਐਰ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਕਿਆ ਹੈ?-.... ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ-... ੴ ਸੇ ਜਪ ਤਕ ਜਪਜੀ ਕਾ ਮਾਲਾ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ।"⁹¹ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀਤਰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ 'ੴ' ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। "ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਕਿਸੀ ਮੰਤ੍ਰ ਤ੍ਰਿਤ ਜੰਤ੍ਰ ਠਾਟਕ ਚੋਟਕ ਸਿਧੀ ਕੋ ਹਮ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤੇ।"⁹²

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ "ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ" ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਬਿਗਸੇ ਸੁਨਤ, ਮੰਤ੍ਰ ਦੀਨੈ ਗੁਰਾ ਹੋਇ ।।

ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਧਾਰਨ ਕਰਯੋ, ਬਰਨ ਸੁਨਾਵੈ ਮੋਇ।।

88. ਗਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਪਕਾ, ਮਿਲਸਖਾ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ, 1886, ਪੰਨਾ 2.

89. ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, ਸੰਮਤ 1898ਈ. ਪੰਨਾ 5 ਤੋਂ 8.

90. ਨਿਰਮਲ ਸਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, 1902, ਪੰਨਾ 7-8.

91. ਸਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, 1916, ਪੰਨਾ 9.

92. ਚੰਡੇਰਾ ਜਪੁ ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ ਸਟੀਕ, ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਹੰਤ ਗੁਰੂ ਕੋਠਾ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਪੰਨਾ 6.

ਅਥ ਮੰਤ੍ਰ —੧੬ —...ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ।⁹³

ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ "ਮੂਲ-ਮੰਤਰ" ਨਾਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ 'ਮੰਤਰ' ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

7.5.

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ: ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਨਾਮ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮੰਤਰ-ਰੂਪਾਂ - ਬੀਜ-ਮੰਤਰ, ਗੁਰਮੰਤਰ, ਮਹਾ-ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਆਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਬਿਨਿਸ਼੍ਰੁਤ ਵਖਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਮੰਤਰ-ਚਰਣ' ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਨਾਮ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿੰਤੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ⁹⁴ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਸਿੱਖ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ੧੬ ਤੋਂ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਤਕ) ਬਾਣੀ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ।' ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ⁹⁵ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ,⁹⁷ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ,⁹⁸ ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ,⁹⁹ ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ,¹⁰⁰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਗੈਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿੰਤੂ ਦੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਫੈਕਨ ਗਰੀਨਲੀਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਮੂਲ

93. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੂਰਬਾਰਧ, ਅਧਿ. 29, ਪੰਨਾ 93.

94. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 742.

95. ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1950, ਪੰਨਾ 2.

96. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਲਾਹੌਰ: ਸ਼ਬਦਾਰਥਗੁਰਬਾਣੀ ਟ੍ਰਸਟ, 1945, ਪੰਨਾ 1.

97. ਸਟੀਕ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਲਾਹੌਰ, 1937, ਪੰਨਾ 8.

98. ਸਿਖੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਪੰਨਾ 3.

99. ਜਪੁ: ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, 1969.

100. ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ: ਅਨੰਦਘਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 26.

ਮੰਤਰ ਦਾ ਉਹੀ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਪਾਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਅਹੁਨਵਰੀਆ, ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸਟਰਨਾਸਟਰ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫਾਤਿਹਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਤਰੀ ਦਾ ਹੈ।¹⁰¹

ਡਾ: ਮੈਕਲੈਡ¹⁰² ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਵਾਲਾ ਕਥਨ ਕਿਹਾ। ਮੈਕਲੈਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਨੂੰ 'ਮੂਲਮੰਤਰ' ਨਾਮ ਡਾ: ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪ 'ਹਰੀਨਾਮ', 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ।¹⁰³ ਸੰਤ ਵਿਨੋਭਾ ਭਾਵੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕਾਰਜ, 'ਆਰੰਭ' ਅਲਾਹ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਜੋ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਹੈ। ਆਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਏਥੇ ਹਰ ਕੰਮ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁰⁴

7.6

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮੰਤਰ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ-ਮੰਤਰ 'ਬੀਜ-ਮੰਤਰ', 'ਮਹਾਂ-ਮੰਤਰ', 'ਗੁਰ-ਮੰਤਰ', 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ੧੯ ਤੋਂ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ —...ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ' ਕਹੀਦਾ ਹੈ। '੧੯' ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਅਤੇ ੧੯ 'ਸਮੇਤ' ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤਕ 'ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ' ਕਹੀਦਾ ਹੈ - - - ਇਹ ਮੰਗਲ ਰੂਪ ਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।¹⁰⁵

ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੇਤਨ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਭੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਭੁਲੇਖੇ ਪੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਮੰਤ੍ਰ, ਬੀਜ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਈ ਮੰਤ੍ਰ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ

101. ਗਾਸਪਨ ਐਂਡ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ, ਮਦਰਾਸ: ਥੀਓਲੋਜੀਕਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, 1968, ਪੰਨਾ 8

102. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਆਕਸਫੋਰਡ: 1968, ਪੰਨਾ 148.

103. ਉਕਤ - ਪੰਨਾ 163.

104. ਕੋਮੇਂਟਰੀ ਆਨ ਜਪੁਜੀ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1973, ਪੰਨਾ 34.

105. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਉੜੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਮਿਸ਼ਤਰਾਂ: ਖਾਨਸਾ ਟ੍ਰੇਡ ਸੋਸਾਇਟੀ, 1949, ਪੰਨਾ 6 ਅਤੇ 67.

ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਇਸਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਿਵਾ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਹੋਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਜਿਥੇ ਆਵੇ, ਇਸਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਤਾ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਉਸਤਤੀ, ਮਹਿਮਾ ਜਾਂ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁰⁶

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ', 'ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ' ¹⁰⁷ 'ਸੰਕਲਪ ਚਰਣ' ¹⁰⁸ ਅਤੇ 'ਸੁਨੇਕ' ¹⁰⁹ ਚਾਰ ਨਾਂ ਦਿਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਅਨੁਸਾਰ "ਸੰਕਲਪ" ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਏਸ ਬਾਣੀ ਦਵਾਰਾ ਸਮਕੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਭੀ ਹੈ, ਅਤੇ 'ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ' ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਹੈ —.... ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਰੂਪ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ 'ਮਹਾਂ ਮੰਤ੍ਰ' ਰੂਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ' ਜਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹¹⁰

ਡਾ: ਸ਼੍ਰੋਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਵਿਵੇਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਉਕਤ ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਭੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ....ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈਕਈ ਵਾਰ 'ੴ' ਨੂੰ ਬੀਜ। ਇਹ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੰਕਲਪਚਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸੰਕਲਪਚਰਣ ਹੈ।¹¹¹

ਪ੍ਰੋ: ਧਰਮਾਨੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਨਵੀਂ ਬੇਜ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਮਹਾਂ ਮੰਤ੍ਰ' ਹੈ ਅਤੇ "ਜਪੁ" ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਨੇਖ ਹੈ। "ੴ" ਤੋਂ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤਕ ਜੋ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, 'ਜਪੁ' ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੇ ਸਿਮ੍ਰਣ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ, ਯਾਨੇ ਕਿ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਤਿ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ "ਮਹਾਂਮੰਤ੍ਰ" ਦਾ ਅਖੰਡ 'ਜਪੁ' ਯਾਨੇ ਸਿਮ੍ਰਣ ਕਰੇ।¹¹²

106. ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 237(ਫੁੱਟ ਨੋਟ)

107. ਉਕਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 21.

108. ਉਕਤ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਪੰਨਾ 7.

109. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 6.

110. ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਠੀਸਾਣ, ਲੁਧਿਆਣਾ: 1951, ਪੰਨਾ 6.

111. ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1969, ਪੰਨਾ 64.

112. ਜਪੁ-ਪਰਮਾਰਥ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974, ਪੰਨਾ 6.

55 ਹੈ। ਤਾਰਾ-ਸਾਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(2.1) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਇਕ ਐੱਖਰੇ ਓਮ ਸੰਤਰ ਵਿਚ ਅਠ ਸੂਖਮ
ਲਾਦ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਠ ਨੱਛਣ ਹਨ— ਅਕਾਰ, ਉਕਾਰ, ਮਕਾਰ, ਬਿੰਦੂ, ਲਾਦ, ਸਮਾ(ਕਾਨ),
ਕਾਨ-ਧਵਨੀ, ਅਤੇ ਕਾਨ-ਚਹਿਤ ਧਵਨੀ। 56 ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿੰਨ—
ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੰਡ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਯਾਂ ਵਿਚ ਓਮ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੰਡ ਦੇ ਕਈ
ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਨੇਕਿਆਂ ਨਾਲ ਓਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਵਰਾਂ, 'ਅ', 'ਉ', 'ਮ' ਨੂੰ
ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ '26' ਅਜੇਹੇ 'ਤਿਨੇਕੇ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਣ ਥੋੜੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

1. ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅ, ਉ, ਮ ਕਰਮ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਪਧਰੀਆਂ ਵੈਸ਼ਵਾਨਰ, ਤੇਜਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਗਯਾ ਜਾਂ
ਵਿਸ਼ਵ, ਚਾਨਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਜਾਂ
ਜੀਵ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 57
2. ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਜਾਗ੍ਰਿਤ, ਸੁਪਨ, ਸਬੋਪਤਿ ਦੀਆਂ ਸੰਕੇਤਕ ਹਨ। 58
3. ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਸਬੁਲ, ਸੁਖਮ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। 59
4. ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤਿੰਨ ਵੇਦਾਂ, ਰਿਗ, ਯਜੁਰ, ਸਿਯਾਮ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ। 60
5. ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਨਿਖਾਇਕ ਹਨ।
6. ਤਿੰਨ ਗਿਆਨ ਭੇਦ ਛੰਦ ਗਿਆਨ, ਵਸਤੂ ਗਿਆਨ, ਸਾਮਨ ਗਿਆਨ;
7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ—ਵਿਰਾਟ, ਹਿਰਣ ਗਰਭ, ਈਸ਼ਵਰ;
ਤਿੰਨ ਪੁਰਸ਼ — ਕਸ਼ੁਰ ਪੁਰਸ਼, ਅਕਸਰ-ਪੁਰਸ਼; ਅਵਸਯ ਪੁਰਸ਼; 331
9. ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ—ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਰੀਰ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬੁੱਧੀ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਚੇਤਨਾ;
10. ਤਿੰਨ ਦੇਵ-ਵਾਸੁਦੇਵ, ਆਦਿਤਯ ਦੇਵ ਅਤੇ ਭੁਦਰਦੇਵ ।

55. Hindu Polytheism, op.cit., p.340.

56. Ibid, p.341, For details, see; Swami Omanand, Patanjali Yoga Pradeep, Gorakhpur; Gita Press, pp.222-230.

57. ਮਾਤ੍ਰਕ(8-12); ਛੰਦੋਗਯ 5.18.2; ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼(506); ਤਾਰਾ ਸਾਰਉ(2.1) ; ਪਾਤੰਜਲੀ
ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ, ਚਰਟ ਐਂਡ ਰਾਮਾ, ਲਖਨਊ, 1973, ਪੰਨਾ(29-30)

58. ਕਵੀ ਰਾਜ ਕੋਸ਼(248); ਆਪਣੇ ਉਕਤ; ਤਾਰਾਸਾਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਉਗ੍ਰੇ; ਕਰਥਾਤਰੀ ਸਵਾਮੀ,
ਹਿੰਦੂ ਐਲੀਬੀਇਜ਼ਮ (338);

59. ਪਾਤੰਜਲੀ ਯੋਗਪ੍ਰਦੀਪ, (225), ਕਵੀਰਾਜ ਕੋਸ਼(248); ਵਾਸੁਦੇਵ ਅਗਰਵਾਲ, ਕਲਿਆਣ ਕਲਪਤਰੂ,
ਸ਼ਿਵ ਐਂਕ, ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ, 1937, ਪੰਨਾ 492 (ਅੱਗੋਂ ਲਈ 'ਕਲਿਆਣ'); ਤਾਰਾਸਾਰਉ.2.1.

60. ਮੋਨੀਅਰ(235); ਡਸਨ(19); ਤਾਰਾ-ਸਾਰਉ; ਕਲਿਆਣ; ਨਰ-ਸਿੰਘ ਉਤਰ ਤਾਪਿਨੀਉਪਨਿਸ਼ਦ
3.1-5; ਐ.ਬ੍ਰਾਹਮਣ 5.32; ਰੋਹਿਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਵਾਲਾ ਐ.ਰ.ਐ., ਜਿਨਦ 9(492);

(E.R.E.)

11. ਤਿੰਨ ਰੁਣ -ਰਸੇ, ਸਤੈ, ਤਮੇ;
12. ਤਿੰਨ ਇਸ਼ਟ -ਅਰਨੀ, ਆਦਿਤਯ ਅਤੇ ਵਾਸੁ ਅਰਥਾਤ ਬੈਂਗ, ਸੂਰਜ, ਹਵਾ;
13. ਤਿੰਨ ਮੀਟਰ, ਰਾਇਤੀ 24 ਸ਼ੁਦਾਗ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਟੁਤ(44 ਸ਼ੁਦਾਗ), ਅਤੇ ਜਰਤਿ (48 ਸ਼ੁਦਾਗ); (14) ਤਿੰਨ ਦੇਵੀਆਂ - ਬੀਬਾ, ਬੀਬਿਕਾ, ਬੀਬਾਨਿਕਾ ;
15. ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ - ਕ੍ਰਿਯਾ(ਕਰਮ) ਸ਼ਕਤੀ, ਰਿਯਾਨ(ਵਿਚਾਰ) ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇੰਡਾ (ਚੇਤਨਾ) ਸ਼ਕਤੀ ;
16. ਤਿੰਨ ਅਰਨੀਆਂ - ਕ੍ਰਹਿਪਤ(ਕ੍ਰਹਿਸਤੀ ਅਰ ਦੀ) ਅਰਨੀ, ਚਕ੍ਰਿਸ਼ਟ(ਮਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ) ਅਰਨੀ ਅਤੇ ਆਰਯਾਨ (ਪ੍ਰਚਯਨਾ) ਅਰਨੀ;
17. ਤਿੰਨ ਪ੍ਰੇਚਤ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ, -ਪ੍ਰੇਤਰ (ਡੇਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਅਧਵਰਯੂ(ਚੀਤੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਉਦਗ੍ਰਾਯੂ(ਕਾਇਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ);
18. ਤਿੰਨ ਗੀਤੀ ਵਾਕ -ਭੂਰ(ਧਰਤੀ), ਸਵਰ(ਆਕਾਸ਼), ਭੂਵਸ, (ਪ੍ਰਲਾਯ);
- 19) ਤਿੰਨ ਸੰਭਨ -ਤ੍ਵ, ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕਲਾ ਸੰਭਨ; ਜਾਂ
ਤਿੰਨ ਸੰਸਾਰ-ਲੌਕਿਕ, ਪੈਲਾਕਿਕ, ਸਵਰਗੀ ;
20. ਤਿੰਨ ਚਤੁਰਵੈ -ਅੰਗੀ, ਛਾਨਣ, ਡੇਟ-ਕ੍ਰਿਯਾ;
21. ਤਿੰਨ ਸੋਸਮ - ਬਚਾਰ, ਰਗਮੀ, ਸਰਦੀ ;
22. ਤਿੰਨ ਸਮੇਂ -ਸਵੇਰ, ਦੁਪਹਿਰ, ਸ਼ਾਮ ;
23. ਤਿੰਨ ਰਾਨ ਚੰਦਰ 24 ਸਾਨ, 44 ਸਾਨ, 48 ਸਾਨ ;
24. ਤਿੰਨ ਬੋਲੀ ਅਭਿਵਿਯੰਜਨ -ਵਾਰ(ਆਵਾਜ਼), ਮਨਸ(ਮਨ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ(ਸਵਾਸ) ;
25. ਤਿੰਨ ਰੰਗ - ਲਾਲ, ਹਿੰਟਾ, ਕਾਲਾ;
26. ਤਿੰਨ ਜਾਪ - 'ਬ' ਮਾਤਰਾ ਓਮ ਦਾ ਛਾਟੀ ਲਾਲ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ, 'ਉ' ਮਾਤਰਾ 'ਓਮ' ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਪ ਹੈ ਅਤੇ 'ਮ' ਓਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੈ।

4.3

'ਓਮ' ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਣਿਨੀ (8.2.87) ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਸੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਵਿਤਰ ਸ਼ਬਦ

* ਕੀਕ 5 ਤੋਂ 26 ਤਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ 57-60 ਟੁਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਰਹੇ।

ਓਮ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 'ਚੰਗੀ ਸੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਸੁਭ ਮਹੁਰਤ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਕਾਰਜਾਂ, ਵੇਦ ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਪਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਓਮ' ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ 'ਓਕਾਰ' ਰੂਪ 'ਪ੍ਰਣਵ' ਦਾ ਹੀ ਸਫੁਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁶¹ ਓਮ ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇਕ ਯੋਗ ਦੀ ਨੁਕਸਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ 'ਓਮ' ਦਾ ਯਜੁਰ ਵਾਰੀ ਜਾਪ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁶² ਓਮ ਮੰਤਰ ਨੂੰ 'ਤਾਰਾ' ਜਾਂ 'ਤਾਰਣੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਨਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੰਤਰ-ਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਮ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਲਖ ਵਾਰੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਸਿਧੀ, ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਓਮ' ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬੀਜ-ਮੰਤਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਥ ਹਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਨਾਦ-ਤੱਭ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਤਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁶³

4.4.

'ਓਮ' ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ: 'ਓਮ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਿਗਵੇਦ⁶⁴ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਖਿਅਕ, ਮੰਤਰ, ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਜੁਰ ਵੇਦ⁶⁵ ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਮ' ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ, ਆਕਾਸ਼ ਨਿਆਈਂ ਅਸੀਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ (ਭਾਗ 3,2.9.6); ਵਾਜਸਨੇਯੀ ਸੰਹਿਤਾ (9.25); ਅਤੇ ਮੈਤਰਾਣੀਯ ਸੰਹਿਤਾ (4.1.2) ਵਿਚ 'ਓਮ' ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਣਵ' ਰੂਪ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤਪੱਥ (1.4.1.30; 10.6.1.4; 11.6.3.4) ਅਤੇ ਐਤ੍ਰੀਯ (7.18; 5.32) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਨੂੰ ਹਾ-ਵਾਚੀ ਰਸਮੀ ਉਗਾਰਿਆਂ ਨਈਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਤਿੰਨ ਵੇਦਾਂ, ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਮੰਡਲਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

61. ਪੰਡਿਤ ਕੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵੀ ਰਾਜ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 248.

62. A.B.Keith, ERE, IV, p.490.

63. Hindu Polytheism, p. 339.

64. ਰਿਗਵੇਦ, 1.3.7; 7.69.4; 10.50.5;

65. ਯਜੁਰ ਵੇਦ 11.51; 40.17.

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਦੇਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਗੰਭੀਰ-ਚਿੰਤਨ-ਯੋਗ-ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ (ਅ, ਉ, ਮ) ਤੋਂ ਆਤਮ-ਸਿਧੀ ਦੇ ਕਈ ਉਨੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁶⁶ ਤੈਤ੍ਰਿਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(1.8) ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਹਰੇਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਤਰ, ਸਾਮਨ(ਗਾਇਕ) ਅਧਵਯੂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਕਠਉ(2.15) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਵੇਦਾਂ, ਸਾਰੇ ਤਪਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰੀਆ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ 'ਓਮ' ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਠ(2.17) ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮ- ਸਾਖਿਆਤ ਦਾ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਸਹਾਰਾ 'ਓਮ' ਹੈ। ਕਠ(2.16) ਅਤੇ ਮਾੰਡੂਕ(1.1) ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਮ' ਅੱਖਰ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ^{ਇਸ} 'ਓਮ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ, ਹੋਂਦ-ਅਣਹੋਂਦ, ਕਾਲ, ਸਰਬ-ਕਾਲ, ਅਕਾਲ ਓਮ ਹੀ ਹੈ। ਫੰਦੋਗਯ(1. 1) ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਧਰਤੀ ਹੈ; ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਪਾਣੀ ਹੈ; ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਹੈ; ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਹੈ; ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ; ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਹੈ; ਰਿਗ ਦਾ ਸਾਰ ਸਾਮ ਵੇਦ ਅਤੇ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦਾ ਸਾਰ ਉਦਗੀਯ ਅਰਥਾਤ 'ਓਮ' ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤੱਮ ਹੈ।

ਮਾੰਡੂਕ(2.2.4) ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਮ' ਇਕ ਕਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਤੀਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(5.5) ਵਿਚ ਓਮ ਦੀ ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ —ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ, ਪਿਤਰ-ਲੋਕ ਅਤੇ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਠਾਨ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਓਮ' ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਧੌਧਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਰੱਬ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ਿਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਠਾਨ ਠਾਨ ਇਸ ਦੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਉਨੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਬੰਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਚ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਠਾਨ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਕੋਸ਼ਿਕ ਸੂਤਰ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਪਵਿਤਰ ਜਾਦੂ

66. ਮੋਨੀਅਰ ਕੋਸ਼(235) ; ਆਪਟੇ ਕੋਸ਼(506); ਡਸਨ ਕੋਸ਼(19)

ਵਿਵਰਜਤ ਸੀ।⁷¹ ਲੋਕੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਈਂ 'ਯਮ' (ਯਮ) ਦੀ ਬਣੀ ਯੋਮ (ਯਮ) ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ।⁷² ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹ ਕਰਦੇ ਯਾਤ੍ਰਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬਨੀਤ ਸੁੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੁੰ ਸਿਰਥਾਚਾਰੀਆ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, " ਯਮ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਹੁਤ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ—... ਇਸਲੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ—... ਇਹ ਸਭ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜੇ ਇਸਲੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਤਕ ਸ਼ਾਨਤਰਾਮ ਯਾਦੀ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਰਧ ਭਾਗਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਿਟਾਪ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਰਬ-ਲਾਭ ਤਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷³

5.1

ਕੁਸਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਓਕੀਕਾਰ' :

ਕੁਸਮਤਿ ਵਿਚ 'ਓਕੀਕਾਰ' ਪਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਬਹੁਤ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਬਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਨੁਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਝ, ਰਿਖਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਨੁਕਾਰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਯਾਤ੍ਰਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਢਲੇ ਪਤਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨਿਰਮਲਾ, ਉਦਾਸੀ, ਰਿਖਾਨੀ, ਸੇਵਾ ਧੰਨੀ, ਸਿੱਖ ਸੰਤਾਈ ਅਤੇ ਯਾਤ੍ਰਿਕ ਪਰਵਾਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਈ ਕਈ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਾ, ਉਦਾਸੀ, ਸੇਵਾ ਧੰਨੀ, ਯਾਦੀ ਸਿੱਖਦਾ ਲਾਭ ਜੋੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਹਿੱਦੀਦੀ ਨਾਇਮ ਕਰ ਸਕਣਾ ਨਕਲ ਬਸੀਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੁਸੁਲਾਨਕ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਪੰਤਰਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਰਿਖਾਨੀ, ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਅਤੇ ਯਾਤ੍ਰਿਕ ਪਰਵਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ।

71. ਸੋਨੀਅਰ ਫੋਰ, (235), ਫਸਨ ਫੋਰ(16);

72. ਯਾਦੀ ਫੋਰ(512); ਸੋਨੀਅਰ ਫੋਰ(239);

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਫੋਰ(282) ਬਨੁਕਾਰ ਸੂਦਰੋਂ ਕੇ ਉਦਾਹਰਣ ਕੇ ਲੀਏ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਯਮ' ਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਦਰੋਂ ਕੇ ਲੀਏ 'ਯਮ' ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।

73. ਕਨਕਾਸ਼, ਭਗਵਤ ਨਾਮ ਮਹਿਮਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਚੀਨਾ ਵੀਰ, ਫੋਰਪੁਰ, 1968, ਪੰਨਾ 36-37.

ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ 'ਓਸ਼ੀਕਾਰ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਕਲਾਸਕੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਠਾਤਨੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੇਂ ਠਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਠਾਲ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ 'ਓਸ਼ੀਕਾਰ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਲਾਸਕੀ ਜਾਂ ਸਠਾਤਨੀ ਕਹਾਓ ਪਰ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਈ ਭੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਓ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ।

ਕਲਾਸਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਪ੍ਰੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਦੀ ਅੱਖਰਾਂ ਅੱਡਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਿਤ ਅਰਥ ਜੁਟਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਖਿਲੂਲ ਕਾਨਪਨਿਕ ਅਤੇ ਓਪਰੇ ਅਤੇ ਅਸੰਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਲਿਖ ਸੰਨ ਕੇ 'ਓਸ਼ੀਕਾਰ' ਦੀ ਸਠਾਤਨੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5.2

'ਓਸ਼ੀਕਾਰ' ਦੀ ਕਲਾਸਕੀ ਵਿਆਖਿਆ:

(ੳ) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ 'ਓਸ਼ੀਕਾਰ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਓਸ਼ੀ ਆਪ ਦੀ ਧੁਨੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਅਰਥ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਮਾਇਆ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤੇ ਹੋਏ । 'ਉਤ੍ਰੇ' ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੋਇਆ। ਆਇਤ੍ਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਿਹਸ਼ਨੁ ਹੋਇਆ। ਮਮੇ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਦੇਉ ਹੋਇਆ।" ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। 'ਓਸ਼ੀਕਾਰ' ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ।

(ਅ) ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ (ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਮਾਗਰ, ਉਚਮੀ 28) ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਸ਼ੀਕਾਰ' ਤਾਂ 'ਓਮ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ 'ਏਕਤਾ ਅੰਕ' ਇਸ ਨਈਂ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਠਾਲ ਜਪ ਸਕਣ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਬੇਦ ਮੇਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਸਭ ਵਰਣੇ ਕੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਰ ਸੂਦ੍ਰ ਵੇਦ ਨ ਪੜ੍ਹੇ ਐਰ ਓਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਬੇਦ ਕਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੇਦ ਮਰਯਾਦਾ ਕੇ ਸਥਾਪਕ ਹੈ—... ਪਰਦੇ ਸੇ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਉਲਟੇ ਉਚਾਰਨ ਵਤ ਦੇਖ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਜੈਸੇ ਬਾਨਮੀਕ ਕੇ ਰਿਖੀਓ ਨੇ ਵੇਦ ਮੰਤ੍ਰ ਰਾਮ ਕਾ ਉਲਟ ਮਰਾ ਮਰਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਜੀ।"

(ੲ) ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ (ਟੀਕਾ ਫਰੀਦਕੋਟ) 'ਓਕਾਰ' ਵਿਚਲੇ 'ਓਮ' ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਂ, ਅਕਾਰ, ਉਕਾਰ, ਮਕਾਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪਰੰਪਰਾਈ ਤਨੇਕਿਆਂ ਲਾਲ ਜੋੜਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਓ ਸਮੁਦਾਇ ਕੇ ਇਹ ਤੀਨ ਅਵੇਵ ਹੈ। ਅਕਾਰ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਾ ਅਰਥ ਵਿਰਾਟ ਈਸ਼ਵਰ ਐਰ ਵਿਸ਼ਵ ਜੀਵ ਹੈ। ਸਬੁਠ ਸਰੀਰ ਐਰ ਜਾਕਿਤ ਅਵੇਸਥਾ। —...ਦੂਜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਉਕਾਰੁ —ਹਿਰਨ ਰਰਡ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇਜਸ, ਸੁਖਮ ਸਰੀਰ, ਸਵਪਨ ਅਵੇਸਥਾ; ਤੀਸਰੀ—ਮਾਯਾ ਪ੍ਰਤਿ ਈਸ਼ਵਰ, ਪ੍ਰਾਗਯ ਜੀਵ, ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ, ਸੁਖਪਤੀ ਅਵੇਸਥਾ—...." ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਿਕ 'ਓਮ' ਨੂੰ '੧ੳ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਨਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਈ 'ਓਹਲਾ' ਜਾਂ 'ਪੜਦਾ' ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਠਰੋਤਮ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁷⁴

(ਸ) ਬਾਬਾ ਸੰਗਨ ਸਿੰਘ⁷⁵ ਅਨੁਸਾਰ "ਵੇਹੀ ਏਕੜਾ (੧) ਸੂਧ ਸਰੂਪ ਮਾਇਆ ਸਬਨੁ ਹੈ ਕਰ ਓਕਾਰ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਮੇ ਸਤਤਾ ਅਤੇ ਅਸਤਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ।" ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਓਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੇ ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਕ '੧' ਦੇ 47 ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ 97 ਠਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਣਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਤਾ ਹੈ, "ਵੇਹ ਏਕੜਾ ਓਕਾਰ ਮੇਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਏਕੜੇ ਸੂਧ ਕੇ ਜਾਨ। ਬਾਕੀ ਉਤਪਤੀ ਵਾਲੇ ਕੇ ਲਾ ਸੀਨ।"

(ਹ) ਸੰਤ ਕੁਲਾਬ ਸਿੰਘ⁷⁶ ਓਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਅਕਾਰ, ਉਕਾਰ, ਮਕਾਰ ਪੁਠ, ਅਰਥ ਬਿੰਦ ਪਹਿਚਾਨ, ਚਾਰੋਂ ਕੇ ਸਮੁਦਾਇਕੇ, ਓਕਾਰ ਪਹਿਚਾਨ। ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥ ਚੰਦ੍ਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ "੧ੳ" ਦਾ 'ਪੜਦੇ' ਜਾਂ 'ਓਹਲੇ' ਵਿਚ ਜਾਪ" ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ 'ਓਕਾਰ' ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੰਛਣ ਹਨ।

(ਕ) ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ⁷⁷ ਅਨੁਸਾਰ ਓਕਾਰ "ਅਵ ਧਾਤੂ ਸੇ ਬਲਾਵੇ ਹੈ, ਅਵ ਕਾ ਅਰਥ ਰਖਯਾ ਹੈ—ਅ, ਉ, ਮ ਕੇ ਤੀਨ ਅਖਰੋਂ ਹੋ ਮੇਲਕੇ ਬਲਾਵੇ ਹੈ—.... ਵਹੀ ਅਪਨੀ ਮਾਯਾ ਸ਼ਕਤੀ

74. "ਵੇਦ ਮੇਂ ਤੀਨ ਵਰਣੋਂ ਕੇ ਪਰਖੋ ਬਿਲਾ ਨਿਖਲ ਵਰਣੋਂ ਕੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਰ ਪੁਰਖੋਂ ਕੇ ਓ ਕੇ ਮੁਖ ਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀ ਆਗਯਾ ਠਹੀ ਯਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਭੀ ਕਰਨਾ ਐਰ ਪੂਰਬ ਵੇਦ ਮੇਂ ਕਹੀ ਹੁਈ ਆਪਣੀ ਆਗਯਾ ਭੀ ਸਹੀ ਰਖਨੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਮੇਸਵਰ ਨੇ 'ਓ' ਕੇ ਆਦਿ ਮੇਂ ਪੜਦਾ ਰਖ ਦੀਆ ਹੈ ਜੋ ਪੜਦੇ ਮੇਂ ਸਭੀ ਬੋਲੇ, ਪੜਦੇ ਮੇਂ ਬੋਲਣੇ ਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਠਹੀ।

ਟੀਕਾ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪੰਨਾ 2-3.

75. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕਾਖਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਟੀਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਠਾਨਕਸ਼ਾਹੀ, 437, ਪੰਨਾ 12, 15, 16.

76. ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 11-12.

77. ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਮਤ 1959, ਪੰਨਾ 5.

ਸਾਬ ਮਿਲ ਕਰ ਅਕਾਰ ਉਕਾਰ ਮਕਾਰ ਤੀਨ ਰੂਪ ਹੁਆ। "

(ਖ) ਭਾਈ ਸਤਿਖ ਸਿੰਘ⁷⁸ ਕਰਤਾ ਸੂਰਜ ਰੂਥ ਨੇ ਓਲੀ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਓਲੀਕਾਰ ਦੇ ਨੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ 63 ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। "ਪ੍ਰਥਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹਿਰੰਨ ਰੂਭ ਕਾ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਕਾ ਕਹਯਾ ਹੋਆ। ਓਲੀਕਾਰ ਕੇ ਨਵ ਰੂਪ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਮਾਤ੍ਰਾ ਰੂਪ, ਤ੍ਰਿ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ, ਤ੍ਰਿ ਅਖਰ ਰੂਪ। ਦੂਜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਤੰਜਲੀ -ਕਪਠ ਮੁਕੀਕਾ ਤ੍ਰਿ ਗਯਾਨ ਰੂਪ, ਤ੍ਰਿਗੁਨ ਰੂਪ, ਤ੍ਰਿ ਕਾਰਨ ਰੂਪ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਸ, ਬਹਮਨਿਸਟੇ, ਸ਼ਿਵ, ਬੈਸਨੇ ਸਭ ਦੇ ਤਿਨੇ-ਕੇ ਦਸ ਕੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ, "

" 63 ਰੂਪ ਓਲੀਕਾਰ ਸਗੁਨ ਸਬੁਨ ਕੇ ਹੋਤ ਹੈ, 64ਵਾਂ ਰੂਪ ਸੁਖਮ ਨਿਰਗੁਨ ਭਿਹਕਨਹ ਹੈ। "

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਓਲੀਕਾਰ ਦੇ ਦਸ ਠਾਮ ਦਸੇ ਹਨ—ਓਲੀਕਾਰ, ਪ੍ਰਨਵ, ਸਰਬ ਬਯਾਪੀ, ਅਨੰਤਤਾ, ਰਸੁ, ਕਲ, ਵੈਦਯੁਤ, ਹੰਸ, ਤੁਰੀਆ, ਬ੍ਰਹਮ। " ਨਿਰਣੇ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ, " ਓਲੀਕਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੈ, ਅਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਰੂਪ ਭੀ ਹੈ। "

(ਗ) ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ 'ਓਲੀਕਾਰ' ਦੀ ਸਠਾਤਨੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਢੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ " ਏਕਾ ਵੈਦ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ—.... ਓਲੀਕਾਰ 'ਓ ਅ ਮ' ਇਕ ਰਸ ਸੂਧ ਬ੍ਰਹਮ ਭੀ ਮਾਇਆ ਸਬਨ ਹੋਕਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਸਤੇ ਓਲੀਕਾਰ ਹੋਇਆ। " ⁷⁹ ਓਲੀਕਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੀਕੇ ਤੋਂ ਲਈ ਹੈ। ਓਲੀਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਰੋਲ ਵੇਦਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਠਾਤਨੀ ਹੈ। ⁸⁰ ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਓਲੀਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਚੋਬੇ ਅਰਧ ਬਿੰਦ (ਕਾਰ) ਦਾ ਭਾਵ ਚਿਤਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ⁸¹

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਿਤ ਸਠਾਤਨੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਉਤੇ ਆਰੋਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੰਡ ਦੀ ਪੂਰਾ-ਵਰਤੀ ਪਾਰਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ '੧' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਓਮ' ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਤਨੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਅੰਕ '੧'।

78. ਗੁਰਬ ਗੰਜਨੀ ਨਾਮੇ ਰੂਥ ਅਰਥਾਤ ਜਪ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1852, ਪੰਨਾ 9, 10, 11.

79. ਕਥਾ ਸਾਗਰ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952, ਪੰਨਾ 8.

80. ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਉਤੋਮ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, (?), ਪੰਨਾ 69-70.

81. ਜਪੁ ਨਿਰਣਯ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1963, ਪੰਨਾ 32.

ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕੇ ਅਤੇ

ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਠਾਤਨੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਓਮ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੇਵਲ ਉਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਈਂ ਰਾਖਵਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਪੂਰਬ ਧਾਰਨਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਓਮ' ਨੂੰ 'ਓ' ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਅੜਦੇ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਸਣੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਣ ਅਤੇ ਬੋਲ ਸਕਣ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ⁸² ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਓਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੜਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪੜਦਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਅਕਲ ਤੇ ਪੜਦਾ ਪੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਸਾ ਨਹੀਂ⁸² ਉਹ 'ਓਮ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਓਮਕਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਏਕ ਐਕ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਕ ਹੈ, ਅਦਵੈਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅ, ਓ, ਮ ਅਬਵਾ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ ਆਦਿਕ ਭੇਦ ਕਲਪ ਕੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨੀ ਭੁਠ ਹੈ।" ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 'ਓਮਕਾਰ' ਨੂੰ ਬੰਡ ਬੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿਰਤੀ ਦਾ ਬੰਡਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਓ ਅ ਮ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੁ ਸ਼ਿਵ ਨ ਸੰਨ ਕੇ ਓਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦੇਵ ਰੂਪ ਕਲਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਓਮ ਦੇ ਮੁੱਢ ਏਕ ਐਕ ਨਿਖ ਕੇ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਇਕ ਹੈ।"⁸³ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ, "ਓ(ਓਮਕਾਰ) ਸ਼ਬਦ ਏਕ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।"⁸⁴ ਉਪਰੰਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ⁸⁵ ਨੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ-ਵੰਡ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਪਰਪਾਟੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਦਸਕੇ 'ਓਮਕਾਰ' ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ।

5.3.

ਓਮਕਾਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ:

ਆਧੁਨਿਕ ਬਿਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵੈਦਾਂਤਿਕ ਪੂਰਬ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਠਾਤਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ।

82. ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, (113);

83. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 21.

84. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 4.

85. ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗੰਡ, 596; ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਖਾਲਸਾ ਨਿਤਨੇਮ ਸਟੀਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946, ਪੰਨਾ 26, 31; ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ, ਆਨੰਦਪੁਰ, ਪੰਨਾ 277; ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਨਿਬ, ਸਿਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 207 ਅਤੇ ਜਪੁਜੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 75.

ਨਾਂ ਹੀ '੧' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਓਹਨੇ' ਜਾਂ 'ਪੜਦੇ' ਨਈਂ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਸੀਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨੇੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਤੇ ਧਾਤੂ-ਰੂਪ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅਰਥਾਪਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਚਰ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡਮੀ ਬੇਜ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਨਈਂ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਮੁਨਾਕ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਉਤੇ ਫਿਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਅਦਵੀਤ ਵੀ ਹੈ, ਸਰਗੁਣ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਓਮੀਕਾਰ' ਅਤੇ ਇਕਓਮੀਕਾਰ' ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਸੰਕਲਪ ਚੁਣਿਆ ਹੈ।

ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ 'ਓਮੀਕਾਰ' ਦੇ ਨਿਮਨ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

- (ੳ) ਓਮੀਕਾਰ = ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ 'ਓਮੀਕਾਰ' ੧ੳ। 'ਏਨੀਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਓਮ' ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ — ਓਮੀਕਾਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ —...ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ; " 'ਓਮੀਕਾਰ' ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ; 87
 "ਓਮੀਕਾਰ" ਜਾਂ 'ਪ੍ਰਣਵ' ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ; 88 "ਓਮੀਕਾਰ" ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਗੁਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ; 89 ਇਤਿਆਦਿ। 90
- (ਅ) ਓਮੀਕਾਰ = ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ; ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰ; 91 ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਘੱਟ ਘੱਟ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ; 92

86. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਸਿਖ ਫਨਸਰੇ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975, ਪੰਨਾ 206, 207.

87. ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ, ਅਨੰਦਘਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1970, ਪੰਨਾ 28.

88. ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1973 ਪੰਨਾ 28.

89. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 1.

90. ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ, ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਪਰੋਕਸ਼ਸਤਾ ਕਾ ਸਵਰੂਪ, ਕੋਲਾਸ਼ ਪੁਸਤਕ ਸਦਨ, ਗਵਾਲੀਅਰ, 1968, 246; ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾ, ਓ ਦਰਸ਼ਨ, (44); ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ, ਅਨੰਦਰਾ, 1970, (9); ਸੋਢੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਕਥਾ ਸਾਗਰ (20); ਇਤਿਆਦਿ।

91. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦਾਰਥ (1); ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਪ: ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ (21) ਡਾ: ਸ.ਸ. ਕੋਹਲੀ ਉਕਤ, (20);

92. ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਸਿਖਇਜ਼ਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1969; ਪੰਨਾ 53.

- (ਖ-2) ਰਖਿਅਕ: ਓਕਾਰ ਅਵ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਬਚਾਉਣਾ, ⁹³ ਫੈਨਣਾ ਆਦਿ; ਸਭ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਬੋਧਕ;
- (ਖ-3) ਕਰਤਾਰ: ⁹⁴ ਸਮਸਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ; ⁹⁵ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ; ⁹⁶ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਦੀਆਂ ਸਮਸਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਰੋਪਣ ਹੈ; ⁹⁷ ਅਤੇ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ⁹⁸
- (ਖ-4) ਕੁਦਰਤ: ਫ਼: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਮ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਓ (ਉਰਧਵਮ= ਉਪਰ) ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧਕ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ⁹⁹
- (ੲ) ਓਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਹੈ। ਅਗਮ ਅਰੋਚਰ, ਅਟ ਅਟ ਦਾ ਵਾਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਢ ਮੂਲ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕਰਤਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਪਾਵਣਹਾਰ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਨਿਰਾਇਕ; ¹⁰⁰ ਘਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਦ; ¹⁰¹ ਓਕਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਹੈ; ¹⁰²

93. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (21); ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ(2); ਡਾ: ਸ.ਸ. ਕੋਹਲੀ, ਉਗ੍ਰੇ, (21); ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਨਾਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਉਕਤ ਹਵਾਲੇ)।
94. ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ, ਪਛਰੀ 804-806, ਪੰਨਾ 156.
95. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬੰਧ, (5);
96. ਡਾ: ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ,
97. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਉਗ੍ਰੇ)
98. ਸਰਦੂਤ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1969(59);
99. 'Mulmantra'(Art) "Journal of Sikh Studies, Amritsar, Guru Nanak Dev University, Aug, 1974, p.9.
100. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬੰਧ, 9, ਪੰਨਾ 5.
101. ਡਾ: ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ;
102. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼(ਉਕਤ);

(ਸ) ਓਅੰਕਾਰ = ਧੁਨੀ, ਆਵਾਜ਼, ਖੋਖਰ, ਸੁਬਦ; ਓਅੰਕਾਰ ਸੁਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—
 ਓਅੰ ਧੁਨਿ (ਓਅੰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ)¹⁰³; 'ਓਮ' ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਧੁਨੀ¹⁰⁴; ਅਕਾਨਪੁਰਖ ਦੀ ਸੰਤਤਾ
 ਅਥਵਾ ਹੋਂਦ ਦੀ ਜਟਾਇਕ ਆਵਾਜ਼¹⁰⁵; 'ਓਅੰਕਾਰ' ਖੋਖਰ ਰੂਪ 'ਓ' ਹੈ,¹⁰⁶
 ਸਵਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਵਰ ਹੈ;¹⁰⁷ ਓਅੰਕਾਰ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਸੁਖਮ
 ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੁਰਨਾ।¹⁰⁸

'ਓਅੰਕਾਰ' ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਮੁਨਿਕ ਸਾਂਝ ਵੀ
 ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ ਦੇ ਜਿਸ ਮੂਲ ਨਕਸ਼ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹਰੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਚਿੱਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ
'ਓਅੰਕਾਰ' ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ। ਓਅੰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਬੰਧੀ
 ਇਹ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਰਖਣਾ ਆਵਸ਼ਿਕ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ (ੴ) ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ
 ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਸਰਗੁਣ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ
 ਦਾ ਸਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਣਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਨਿਰਸਿੰਧ ਓਅੰਕਾਰ
 ਪਦ ਰਚਨਾਤਮਕ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਿਰਾਇਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੇਕ-ਭਾਂਤੀ
 ਅਤੇ ਅਨੇਕ-ਰੁਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰਚੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਗੁਣਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 'ਓਅੰਕਾਰ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਤਰਕ' ਅਤੇ
 ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ,
 ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ, ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। 'ਓਅੰਕਾਰ' 'ਰਚਨਾ' -ਕਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ,
 ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।

5.4. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਓਅੰਕਾਰ'।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ
 ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ ਨਕਸ਼ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਸਫੁਰ ਅਵਸਥਾ 'ਏਕੰਕਾਰੀ
 ਅਵਸਥਾ' ਹੈ। ਏਕੰਕਾਰ ਦਾ 'ਫੁਰਨਾ' ਕਿਸੇ ਅਗੰਮੀ 'ਧੁਨਿ' ਜਾਂ 'ਸੁਬਦ' ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

103. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 21.

104. ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ;

105. ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, 76;

106. G.S.Talib, Guru Nanak: His personality and vision, Delhi: Gurdas Kapur and Sons, 1969, p.115.

(11) ਸਿਖ ਫਨਸਹੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 207.

107. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ;

108. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਿਖ ਫਨਸਹੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 66-67.

ਇਸ 'ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ', 'ਧੁਨਿ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ 'ਓਕਾਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਰਚਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ: ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਹੋਇ ਏਕੰਕਾਰ ਅਪਾਰ ਸਦਾਯਾ
ਏਕੰਕਾਰ-ਹੁ ਸਬਦ ਧੁਨਿ, ਓਕਾਰ ਅਕਾਰ ਬਣਾਯਾ (26.2)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਓਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ, ਧੁਨ, ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ (ਆਕਾਰ-ਰਹਿਤ) ਆਕਾਰ ਹੈ,¹⁰⁹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਣੀ 'ਨਾਮ-ਸਿਧਾਂਤ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਓਕਾਰ' ਰੂਪੀ ਕਰਤਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ ਓਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ।¹¹⁰ ਏਥੇ 'ਕੁਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਕਿਰਤ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇਗਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ 'ਕਵਾਉ' ਜਾਂ 'ਕੁਕਮਿ' ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ, ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਕ੍ਰੇਡਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਅਨੇਕ ਭਾਤੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਟਕਾ ਵਧਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪ ਪਰਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਅਗਮ, ਅਚੇਤ, ਅਲਖ ਅਤੇ ਅਪਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।¹¹¹ ਓਕਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ 'ਕਵਾਉ' ਹੈ, ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ-ਧੁਨਿ';¹¹² 'ਕੁਕਮ' ਹੈ, 'ਰੱਬੀ ਫੁਰਨਾ' ਹੈ ਜਾਂ 'ਨਾਮ'; ਹਰ ਚਾਲਤ ਇਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾਗੀ ਰੂਪ ਏਕੰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਗਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।¹¹⁴

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾ 'ਓਕਾਰ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੰਡ ਹੈ, ਨਾ 'ਓ' 'ਓਮ' ਦਾ 'ਓਹਲਾ' ਜਾਂ 'ਪੜਦਾ' ਹੈ, ਨਾ ਓਕਾਰ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ, ਨਾ ਨਿਰੋਲ ਸਰਗੁਣ; ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ-ਧੁਨਿ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

6.1. ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਓਕਾਰ':

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਕੁਰਬਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ 'ਓਕਾਰ' ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ 'ਓਕਾਰ'।

-
109. ਓਕਾਰ ਆਕਾਰ ਸੁ ਤਿਸੈ, 40.5.
110. ਓਕਾਰ ਆਕਾਰ ਕਰਿ, ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸਤਰੁ ਧਾਰੇ 11.4.
111. ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਓਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਪਸਾਰਾ ।—...
ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਮ ਅਚੇਤ ਅਲਖ ਅਪਾਰ। 4.6.
112. ਓਕਾਰ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਾਇਆ। 39.2.
113. ਏਕੰਕਾਰ-ਹੁ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨਿ ਓਕਾਰ ਆਕਾਰੁ ਬਣਾਇਆ। 26.2.
114. ਓਕਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰ ਬਿਤ ਨ ਵਾਰ ਨ ਮਾਹ ਜਣਾਯਾ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਵਿਣ ਏਕੰਕਾਰ ਨ ਅਲਖ ਨਾਯਾ। 18.7.

ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੈ, ਅਖੰਡ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਫੁਰ ਹੋ ਕੇ, 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ-ਪਾਰਨਾ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਨੂੰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰਚਨਾ ਨਈਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੈਦਾਂਤਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕਰਤਾਰੀ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਠਾਠੇ ਮੂਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਡਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਗੁਰਖਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਨੂੰ 'ਰਚਨਹਾਰੀ', 'ਕਰਤਾਰੀ' ਜਾਂ 'ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭੂਸੰਤਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਹਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਲਟਵੇਂ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਓਮ ਨੂੰ ਅਵ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਸੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੇ 'ਰਖਿਅਕ' ਭਾਵ ਉਤੇ ਖਲ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ 'ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ' ਹੈ।

6.2

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਨੂੰ ਇਕ 'ਧੁਨਿ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਖੰਡ ਨਾਦ ਵਿਚ ਨਗਾਤਾਰ ਜਾਂਗੀ ਹੈ।¹¹⁵ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਦੀ ਇਸ ਅਖੰਡ ਅਤੇ ਇਕ-ਚਸ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰਾਗ ਅਨਾਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹¹⁶ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਰੂਪੀ ਇਹ ਧੁਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਤ 'ਕਾਨ' ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਓਅੰਕਾਰਿ ਉਤਪਾਤੀ, ਕੀਆ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰਾਤੀ (1003)

ਏਥੇ ਸ਼ਬਦ ਉਤਪਾਤੀ (ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ), ਕਰਣੇਹਾਰ(ਓਅੰਕਾਰ) ਦਿਨੁ ਸੁ ਰਾਤੁ (ਕਾਲ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਓਅੰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਰੰਗ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਭਾਂਤੀ ਰਚਨਾ ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣਾਂ(ਰਜੇ, ਸਤੇ, ਤਪੇ) ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਰਖਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਓਅੰਕਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਬਝੀ ਹੋਈ ਹੈ,¹¹⁷ ਕਿਉਂਕਿ ਓਅੰਕਾਰ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ, ਓਅੰਕਾਰ 'ਕਰਣੇਹਾਰ' ਹੈ, ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਸਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਓਅੰਕਾਰ ਇਕੋ ਹੈ;¹¹⁸ ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਕੋ ਰਚਨਾਤਮਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

115. ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975, ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ 158.

116. ਓਅੰਕਾਰਿ ਇਕ ਧੁਨਿ ਏਕੈ, ਏਕੈ ਰਾਗ ਅਨਾਪਿ। ਭਾਮ 5(885)

117. ਓਅੰਕਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਕੀਓ ਆਕਾਰਾ। ਏਕਹਿ ਸੂਤ ਪਰਿਵਨਹਾਰਾ।।
ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਵਿਸਥਾਰੀ। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦ੍ਰਿਸਟਾਰੀ।।
ਗਉੜੀ 5(250)

118. ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕੈ ਰਵਿ ਰਹਿਆ, ਸਭ ਏਕਸ ਮਾਹਿ ਸਮਾਵੈਰੇ।। ਕਾਨੜਾ 4(1310)

ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਜੋ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਓਸੇ
ਇਕੋ ਹੀ, ਦਵੈਤ ਨਹੀਂ (ਬ੍ਰਹਮ ਉਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਧਿਆਸ ਨਹੀਂ) ਤਿੰਨ ਨਹੀਂ (ਓਸੇਕਾਰ ਅ, ਉ, ਮ
ਵਿਚ ਵੰਡੀਜ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ) ਸਗੋਂ ਇਕੋ ਓਸੇਕਾਰ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ
ਹੈ, ਸੰਭਾਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਵੀ।¹¹⁹ ਹਿੰਦੂ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਜਿਸ 'ਬ੍ਰਹਮਾ'
ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਉਹ 'ਓਸੇਕਾਰ' ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਇਕ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਓਸੇਕਾਰ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਜੁਗ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵੀ।
'ਓਸੇਕਾਰ' ਦੇ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਓਸੇਕਾਰ ਹੀ
ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਤੌਤ ਅਤੇ ਸਾਰ ਹੈ।¹²⁰

ਭੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਸੇਕਾਰ' ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਉਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਧਿਆਸ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ
ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਝ
ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ¹²¹ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਮਾਇਆ' 'ਕਾਲ',
'ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਕੋਈ ਅਨੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਓਸੇਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ 'ਓਸੇਕਾਰ' ਏਕੰਕਾਰ
ਸਰਬ-ਸਮਰਬ ਰਚਨਾਤਮਕ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ੀਲ ਹੈ ਪਰ 'ਓਸੇਕਾਰ' ਰਚਨਹਾਰ
ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿਤ ਹੈ। 'ਓਸੇਕਾਰ' ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਏਕੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਸਦੀਵ ਅਬਦਨ
ਅਤੇ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਹੈ।¹²² ਨਾ ਕੇਵਲ ਤ੍ਰੈਕਾਲਾਂ ਵਿਚ 'ਸਾਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਜ ਥਾਇ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ
ਕਾਲ ਸਿਰਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (ਆਦਿ ਸਚ), ਕਾਲ-ਸਿਰਜਨਾ ਮਮੋ (ਭੁਗਾਦਿ ਸਚ), ਕਾਲ ਦੇ ਦੋਰਾਨ
(ਹੈ ਭੀ ਸਚ) ਅਤੇ ਕਾਲ-ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ, (ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚ) ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਜ ਸਰੂਪ
ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋ ਨਹੀਂ, ਇਕੋ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ
ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਨਿਰਗੁਣ' ਹੋਣ ਤੇ ਤਦ ਹੀ 'ਸਰਗੁਣ' ਹੋਣ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ
ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਹੈ ਸੀ।"

119. ਡਾ: ਸ.ਸ. ਕੋਹਲੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 19.

120. ਓਸੇਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ, ਓਸੇਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ।।—...

ਓਨਮ ਅਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰੁ, ਓਨਮ ਅਖਰੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੁ।। ਰਾਮ ੧ (929-30)

121. ਭੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਜਪੁ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 80.

122. ਓਸੇ ਸਾਧ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਮਸਕਾਰੀ, ਆਦਿ ਮਧਿ ਐਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ। ਰਉੜੀ 5(250)

ਸਰਗੁਣਤਾ ਨਿਰਗੁਣਤਾ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਰਤਾਰੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਵਿਚ ਸੁਖਮ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ 'ਹੁਕਮਿ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਾਂ ਤਿਸ ਭਾਣਾ ਤਾਂ ਜਗਤ ਉਪਾਇਆ। ਮਾਰੂ ੧ (1036)

ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜਗਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ (ਉਪਾਇਆ ਸ਼ਬਦ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

'ਓਸ਼ੀਕਾਰ' ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਏਕ ਕਵਾਉ' ¹²³ ਨਾਨ ਵੀ ਤੁਲਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਸਾਖ ਭਰੀ, 'ਏਕ ਕਵਾਉ ਤੇ ਸਭ ਹੋਆ' (ਮਾਰੂ 5, 1003) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਉਤਪਤੀ, ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹਨ; ¹²⁴ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਧੁਨਿ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ¹²⁵ ਅਤੇ ਲਾਮ ਵੀ। ਲਾਮ ਹੁਕਮਿ ਕਵਾਉ, ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਧੁਨਿ ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜ਼ਾਦੇ ਪਰਮਾਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂਨ ਧੁਨਿ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਕ-ਰਸ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ¹²⁶ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ; ¹²⁷ ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਸਭ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ¹²⁸

7. 'ੴ' ਪੈਦ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਮਨ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ੴ = ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ। ¹²⁹
 ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ¹³⁰ ਨੇਪਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ੴ' ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ 'ਇਕਤਾ' ਉਤੇ ਬਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ - 'ਕੇਵਲ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ'; ¹³¹ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਿਵਤਿਯ ਹੈ।' ¹³² 'ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੀਤਾ'; ¹³³

123. ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ, ਏਕ ਕਵਾਉ, ਤਿਸ ਤੋਂ ਹੋਏ ਨਖ ਦਰਿਆਉ॥ ਜਪੁਜੀ॥ ਪਉੜੀ 16
 124. ਉਤਪਤ ਪਰਨੇ ਸ਼ਬਦੇ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰ ਓਪਤ ਹੋਵੇ॥ ਮ 3 (117) ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ 1033
 125. ਜੇਤਾ ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਤੇਤੀ॥ ਆਸਾ ੧
 126. ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਤਿਠ ਕਹਾ, ਸੇ ਧੁਨਿ ਪੂਰ ਜਗਤ ਮੇ ਰਹਾ॥ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ
 127. ਪ੍ਰਿਥਮ ਕਾਲ ਜਬ ਕੀਆ ਪਸਾਰਾ, ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਉਪਾਰਾ॥ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ॥
 128. ਓਸ਼ੀਕਾਰ ਆਦਿ ਕਥਨੀ ਅਨਾਦਿ॥ ਓਸ਼ੀ ਆਦਿ ਰੂਪੇ॥ ਅਨਾਦੀ ਸਰੂਪੇ॥ ਜਪ ਜਾਹਿਬ ॥
 129. ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ (2); ਧੰਡਤ ਠਰੰਣ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ (3); ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖਾਨਸਾ ਨਿਤਨੇਮ ਸਟੀਕ (2) ਇਤਿਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਟੀਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ।
 130. ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਢਲੀ, ਸਿਖੀ ਸਿਖਿਆ, ਸਿਖ ਪਬਨਿਸ਼ੀਰ ਰਾਉਸ, ਦਿਨੀ (3) ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ (1), ਡਾ: ਤਰਨੈਚਨ ਸਿੰਘ, ਸਿਖਿਜਮ (ਉਕਤ) ਪੰਨਾ (53); ਬਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਖੇਡਵੇਕੇਟ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ) ਪੰਨਾ (1)
 131. ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ (76) 132. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ (113); ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ (98)
 133. ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਉਕਤ ਹਵਾਲਾ)।

ਅਤੇ 'ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ' ¹³⁴ ਇਤਿਆਦਿ। ਬੋਝੇ ਅੰਤਰ ਨਾਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਰਥ
 ਇਹ ਹਨ: ਇਕ ਅਕਾਨਪੁਰਖ, ਜੋ ਇਕ-ਰਸ ਵਿਆਪਕ ਹੈ; ¹³⁵ ਸਰਬ-ਰਖਿਅਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ¹³⁶
 ਪਰਮ-ਤ੍ਵੰਤ ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਚਕ ਓਮ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ; ¹³⁷ ਕੇਵਲ (ਕਾਰ) ਇਕ (੧)
 ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ (ਓਅਮ) ¹³⁸ ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਉਤਪਤੀ, ਪਾਨਨਾ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਇਕ
 ਪਰਮਾਤਮਾ; ¹³⁹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਿੰਨ ਰੂਪੀ ਨਹੀਂ ਇਕ ਹੈ; ¹⁴⁰ ਇਕੋ ਹੀ ਕਰਤਾ, ਪਾਨਨਹਾਰ
 ਅਤੇ ਹਰਤਾ ਹੈ; ¹⁴¹ ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ
 ਨਹੀਂ। ¹⁴²

(ਅ) ੧ੳ = ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ: ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਤਾ
 ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ
 (੧ੳ) ਰਬ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮ'
 ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ¹⁴³

(ੲ) ੧ੳ = ਸਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ: 'ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪਿ ਏਕੰਕਾਰੁ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ
 ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਨੂੰ 'ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਸਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ
 'ਇਕ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਕੀਤੇ ਹਨ। ¹⁴⁴

134. ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ, ਉਕਤ, 246 ।

135. ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, (41)

ਡਾ: ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, (6); ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ
 ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ(1) ਇਤਿਆਦਿ।

136. ਡਾ: ਸ.ਸ. ਕੋਹਲੀ, ਉਕਤ (21);

137. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 17

138. ਸਵਾਮੀ ਰਜਨੀਸ਼, ਏਕੰਕਾਰ ਸਤਿਨਾਮ, ਪੰਨਾ 7.

138. ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 171.

139. ਡਾ: ਸ.ਸ. ਕੋਹਲੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 20.

140. ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 70.

141. ਸਰਦੂਠ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 59.

142. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ(ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ) ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 18.

143. ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਪੰਨਾ 29; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ
 ਸੂ: ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 1.

144. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 185.

(ਸ) ੴ = ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ: ਉਕਤ ਥੀਕ ਇਕ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੂਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, " ੴ ਸੁਖਮ ਅਰ ਸਬੁਲ ਰੂਪ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੈ; ¹⁴⁵ ਸਰਬ ਸਮਰਬ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਬ ਅਮਰਬ ਸਰਗੁਣ ਨੂੰ 'ੴ' ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ; ¹⁴⁶ ਇਤਿਆਦਿ। ¹⁴⁷

(ਹ) ੴ = ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੀ ਅਵਸਥਾ: ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ੴ ' ਉਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਦਸਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਅਕਸ਼ਣੀਯ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਉਠੇ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ¹⁴⁸

8.1

ੴ: ਵਿਚਾਰ

'ੴ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੋਨਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਹ 'ਓਮ' ਦੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੋਧ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਤਮਿਕ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭਵ ਹੈ। 'ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ' ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਰਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਬੰਧ। ਇਹ ਸਦਾ ਨਵਾਂ, ਨਵੇਂਦਿਆ, ਅਤੇ ਨਵੇਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ¹⁴⁹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ 'ਕੁਝੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ' ਨਾਲੋਂ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਭਲੀ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਚਰਹੱਸਵਾਦੀ 'ਸੱਚ' ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। 'ਓਮ' ਦੇ ਨਾਲ ਏਕੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸਤ ਨੂੰ ਅਨਿਰੰਦਤ ਵੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੰਡ ਬੰਡ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ²⁶ ਅਜੇਹੇ 'ਤਿਨੈਕਿਆ' ਦਾ ਬਿਓਰਾ ਅਸੀਂ 'ਓਮ' ਦੇ ਸਿਕਲਪ ਵਿਚ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ^{ਕੈ ਵਲ ਵੇਦਾਂਤ} ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਦਵੈਤਵਾਦ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਅਦਵੈਤ-ਵਾਦ, ਨਿਬਾਰਕ ਦਾ ਦਵੈਤ-ਅਦਵੈਤਵਾਦ,

145. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬਧਾ, ਪੰਨਾ 104.

146. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ 3.

147. ਡਾ: ਤਰਨੇਚਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ(20); ਡਾ: ਰੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ) ਪੰਨਾ 25; Duncan Greenless, The Gospel of Guru Granth Sahib, p.43. ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗਦੇਸ਼ (596); ਇਤਿਆਦਿ।

148. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 17.

149. Dr. Dewan Singh, Mysticism of Guru Nanak Ph.D. Thesis; P.U. Library, (T 181.4 D 515 M) Chandigarh, p.71.

ਮਾਧਵਚਾਰੀਆ ਦਾ ਦਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਵਨਭ ਦਾ ਸੁਧ-ਅਦਵੈਤਵਾਦ। ਏਕੇ(੧੯) ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ '੧੬' ਸਰੂਪ ਰਾਹੀਂ 'ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ-ਸੰਕਲਪ' ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਰੂਪ-ਪਰੀਵਰਤਨ ਕੀਤਾ, ¹⁵⁰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ, ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬੇ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ

ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਮੌਨਿਕਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਵੀ। ¹⁵¹ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲੀ ਚੁਣੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੋਇਆ, ਅਰਬ-ਭਾਵ ਬਦਲੇ, ਵਿਸ਼ਾਨਤਾ ਆਈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਕਾਸ-ਸ਼ੀਲ ਹੋਈ।

'੧੬' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰੂਰ ਅਵੇਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। 'ਏਕੀਕਾਰ' ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਓਕੀਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। '੧੬' ਵਿਚ ਨਿਰੀਕਾਰ ਦੀ ਅਰੂਰ ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵੇਸਥਾ ਦਾ ਪੁਨੇਖ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ 'ਫੁਰਨਾ' ਅਤੇ ਕਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਰਚਨਾ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਕਾਨ-ਰਹਿਤ ਅਵੇਸਥਾ ਹੈ:

'ਤੁਦਹ ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੀਕਾਰ ਹੈ ਨ ਓਪਤਿ ਹੋਈ.' ਰੂ. 3(509)

ਇਸ ਸੁੰਨ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਅਪਰੰਪਰ ਨਿਰਾਨਮ ਮਰਮ-ਸਤਾ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ¹⁵² ਇਸ ਨੂੰ 'ਧ੍ਰਿਯੁਕਾਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਸ਼ੁੱਧ (ਸੁਭ ਅਤੇ ਕਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤਾਂ ਸੀ ਨਹੀਂ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤ ਗਏ, ¹⁵³ ਇਹ ਧ੍ਰਿਯੁਕਾਰ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਸਾਨ(ਕਾਲ-ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ) ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ; ¹⁵⁴ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ-ਕਾਨ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਹਨ — ਠਾ ¹⁵⁵ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਠਾ ਆਕਾਸ਼; ਠਾ ਜਲ, ਠਾ ਥਨ, ਠਾ ਸੂਰਜ, ਠਾ ਚੰਦ, ਠਾ ਮਾਇਆ ਇਤਿਆਦਿ। ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੀਕਾਰ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਅਵੇਸਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਠਾਹ-ਵਾਚੀ ਸੁੰਨੀ ਰਾਹੀਂ ਅਨਖ, ਅਪਾਰ,

150. W.H.Mcleod, Gura Nanak and The Sikh Religion, Oxford (Clarendon Press), 1968, p. I

151. ਵਿਨੋਦ ਭਾਵੇ, ਜਪੁਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂ: ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 3.

152. ਸੁੰਨ ਕਲਾ ਅਪਰੰਪਰ ਧਾਰੀ, ਆਪ ਨਿਰਾਨਮ ਅਪਰ ਅਪਾਰੀ। ਮਾਰੂ ੧ (1037)

153. ਕੇਤਕਿਆਂ ਜੁਗ ਧ੍ਰਿਯੁਕਾਰੇ। ਤਾੜੀ ਨਾਲੀ ਸਿਰਜਣਹਾਰੇ। ਮਾਰੂ ੧ (1023)

154. ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧ੍ਰਿਯੁਕਾਰਾ —....ਮਾਰੂ ੧ ()

155. ਜਨ ਥਨ ਧਰਨਿ ਗਗਨੁ ਤਹਿ ਲਾਹੀ —.....ਰੂ ਮ: ੧

ਅਕਸ, ਅਕੋਚਰ, ਅਜੋਨੀ, ਅਕਾਲ, ਕਹਿ ਕੇ ਬਿਆਠ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ '੧੬' ਹੀ-ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ 'ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ 'ਸਵਰ' ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਉਸ ਵਿਚ ਆਸਣ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ¹⁵⁶ ਡਾਕਟਰ ਖ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ੁੰਨ-ਕਲਾ ਨੂੰ ੦ ਸਿਫਰ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਸਵਰਤਾ ਵਾਲੀ ਹਲਤ '੧' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਏਕੰਕਾਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਜਾਂ 'ਭਾਣੇ' ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ 'ਹੁਕਮੇ' 'ਭਾਣੇ' ਜਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ 'ਓਕੰਕਾਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਓਕੰਕਾਰ' ਏਕੰਕਾਰ (੧੬) ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ:

ਓਕੰਕਾਰਿ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਉਪਾਈ। ਮਾਰੂ 3(1061)

8.2 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ¹⁵⁷ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੌਖਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. ਨਿਰੰਕਾਰ: ਸੁਧ ਨਿਰਗੁਣ, ਪੂਰਬ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਅਪਾਰ ਅਤੇ ਅਨਮ ਹੈ;
2. ਏਕੰਕਾਰ: ਜਦੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਏਕੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚਸਾਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ
3. ਓਕੰਕਾਰ: ਜਦੋਂ ਏਕੰਕਾਰ ਦੀ ਓਕੰਕਾਰ ਧੁਨਿ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਹੋਇ, ਏਕੰਕਾਰ ਅਪਾਰ ਸਦਾਇਆ

ਏਕੰਕਾਰੋ ਸਬਦ ਧੁਨਿ, ਓਕੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਵਾਰ 26.2.

8.3 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ¹⁵⁸ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਤਿੰਨ ਪੌਖੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਨਿਮਨ ਸ਼ੁਨੇਕ ਨਾਨ ਸੁਮੇਨ ਦਸਿਆ ਹੈ:

ਆਪੀਨੈ (ਨਿਰੰਕਾਰ)

ਆਪ ਸਾਜਿਓ (ਏਕੰਕਾਰ)

ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ (ਓਕੰਕਾਰ)

ਦੁਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ (ਓਕੰਕਾਰ ਤੋਂ ਜਗਤ ਪਸਾਰਾ)

ਕਰਿ ਆਸਣ ਭਿਨੈ ਚਾਉ (ਓਕੰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ)

156. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ. ੧ ਪੰਨਾ 463.

157. ਨਿਰਾਧਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨ ਅਨਖ ਲਖਾਇਆ।। ਹੋਆ ਏਕੰਕਾਰ ਆਪ ਉਪਾਇਆ।। ਓਕੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਚਲਤ ਰਚਾਇਆ 22.11 ; ਹੋਰ ਵੇਖੋ 29.19.

158. ਸੰਬਧ, ਪੰਨਾ 8.

8.4.

ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸੋਖ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਵੰਡ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤੱਥ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਪਰਮਹੰਸਤੀ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਏਕੰਕਾਰ ਅਤੇ ਓਅੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਓਅੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਏਕੰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਏਕੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਵਿਕਲਪ, ਸੁੰਧ ਸਮਾਧੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਨਾਂ ਹੀ ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਇਕ ਹੈ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਤਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਏਕੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਓਅੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਨ ਪਰਮਾਣੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:

1. ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਆਪ, ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਏਕ।।

ਏਕਹਿ ਏਕ ਬਖਾਨੈ ਨਾਨਕ ਏਕ ਅਨੇਕ ।। ਰਉੜੀ 5(250)

2. ਤੂੰ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨਿਰਾਨਮੁ ਰਾਜਾ —... ਮਾਰੂ ੧(1039)

‘ੴ’ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਨਿਰੰਕਾਰ’, ‘ਏਕੰਕਾਰ’, ਅਤੇ ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਦਸਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

(1) ਸਾਡੀ ਰਚਨਾ ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਤੋਂ ਹੋਈ : ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ (ਮਾਰੂ 3, ਪੰਨਾ 1061)

(2) ਸਾਡੀ ਰਚਨਾ ‘ਨਿਰੰਕਾਰ’ ਤੋਂ ਹੋਈ: ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰੁ ਉਪਾਇਆ (ਮਾਰੂ 3 ਪੰਨਾ 1065)

(3) ਸਾਡੀ ਰਚਨਾ ‘ਏਕੰਕਾਰ’ ਤੋਂ ਹੋਈ : ਏਕੰਕਾਰੁ ਏਕੁ ਪਾਸਾਰਾ (ਬਿ.5:821)
ਏਕੈ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ।।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕੇਵਲ ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਨਹੀਂ, ‘ਏਕੰਕਾਰ’ ਵੀ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਵੀ:

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਵੈ ਸਭੁ ਏਕੰਕਾਰੁ —ਰਉੜੀ 5(198)

ਆਪ ਆਕਾਰੁ, ਆਪ ਨਿਰੰਕਾਰ —ਗੋਡ 5(863)

‘ਏਕੰਕਾਰ’ ਨਿਰਾ ਰਚਨਾ ਤਾਨ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਏਕੰਕਾਰ ਨੂੰ ‘ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧਿ’ ਸਥਿਤ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ: ਉਪਰ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨਿਰਾਨਮ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਆ।। ਮਾਰੂ ੧ (1039)

ਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਏਕੰਕਾਰ ਅਤੇ ਐਕੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭੁੱਚ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' 'ਏਕੰਕਾਰ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਐਕੰਕਾਰ' ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਾਂ ਏਕੰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਖੁਣੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਠਾਠੇ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਏਕੰਕਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਨ-ਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੀਵਰਤਨ-ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਜਦੀ, ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਬਿਨਸਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਐਕੰਕਾਰ-ਉੱਤ (ਨਾਮ) ਸਦੀਵ ਸਤਿ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਅਤੀਤਤਾ ਵਿਚ ਵੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਤਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਐਕੰਕਾਰ' ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਅਵਤਾਰ-ਵਾਦੀ, ਮੂਰਤੀ-ਵਾਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਰਗੁਣਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਸੋ '੧੬' : ਉਸ ਪਰਮ-ਹਸਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵੀ ਹੈ ਏਕੰਕਾਰ ਵੀ, ਨਿਰਨੇਪ ਵੀ ਹੈ, ਵਿਆਪਕ ਵੀ; ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਇਕੋ; ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਪਰ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਰਚਨਾ ਰੱਚ ਕੇ ਸਰਬ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਉਹੀ '੧੬' ਹੈ। ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪੂਰਨ ਏਕਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਐਕੰਕਾਰ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ '੧' ਲਾ ਦਿਤਾ।¹⁵⁹ 'ਇਕ' ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ 'ਇਕ' ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਉਹ ਅਨੇਕਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੈਸਾ' 'ਇਕ' ਸੀ, ਵੈਸਾ ਹੀ ਹੁਣ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੈ।¹⁶⁰ ਇਕ ਏਕੰਕਾਰ ਹੀ ਸਭ ਰੰਗਾਂ ਰੂਪਾਂ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਤਿੰਨਾਂ ਨੈਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।¹⁶¹ '੧੬' ਦੀ 'ਏਕਤਾ' ਦੇ ਧੰਧੇ ਤੋਂ ਹੈ: ਸਾਰੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ 'ਏਕਤਾ' ਹੈ। ਦੂਜਾ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੀ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ।

159. ਕੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਉਕਤ, (115)

160. ~~ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਪ ਸਿੰਹਤਾ~~ ਜਪ ਸਿੰਹਤਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 64.

161. ਏਕੰਕਾਰ ਅਵਰੁ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ, ਨਾਨਕ ਏਕੁ ਸਮਾਈ ।—...ਰਾਮ ੧(930)

9. ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾ 'ਕੁਰਾਨ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।
 'ਕੁਰਾਨ' ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ 'ਤੇਹੀਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਧੀਰਤੀ 'ਲਾ ਇਲਾਹ ਇਨ ਅਲਾਹ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਅਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵ ਨਹੀਂ'। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅਲਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਖਸ਼ੀਅਤ (ਧਾਤ) ਕਰਕੇ, ਸਿਫਤਾਂ (ਸਫਾਤ) ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ(ਅਫਾਨ) ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੈ। ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਲਾ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਦੇਵਤੇ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਅਨੇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ¹⁶²। 'ਤੇਹੀਦ ਤੋਂ ਉਲਟ 'ਸ਼ੁਰਕ' ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ(31.13) ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਰਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ(4.48) ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕੁਰਾਨ(16.51) ਵਿਚ 'ਦਵੈ' ਅਤੇ ਤ੍ਰੈ' ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ (41.37) ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ ਦੀ ਪੂਜਾ 'ਸ਼ੁਰਕ' ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਬ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਅਨੇਕ ਦੇਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੋਇਆ।

10.1

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਬਹੁਦੇਵ ਵਾਦ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਤਕ ਅਪੜਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਗਨੀ, ਸੂਰਜ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਬਦਨ, ਮੀਂਹ, ਹਨੇਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਮਾਨਵੀ-ਕਰਣ ਕਰਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਿਆ।¹⁶³ ਬਹੁਦੇਵ ਵਾਦ (Polytheism) ਤੋਂ ਇਕ-ਦੇਵਵਾਦ (Henotheism) ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪਰਮ ਦੇਵ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਹੁੱਤਬਾ ਹਿਰਣ ਗਰਭ, ਪਰਜਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।¹⁶⁴ ਰਿਗਵੇਦ (1.164.46) ਦੇ 'ਪੁਰੁਸ਼ ਸੂਕਤ' ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮ ਪੁਰੁਸ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੇਵ/ਵਸ਼ੇ ਰਹੇ ਹਨ।

162. Maulana Mohamad Ali, The Religion of Islam, New Delhi: S. Chand & Co., p.145.

163. ਰਿਗਵੇਦ, 1.36.4; 1.75.5; 1.94.16; 1.95.11.

164. Jadunath Sinha, History of Indian Philosophy, Calcutta, 1956, pp.420-22.

10.2

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੂਹਮ ਅਤੇ ਇਕ-ਚੌਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਣਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(3.9) ਵਿਚ 3306 ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਤੇ ਅਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਰੂਪਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਇਕ ਰੱਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਕੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਨੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਧੰਮਾ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਉੱਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ।"¹⁶⁵

10.3

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰੁਹਮ-ਸੂਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉੱਕਰ(788-820) ਦਾ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਉਸਰਿਆ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੀਵ ਆਤਮਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਦ੍ਰੁਹਮ ਨਾਨ ਇਕ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੀ ਰਹੇਗੇ।¹⁶⁶ ਉੱਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰੁਹਮ ਹੀ ਸਤ ਹੈ; ਸੰਸਾਰ ਜੋ ਸੰਤ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉੱਕਰ ਇਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮਾਇਆ ਨਾ ਸਤ ਹੈ, ਨਾ ਅਸਤ, ਨਾ ਸਤ ਅਸਤ ਹੈ"¹⁶⁷ ਉੱਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਦ੍ਰੁਹਮ ਸਤਿ ਚਿਤ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਸ਼ ਨਾਨ ਸਰਗੁਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਨਾਸਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। "ਇਸ ਸਾਧੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਵਿਦਿਆ ਕਾਰਣ ਜਗਤ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸਮੀ ਵਿਚ ਅਭਿਯੰਤਰ ਕਾਰਣ ਸੱਪ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੋਂਦ ਹੈ।"¹⁶⁸ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਗੁਣ ਦ੍ਰੁਹਮ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਦਿਸ ਆਉਣਾ ਵੇਖਣਯੋਗੀ ਮਾਇਆ -ਜੀਨ੍ਹਾ ਹੈ।

ਭਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਚੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਆਰਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਬੋਧਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹਨ। ਉੱਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਦਵੈਤ-ਦ੍ਰੁਹਮ ਕਰੋਰ, ਨਿਰ-ਇੱਕਤ

165. Geoffrey Parrinder, The Nature of God, (art.) Perspectives on Gurus Nanak, Panjabi University, Patiala, 1975, p.84.

166. Ernest Wood, Vedanta Dictionary, p.201.

167. ਭਾਈ ਸ਼ੰਧ ਸਿੰਘ, (ਤੁਸ਼ੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਵੈਦਾਂਤ); ਤੁਸ਼ੁ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਵਿ-ਚਲਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਭਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਧਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969, (79)

168. ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਸੋਧੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 105.

ਪ੍ਰਤਾਪ-ਚੀਨ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਵਿਦਿਤ ਖੂਹਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਪਰਾਥਨਾ ਨਈਂ ਹੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਜਾਨ ਪ੍ਰਤ ਚੀਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਖੂਹਮ ਹੈ।¹⁶⁹

ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ 'ਬਹਮ ਖੂਹਮ-ਸਮੀ' ਬਨੁਸਾਰ 'ਜੇ ਜੀਵ ਤੇ ਖੂਹਮ ਬਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਰਾਧਨਾ ਕਿਸ ਦੀ ਗ਼ੀਤੀ ਜਾਵੇ?' ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਮਨੁਜਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬਦਵੈਤਵਾਦ, ਮਾਧਵਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਵੈਤ-ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਯਾਰਕ ਦਾ ਭੈਦ-ਬਣੇਵਾਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਖੂਹਮ ਦੇ ਸਿੰਧਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕੇ ਸਿਰਿਯੁ ਬੋਧਿਕਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਨਮਾਨ ਦੀ ਗ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸੰਨੇ ਹਨ।

10.4. ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖ ਤਾਨੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਬਵਤਾਰਾਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਭੁਯੋਏ ਬਨ ਹੈ। 'ਚਾਮਨੁਜ ਮਾਧਵ, ਚਾਮਨੀਰ, ਕਮੀਰ, ਨਿਯਾਰਕ, ਵਨਭਚਾਰੀਆ, ਚੇਤੰਨਮ, ਠਾਮਦੇਵ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਰੂਕਾਵਾਮ ਨਗਤਰ ਸਭ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਬਵਤਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਬਵਤਾਰ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਭਾਗੁੰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।¹⁷⁰

11. ਰੂਪੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ '੧੬' ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਗਨਪ ਚਾਹੀ ਦਵੈਤਵਾਦ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਬਦਵੈਤਵਾਦ, ਦਵਤਾਵਾਦ, ਬਵਤਾਰ ਵਾਦ ਅਤੇ ਬਨੇਤਾਂ ਹੋਰ ਵਾਦਾਂ ਨੂੰ 'ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ' ਦਾ ਸੰਗਨਪ ਦਿਤਾ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਅਨਪ, ਅਗਮ, ਅਭੇਦਰ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਤਾਨ ਹੀ ਆਪਣੀ 'ਕਿਰਤ' ਜੀਵ ਅਤੇ ਖੂਹਿਸੰਤ ਨਾਨ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਧਿ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ 'ਜੋਤਿ' ਪਰੀਪ੍ਰਭਨ ਹੈ।¹⁷¹ '੧੬' ਵਿਚ 'ਖੂਹਮ' ਦੀ ਟੇਕਤਾ, ਸਿਰਜਣਾ, ਬਨੇਤਤਾ, ਬਨੇਸੇਤਤਾ, ਬਦਵੈਤਤਾ, ਬੰਤਰਯਾਮਤਾ, ਨਿਤਤਾ, ਸਰਬ-ਵਿਖਾਪਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਨੇਪਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਖਾਨ ਰੂਪਭਾਣੀ ਵਿਚ ਗ਼ੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਟੇਕਤਾ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ 'ਪਰਾਣ-ਚੀਨ ਨਿਰਾਕਾਰ' ਇਕ ਤੌਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਾਂ-ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦਭੂਟ ਸਪੰਨ 'ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਖੂਹਮ ਨਾਨ ਜੀਵ, ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਇਕ ਹੀ ਸਾਰੀ ਰੂਪਰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਪ੍ਰਭਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਨੇਤਤਾ ਜਦੋਂ ਦਵੈਦ

169-Radhakrishnan, Indian Philosophy, New York: Mac & Co., Eight Ed., 1958, Vol. II, p. 659.

170-Gopal Singh, Sri Guru Granth Sahib (English Version), Introduction, p. (XXIV).

171. ਅਨਪ ਬਖਾਰ ਅਗੰਮ ਅਭੇਦਰ ਨਾ ਤਿਸੁ ਰਾਨੁ ਨ ਕਰਮ —...

ਬਕੁਨ ਨਿਰੰਜਨ ਅਪਰ ਅਰੰਪਰ ਸਗਲੀ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ॥ ਗੋਰਨ ੧(597)

ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁷² ਤੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨੰਤ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ, ਏਕਤਾ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।¹⁷³ ਵੇਦਾਂਤੀ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਸਰਬ-ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਚਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਕਰਬ (ਅਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਮੀ) ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹੁਕਮਿ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨੈਕਤਾ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਏਕੇ ਏਕ ਕਹੈ ਸਭ ਕੋਈ ਹਉਮੈ ਭਰਬ ਵਿਆਪੇ।।

ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਏਕੁ ਪਛਾਣੈ ਇਉ ਘਰੁ ਪਹਨੁ ਸਿਵਾਪੇ।।

ਪ੍ਰਭੂ ਨੇੜੇ ਹਰਿ ਦੂਰਿ ਨ ਜਾਣਹੁ ਏਕੇ ਸਿਸਟਿ ਸਬਾਈ।।

ਏਕੰਕਾਰ ਅਵਰ ਨਹੀ ਦੂਜਾ, ਨਾਨਕ ਏਕੁ ਜਮਾਈ।। ਮ.੧. (930)

ਸਿਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਧੱਖਾਂ ਨੂੰ (੧੪) ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁷⁴ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੈ ਸਾਰੇ ਠੇਕ, ਪਰਲੋਕ, ਦੁਨੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ 'ਅਕਾਨਪੁਰਖ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁷⁵ ਇਕ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰਲੋਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ। ਮੂਲਿਕ ਏਕਤਾ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੈ:

ਅਸਤਿ ਏਕ ਦਿਗਰਿ ਕੂਈ

ਏਕ ਤੁਈ ਏਕ ਤੁਈ ।।

ਮ.੧. (144)

172. Rabintra Nath Tagore, Creative Unity, New York: Mac & Co., p.8

173. ਸ਼੍ਰੀ ਰਜਨੀਸ਼, ਤੀਤਰ, ਰਜਨੀਸ਼ ਡਾਊਡੇਸ਼ਨ, ਪੁਨਾ, 1975, ਪੰਨਾ 43.

174. ਡਾ: ਦੋਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ (187)

175. S.S.Kohli (Dr.) , Philosophy of Guru Nanak, P.U. Chandigarh, 1969, p.32.

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਸਤਿ ਨਾਮ

1. ਆਦਿ ਕਥਨ: 'ੴ' ਅਤੇ 'ਚੰਡੀਕਾਰ' ਵਾਂਗ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੋ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦ ਹਨ।
 ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੇਤ, ਕੁਲ 48 ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' 'ਨਾਮ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਦ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦਾ ਰੂਪ ਘਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਵਾਕ 'ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੁਰਬਲਾ' (ਮਾਰੂ 5) ਵਿਚ ਭਾਵ ਹੈ, "ਹੇ, ਪਰਮੇਸੁਰ! ਤੇਰਾ ਜੋ ਨਾਮ 'ਸਤਿ' ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਮੁਹਰਲਾ ਹੈ।"² 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ 'ਸਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਭੇਦ— ਸਤ, ਸਤੁ, ਸਚ, ਸਚੁ, ਸਚਿ, ਸਚਾ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 2000 ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।³ ਇੰਜ ਹੀ 'ਨਾਮ' ਪਦ ਲਗਭਗ 6000 ਵਾਰੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਪੰਨਾ ਨਹੀਂ, ਜਾਇਦ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸਚ', ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕੱਠਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ

-
1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦ-ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ, (ਸੀ) ਡਾ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਿਨਦ ੧, ਪੰਨਾ 268-269.
 2. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿਬਯਾ, ੧, ਪੰਨਾ 13.
 3. ਉਕਤ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ, ਪੰਨਾ 234-270.
 4. ਡਾ: ਤਰਨੇਚਨ ਸਿੰਘ, ਸਿਖਿਰਮ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 67.

'ਨਾਮ' ਦਾ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਕਲੇ ਧੰਨਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਅਰਥ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤਿ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ 'ਸਤਿ' ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਾਮ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਅਰਥ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਧਾਂਤ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨਾਮਮਾਰਗ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. 'ਸਤਿ' ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਅਰਥ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਯ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਸਚ' ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਯ' ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿਹਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਸਤਯ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ 'ਸਤਿ' ਹੈ।⁵
 ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਧਾਤੂ 'ਅਸ' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਹੋਣਾ', 'ਹੋਣ', 'ਹੋਵਾ', 'ਹੋਵੇ'।⁶
 'ਅਸ' ਤੋਂ 'ਸਤਯ' ਅਤੇ 'ਸਤਯ' ਤੋਂ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। 'ਸਚ' ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪਾਰਿਮਾਰਥਿਕ(ਅਸਲੀ ਤੇ ਸਦੀਵੀ) ਸੱਤਾ ਵਾਲਾ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਜਾਂ 'ਸਤ' ਨਾਲੋਂ 'ਸਚ' ਜਾਂ 'ਸਚ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਈਂ, ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਹਸਤੀ, ਸਤਤਾ, ਸੰਜੁਦਗੀ, ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਸਦੀਵਤਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਥ/ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2.1. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਤਯ ਜਾਂ ਸਤ(ਸਤਿ)ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ:

(ੳ) ਹਸਤੀ, ਹੋਂਦ: ਉਹ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਚਮੁਚ ਹੈ, ਵਰਤਮਾਨ, ਅਸਤਿਤਵਮਾਨ, ਵਿਦਯਮਾਨ।

5. ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 120; ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ(ਦਾਖਾ) ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 13; ਡਾ: ਗੋਰ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 108; ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸਤਿ=ਸਤਯ, ਪੰਨਾ(ਕ); ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 146; ਡਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕਬਾਣੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1971, ਪੰਨਾ 17;
6. ਮੋਨੀਅਰ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1134; ਆਪਟੇ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1611; ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੇਥੀ ੧, ਪੰਨਾ 43 ।
7. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 19, ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸਤ+ਯ=ਤ' ਦਾ 'ਚ', 'ਯ' ਦੇ ਥਾਂ 'ਯ' (ਸਿਹਾਰੀ), ਫੇਰ ਸਿਹਾਰੀ ਦੇ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਕ ਨੂੰ ਐਕ੍ਰਿਤ, ਸਤਯ=ਸਤਿ=ਸਚੁ । ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ, (160); ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗੀਤ (658); ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 146.
8. ਮੋਨੀਅਰ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1134; ਆਪਟੇ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1611; ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 146-148; ਸੂਰਯ ਕਾਤ, ਪੰਨਾ 610; ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗੀਤ, ਪੰਨਾ 658 .

- (ਅ) ਵਾਸਤਵਿਕ, ਸੰਚ, ਯਥਾਰਥਕ, ਮੂਲ, ਅਸਲ, ਸਚੀ
 (ੲ) ਅਨੇਕ ਉਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਬੋਧਕ: ਸੁਭ, ਨੇਕ, ਉਤਮ, ਸਚਾ, ਅਨੁਕੂਲ, ਪਰਮ, ਲਾਭਕਾਰੀ, ਸਤੋਗੁਣ, ਸਾਧੂ, ਭਲਾ, ਗੁਣਵਾਨ, ਪਵਿਤਰ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ, ਧੀਰ, ਬੁਧੀਮਾਨ, ਨਿਪੁੰਨ, ਵਿਦਵਾਨ ।
 (ਸ) ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮ ਆਤਮਾ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਜੋਤਿ, ਸਤਸੰਸਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ(ਹ) ਮੂਲ ਕਾਰਣ(ਕ) ਨਾਮ ਰਹਿਤ ਸਦੀਵ ਵਸਤੂ(ਛ) ਪੂਜਨੀਕ, ਆਦਰਯੋਗ। (ਖ) ਸੁਨੱਖਾ, ਸੁੰਦਰ, ਰੂਪਵਾਨ (ਗ) ਸਥਿਰ, ਦ੍ਰਿੜ, ਅਚਨ, ਅਭੇਦ, ਇਕਾਗਰ, ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ (ਙ) ਸਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, (ਚ) ਸਾਰ, ਸਿਧਾਂਤ, ਤਤ, ਨਿਰੋੜ(ਛ) ਜੀਵਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ,
 (ਜ) ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ, ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸਮਝ (ਝ) ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ: ਮਨ, ਉਮਰ; ਤਪੋਨੇਕ ਤੋਂ ਪੁਪਰਨਾ ਨੇਕ, ਬ੍ਰਹਮ ਨੇਕ; ਪ੍ਰਤਿਗਯਾ; ਸੁਗੰਧ; ਕਸਮ, ਧੀਰਜ, ਧਰਮ, ਸੁਭਾਉ; ਧਨ, ਸਤਸੁਗ, ਸਪਤ(ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸਤ) , ਅਨੰਤ; ਸਤਵਪ੍ਰਾਣ; ਸਤਨੁਜ ਦਾ ਕੰਢਾ।

2.2

ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਪਦ ਅਸਤ/ਹਸਤ ਹੈ। ਸੋਢੀ

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਤਿ' 'ਹਸਤ' ਅਤੇ 'ਹੈ' —ਤਿੰਨੇ ਅਨੇਕ ਭਾਖਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਬਦ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਸਤ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ—'ਹੈ', 'ਹੋਵਾਨਾ', 'ਵਿਦਮਾਨ', 'ਹਸਤੀ' , 'ਜੀਵਨ', ਅਤੇ 'ਹਸਤੀ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ—'ਹੈ', 'ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਵ ਵਾਨਾ'; ਸਤਾ, ਸੰਸਾਰ; ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੋਲਤ।¹⁰

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਸੰਸਾਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਜੇ ਫਾਰਸੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ 'ਅਸਤ', 'ਹਸਤ' ਜਾਂ 'ਹਸਤੀ' ਨਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸਤਿ' 'ਅਸਤ' ਅਤੇ 'ਹਸਤ' ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ 'ਹੈਤ', 'ਹਸਤੀ', 'ਹੋਵ', 'ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ' ਸੰਜੁਦਗੀ ਅਤੇ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ

9. ਜਪੁ ਬੀਚਾਰ, ਪੰਨਾ 10.

10. F. Steingass, A comprehensive Persian English Dictionary Cosmo Pub., New Delhi, 1977, p. 1499 .

3. ਪਛਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ 'ਹੋਂਦ' ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕਾ ਵੈਨਸਲਮ, ਸਪਿਨੋਜ਼ਾ, ਲਾਇਬਨਿਜ਼ ਕਾਫ਼ ਅਤੇ ਹੋਗਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। 'ਤੁੱਛ-ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ' ਤੋਂ 'ਮਹਾਨ-ਪਰਮਾਤਮਾ-ਹੋਂਦ' ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡੇਕਾਰਟ (1596-1650) ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ 'ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪਰਧਾਨਤਾ' ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਆਪਣੇ ਆਪ' ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ-ਮਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੀ ਜਾਣ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ : *Cogito, ergo, sum* -- "ਮੈਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹਾਂ।"¹¹ 'ਆਪਣੇ ਦੀ ਹੋਂਦ' ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਤਤ ਹਨ: ਮਨ ਅਤੇ ਸਮਰੂਪ ਪਦਾਰਥ (*Homogeneous Substance*) ਜੋ ਅਣਾਦੀ ਹੈ। ਸਪਿਨੋਜ਼ਾ ਨੇ ਸਾਰ-ਸਮਰੂਪ ਪਦਾਰਥ (*Substance*) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਲਿਆ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ' ਕਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਰੂਪਾਂ, ਘਾੜਤਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਢੰਗ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੀ ਸਦੀਵੀ ਪਰਿਣਾਮ ਰਹਿਤ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰ-ਤਤ (ਸਬਸਟਾਂਸ) ਨੂੰ ਸਪਿਨੋਜ਼ਾ ਖੁਦਰਤ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਾਨ ਇਕ ਮਿਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਰ-ਤਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਰੂਪ; ਸਦੀਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਕਾਲਿਕ ਵਿਵਸਥਾ; ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ; ਪਰਮਾਤਮ ਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਂਦਾਂ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਦਵੰਦ-ਰੂਪ ਹਨ। ਸਪਿਨੋਜ਼ਾ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਸਾਰ-ਤਤ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਰੂਪ ਵਾਨ।

ਹੋਗਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਬਸਟਾਂਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ 'ਜੋਤਿ' (ਸਤਿ) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਦਾ 'ਸਬਸਟਾਂਸ' ਰੂਪੀ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ 'ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਂਦ' ਹੈ। 'ਸਬਸਟਾਂਸ' ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਨਿਖਰ ਕੇ ਨਹੀਂ

11. ਵਿਨ ਡੂਰੈਂਟ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂ: ਪਟਿਆਨਾ, 1971, ਪੰਨਾ 159.

ਆਉਂਦਾ ਜਦ ਕਿ ਕੁਰਮਤਿ ਦਾ 'ਸਤਿ' 'ਨਾਮ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚੇਤਾ, ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਪਾਠਨਹਾਰ ਹੈ।

4.0 'ਸਤਿ' ^{ਸੰਖੇਪ} ਰਚਨਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਅਦਵੈਤ, ਦਵੈਤ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ ਆਦਿਮ ਅਨੇਕ ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਮੁਨਾਂਕਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਸੈਕਲਪ ਕੇਵਲ 'ਜੀਸ਼' ਮਾਤਰ ਹੈ, ਕੁਰਮਤਿ ਦੇ 'ਸਤਿ' ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਸਮੁੱਚੇ, ਸੰਪੂਰਨ, ਆਵਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

4.1 ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪਰਮ-ਸਤ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ (10.16.3) ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਹ ਹੈ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਤਤ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ "ਸਦੀਵਤਾ", ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ¹² ਸਤਿ ਦੇ ਨੱਛਣ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰ (10.180.1) ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਚ ਹੀ ਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਵਾਯੂ ਆਦਿ ਸਥਿਰ ਹਨ।

4.2 ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾੰਡ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਦਾ ਬੰਡਨ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਅਧਿਆਤਮ-ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਮਸਿਆ ਸਤਿ, ਚਿਤ, ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਖਾਨਣਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦਾ 'ਏਕਮ ਸਤਿ' ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਤਤਤਵਮ ਅਸੀ' ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹³ ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(2.1.1) ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਛਣ — "ਸਤਿਯੰ, ਗਿਆਨਮ, ਅਨੰਤਤੰ" ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਕਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨਛਣ ਹਨ।¹⁴ ਬ੍ਰਿ: ਉਪਨਿਸ਼ਦ(6.2.5) ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਤਯ ਨਾਨ ਅਤੇਦ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿ.ਉ(2.20) ਵਿਚ 'ਸਤਯਸਯ ਸਤਯੇਮ' ਅਰਥਾਤ 'ਸਤਿ ਦਾ ਸਤਿ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਹੈ, "ਹੇ, ਈਸ਼ਵਰ! ਮੈਨੂੰ ਅਸਤਿ ਤੋਂ ਸਤਿ ਵਨ, ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਨ ਅਤੇ

12. ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 160.

13. Dr. S.Radhakrishnan, Indian Philosophy, p. 150.

14. BrahamaSutra, (Ed) Dr. S.Radhakrishnan, London: George Allen and Unwin, 1960, p. 31.

ਮਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਨੈ ਜਾ।¹⁵ ਛਾਏਕ(2.3.4) ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਤਯਮ' ਹੈ ਜੋ 'ਸਤ' ਅਤੇ 'ਯਮ' ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਸਦੀਵਤਾ' ਅਤੇ 'ਜੀਵ'। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ(10.38.11) ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ ਪਰਮ-ਚਾਰਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

4.3

ਨਿਆਇ ਸਾਖ, ਯੋਗ, ਵੇਦਾਂਤ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਨ-ਪਰਣਾਲੀਆਂ ਆਸਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਸਤਕ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚੋਂ ਨੈਕਾਯਤ ਮਾਧਯਾਮਿਕ ਮੈਥੀਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਬੋਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। "ਆਰੰਭਕ ਡਿਯਾਸ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਸਾਖ (ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਕ ਜਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ 'ਬ੍ਰਹਮ' (ਪਰਮਚੇਤਨਾ) ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਭੋਤਿਕਵਾਦੀ ਨਿਸਚਾ ਹੈ।" ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਭਗਵਦ-ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਭਰਮ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਉਪਜ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਰਾ ਅਤੇ ਰੁੱਖਾ ਇਕ-ਤੱਤ-ਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸਤਯਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਪਾਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਆਤਮ-ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ 'ਸਤਿ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਪਰਾਣਾਯਾਮ ਸਮਾਧੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਮਤਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੀਵ-ਜਗਤ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਯੋਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ।

4.4

ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ "ਸੱਚ ਦੇ ਕਾਨ" ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ 'ਕੂੜ' ਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।¹⁷ ਅਜੇਹੀ 'ਸੱਚ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ' ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕੇ 'ਪਰਮ-ਸਤ' ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਖਹਿਬੜਦੇ ਹਨ।¹⁸ ਵਿਆਪਕ-ਸਚ ਦੇ ਕਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਸ਼ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਭਾਲ ਇਕ ਨੀਮਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਤਿ, ਸਚ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ

15. ਬ੍ਰਿ. ਉ. 1.3.28; ਹਵਾਲਾ, ਜਪ ਸੰਹਿਤਾ, ਉਕਤ(1)

16. ਡਾ: ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾ ਐਂਡ ਆਦਿ ਰੂਥ, ਦਿਲੀ: ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, 1972, ਪੰਨਾ 6.

17. ਸਚਿ ਕਾਨੁ ਕੂੜ ਵਰਤਿਆ, ਕਲਿ ਕਾਲਖ ਬੇਤਾਨ। ਆਸਾ ੧(468)

18. ਸਚ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿ ਗਯਾ, ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਹਮਣ ਮਉਲਾਣੇ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ 121.1.

ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਜੀਵ ਸਚ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਇਹ ਪੌਛਾ ਸੋਖਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।¹⁹
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬ' ਹੈ ਜੋ ਸਚੇ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।
 ਇਸ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਵਾਸਾ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੋ ਜੀਵ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ 'ਸਚ'
 ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

5.1 'ਸਤਿ' ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ
 ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮਾਣ 'ਸਤਿ' ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਮਾਸਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿਖ ਜੀਵਨ
 ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ: ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ, ਸਤਿ ਸਰੂਪ, ਸਤਿ ਸੰਗ, ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ,
 ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ, ਸਤਿਕਰਤਾਰ, ਸਤਿਗੁਰ, ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਸਤਿਗੁਰਸੈਤ, ਸਤਿ ਜਾਪੁ,
 ਸਤਿ ਪਦਾਰਥ, ਸਤਿਪੁਰਖ, ਸਤਿ ਬਾਣੀ, ਸਤਿਵਾਦੀ, ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਤਿ' ਦਾ
 ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ 'ਸਚ' ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: ਸੱਚਾ ਸਰੋਵਰ, ਸੱਚ ਸਾਖੀ,
 ਸੱਚ ਸੋਹਿਲਾ, ਸਚਬੰਡ, ਸਚ ਘਰਿ, ਸਚ ਭਾਉ, ਸਚ ਮਹਿਲ, ਸਚ ਮਨਾ, ਸੱਚਾ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸੱਚਾ
 ਸ਼ਬਦ, ਸਚਿ ਸੰਜਮ, ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ, ਸਚੀ ਦਾਹੜੀ, ਸਚੀ ਪਤਿ, ਸਚੀ ਬਾਣੀ, ਸਚੀ ਬੇੜੀ, ਸਚੀ
 ਰਾਸ, ਸਚ ਸਚਾ, ਸਚੁ ਨਿਆਈਂ, ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਸਚਿਦਾ ਨੰਦ, ਸਚਿਆਰਾ, ਆਦਿ।²⁰
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਸਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੀ ਸੰਧੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
 ਦੇਵ ਨੇ 'ੴ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ
 ਦੀ ਸਤਿਯਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਏਕੈ ਕਉ ਸਚੁ ਏਕਾ ਜਾਣੈ
ਹਉਮੈ ਦੂਜਾ ਦੂਰ ਕੀਆ, ਰਾਮਕਲੀ ੧(੧੪੦)

5.2 ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ
 ਇਹ ਉਚਿੱਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ 'ਹੈਤਾ', 'ਹਕੀਕਤ', 'ਪਰਮ-ਸੱਤਾ',
 ਸਦੀਵ-ਹਸਤੀ' ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਤਯ' ਸਦਾ²¹
 ਬਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਚੇਤਨ ਵਸਤੂ ਜੋ ਕਲ ਅਕਾਲ ਸਦਾਬਿਰ ਰਹੇ, ਕਾਲ ਜਿਸ ਪਰ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ

19. ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਚੁ ਨਾਇ ਭਾਖਿਆ ਭਾਉ ਅਪਾਰੁ। ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 4।

20. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਮਾਣਾਂ ਨਈਂ ਵੇਖੋ, "ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼",
 (146 ਤੋਂ 149) ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ, (235-38)

21. ਧੰਨ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਟੀਕ, ਖਾਨਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1950(2) ਪੰਨਾ 2.

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸਦੀਵਤਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ',²² ਜੋ ਕਦੀ ਹੋਰ ਨਾਸਵੀਤ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਤਾਂ ਉਹ 'ਸਤਿ' ਹੀ ਹੈ,²³ ਸਤਿ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।²⁴ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ 'ਸਤਿ' ਦੀ 'ਏਕਤਾ' ਅਤੇ 'ਸਤਸਤਾ' ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਅੰਤਮ ਸਤਿ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵੀ; ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ।"²⁵ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਇਬ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਤਿਨਾਮ ਸਰਬ-ਸਮਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ' ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭੂਤ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।²⁷ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿ ਸੁਖਮਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਸਚ ਸਬੂਤਾਂ ਦਾ ਪਰ ਕਈ ਥਾਈਂ (ਸਤਿ ਅਤੇ ਸਚ) ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਰ ਅਨੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²⁸ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।²⁹ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਤਿ' ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।³⁰ ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਗਰੂਰ) ਅਤੇ ਡਾ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ³¹ ਭਾਨ ਨੇ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਾਮ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਪਰਾਪ੍ਰਬਲਾ ਅਕ੍ਰਮਕ, ਮੁਕਲਾ, ਚਾਤੀ, ਨਾਮ ਹੈ; ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਨਾਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਚੁੰਕਿ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਤਿ ਹੈ।³⁴ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਾਹਿਗਲ ਨੇ 'ਸਤਸ' ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਰਮ-ਸਥਾਨੀ ਸਤਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ।³⁵ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਦੋ ਭਾਵ ਲਏ ਹਨ — ਅਸਤਿ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੋਚ, ਅਤੇ ਭਰਮ ਤੋਂ ਉਲਟ ਵਾਸਤਵਿਕ।³⁶ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ³⁷ ਨੇ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ 'ਸਦੀਵ' ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਸੋਚ, ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਸੋਚ ਦਸਿਆ ਹੈ।

22. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 17.

23. ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 1; ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਲਵੀ ਦਿੱਲੀ, 1950, ਪੰਨਾ 22.

24. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਸੰਪ: ਗੁਰਮੁਖ ਨਿਰਾਲ ਸਿੰਘ, ਦਿੱਲੀ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1969, ਪੰਨਾ 13.

25. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 304.

26. *Outlines of Sikh Thought*, p. 11; *Sikh Ethics*, p. 69

27. Japuji, op.cit, p. 80.

28. ਜਪੁ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (ਪਰਚਾ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰ: 1978, ਸੰਮੇਲਨ ਪੰਨਾ: 1.

29. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963, ਪੰਨਾ 178.

30. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ) ਸਿਖ ਰਿ: ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਤਰਨਤਾਰਨ, 1969, ਪੰਨਾ 11.

31. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 200. 32. ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗਦੇਸ਼, ਪੰਨਾ 659.

33. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਾਬਕਾਰ, ਜਪੁਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1975, ਪੰਨਾ 69.

34-37 ਦੇਖੋ: ਅਗਲਾ ਪੰਨਾ

5.3 ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਨਹਿਯਾਂ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮੰਨ ਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ: "ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਚਾ ਹੈ" ਜਾਂ ਕੇਵਲ "ਸੱਚਾ ਨਾਮ"। ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਐਮ.ਐਨ.ਪੀਸ, ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਅਨੁਵਾਦ ਆਦਿ ਕ੍ਰਮ) ਆਦਿ ਨੇ 'ਨਾਮ' ਪਦ ਉਤੇ ਬਨਾਏ ਕੇ 'ਸੱਚਾ ਨਾਮ' ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਤਯਨਾਮ..... ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਵਾਚਕ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸੱਚ ਹੈ।" ਸਤਿ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ 'ੴ' ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਤਿਨਾਮ ਜਾਂ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਹੈ।³⁹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਕਿਰਕਮ ਹਨ।

5.4 'ਸਤਿਨਾਮ' ਇਕ ਸ਼ੁਭਦ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ 'ਸਤਿ' ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੋਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਸਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਕ ਹਨ। 'ਸਤਿ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਸਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਵੇਚਾਨ ਸਤਿ ਅਤੇ ਤ੍ਵੇਚਾਨ ਅਤੀਤ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਇਹ 'ਸਤਾ' 'ਨਾਮ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ 'ਸਤਿ' ਹੈ ਪਰ 'ਸਤਿ' ਕੇਵਲ 'ਨਾਮ' ਨਹੀਂ। 'ਸਤਿ' ਸੱਚ ਸਰੂਪ ਵਿਚ 'ਨਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਤੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਅਤੀਤ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ "ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸੱਚ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਵੀ। ਸਤਿ ਕੇਵਲ ਭਾਵ-ਵਾਚਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਵਾਂ ਹੈ, ਨਾਮ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪਰਤੱਖ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

34. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨਵਪੁਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿਲੀ, ਪੰਨਾ 149.

35. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 241.

36. Hymns of Guru Nanak, Bombay: New Book Co., 1946, p. 31.

37. ਸਤਿ ਉਤਮ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਵੰਡੇਰਾ ਜਪੁ); ਸੋਢੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਜਪੁ-ਵੀਚਾਰੁ); ਸਤਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ (ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼); ਸੋਢੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਸਾਗਰ); ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ)। ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਖਾਲਸਾ ਨਿਤਨੇਮ ਸਟੀਕ); ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ (ਉਦਰਸ਼ਨ); ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, (ਗੁਰਸ਼ਬਦਗ੍ਰੰਥਾਕਰ) ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਜੱਜ), ਜਪੁਜੀ (ਸੰਗ੍ਰਹੀ) ਦਿੱਲੀ, 1957, ਪੰਨਾ 9.

38. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਤ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ, (ਨੈਥ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 107.

39. The Journal of Religious Studies, Panjabi University, Patiala, June, 1969, p. 46.

5.5. ਸਤਿ: ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਅਤੀਤ ਸਤਿ : ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਤਿ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਸਤਿ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਸਦੀਵਤਾ' ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਲ-ਵਾਚੀ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲੀ ਸਦੀਵਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਲ-ਅਤੀਤ ਸਦੀਵਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਭੂਤ, ਭਵਿਖ, ਵਰਤਮਾਨ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਮੇਂ ਸਤਿ ਇਕ ਰਸ ਹੈ, ਵਧ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ, ਅਬੈਡ ਹੈ।"⁴¹ ਠਿਰਮਲ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿਸ ਕਾ ਤੀਨ ਕਾਲ ਮੇਂ ਨਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਐਸਾ ਸਭਚਿਤ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।"⁴² ਸੋਢੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ,⁴⁴ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਤਿੰਨ-ਕਾਲੀ ਸੋਚ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਬ ਨੇ ਵੀ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਦਸਿਆ ਹੈ।⁴⁵ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਤਿਨਾਮ" ਦਾ ਅਰਥ, "ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।"⁴⁶ ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤ(ਸੋਚ) ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, "ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੋਂਦ।"⁴⁷ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰਬੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸਤ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਅਤੀਤ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤਿ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲੀ 'ਸਤਿ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਠਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਆਦਿ ਘੀਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਕੇਵਲ 'ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ' ਸਤਿ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਅਤੀਤ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ, ਬੀਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਸਰਬ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈ-ਕੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ 'ਦਿਨ ਰਾਤ' ਸਾਜੇ ਰਏ।⁴⁸ 'ਆਦਿ ਸੋਚ' ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਬ-ਵਰਤੀ ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ 'ਹੋਂਦ' ਸੀ ਅਤੇ 'ਠਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸੋਚ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਸ ਦੀ 'ਹੋਂਦ' ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਸੋਚ ਹੈ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਅਤੀਤ ਸੋਚ ਹੈ। "ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਮ-ਹਸਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਸਦੀਵੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ) ਸਰਵਕਾਲੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਲੋ-ਪਰੇ ਅਬਦਾ ਪਰਾਕਾਨ(ਅਕਾਲ) ਹਸਤੀ ਹੈ।"⁴⁹

41. ਗੁਰਬ ਗੰਜਨੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 13.

42. ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1902, ਪੰਨਾ 8.

43. ਕਥਾ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 21.

44. ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 71.

45. Journal of Sikh Studies, G.N.Dev University, Amritsar February, 1975, p. 94; Japuji, op.cit., p. 80.

46. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 112.

47. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 108.

48. ਓਅੰਕਾਰ ਉਤਪਤੀ, ਕੀਆ ਦਿਨੇਸੁ ਸਭ ਰਾਤੀ, ਮ: 5(1003)

49. ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸਿਖ ਰਨਸਫੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਰਾਸ਼ੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1976, ਪੰਨਾ 57.

5.6

'ਸਤਿ' ਦੀ ਸਤਯਤਾ, ਸੋਚਦਗੀ, ਹੋਂਦ ਨੂੰ 'ਹੈ' ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹੈ, ਹੈ, ਆਖਾ ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ, ਕੋਟੀ ਹੁ ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ

ਆਖੁ ਆਖਾ ਸਦਾ ਸਦਾ, ਕਹਿਣ ਨ ਆਵੈ ਤੋਟਿ (ਸਾਰੰਗ ੧.1241)

ਤੂ ਹੈ, ਹੈ, ਵਾਹੁ, ਤੇਰੀ ਰਜਾਈ (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, 1329)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 'ਸਤਿ' ਦੀ "ਹੈਤਾ" ਨੂੰ " ਹੈ ਭੁ ਹੈ ਤੂ ਹੋਵਨਹਾਰ(ਤਿ.5.724) 51
ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਇਹ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, 50 ਹਰ ਥਾਂ ਦਿਸਦੀ ਹੈ,
ਸੰਦੇਹ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗਨ ਯੀ ਨਹੀਂ।

5.7

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਅਤੀਤ 'ਸਤਿ' ਇਕ-ਰਸ ਵਿਆ ਛਕ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨਤਾ, ਆਵਸ਼ਕਤਾ,
ਸਦੀਵਤਾ, ਅਨੰਤਤਾ, ਇਕ-ਸੁਰਤਾ, ਸੁਤੰ-ਤਰਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਸਵਾਭਾਵਿਕ ਲਛਣ ਹਨ।
ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿ ਸਦਾ 'ਸਲਾਮਤ ਨਿਰੰਕਾਰ' 52 ਹੈ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ 52 ਏ ਇਸ ਉਪਰ ਕੋਈ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ, ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਾਲ-ਪੁਲਾੜ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ,
ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਜੀਮਦਾ ਮਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਂਦ ਜਨਮ ਮਰਣ, ਆਉਣ ਜਾਉਣ ਦੇ
ਗੇੜ ਅਤੇ ਪਰੀਵਰਤਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। 53 ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ, "ਆਦਿ ਅਨੰਤ ਅਨਾਦਿ ਅਨਾਹਦ ਜਗੁ ਜਗੁ ਏਕੋ ਵੈਸ" 54
ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਤਾਰੇ ਸਾਰੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਿਸਚਿਤ
ਪੱਧ ਤੇ ਏਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹਸਤੀ ਨਿਹਚਲ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਹੈ। 55 ਇਹ ਲਬਿਨਜ਼ ਅਤੇ ਹੇਗਨ
ਦਾ 'ਸਬਸਟਾਂਸ' ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੇਤਨ ਕਰਤਾਰੀ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਕਾਲ-ਪੁਲਾੜ, ਪਰੀਵਰਤਨ ਅਤੇ ਜਨਮ
-ਮਰਣ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੱਚ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਕ-ਰਸ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 56

5.8

ਕਾਲ-ਪੁਲਾੜੀ, ਮਰਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਹਰ ਛਿਨ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਭੌਤਿਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਸੱਚ' ਦੇ ਉਲਟ
ਕੱਚ, ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ 'ਅਸਤਿ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੇਦਾਂਤੀ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ
ਛੱਠ, ਭਰਮ, ਰੱਸੀ ਦਾ ਸੱਪ ਜਾਂ ਸਹੇ ਦੇ ਸਿੰਗਾ ਵਰਗੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ
ਕੇਵਲ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਸਾਪੇਖ ਅਸਤਿ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪਰੀਵਰਤਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਪਰੀਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਸਤਿ ਦੇ

50. ਨਾਨਕ ਕਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਿਸੈ ਜਾਹਰਾ ।। ਆਸਾ 5(397)

51. ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਸੋਈ । ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧(1343)

52. ਤੂ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ। ਜਪੁਜੀ। ਪਉੜੀ 17, 18, 19, (4)

52-ਏ. ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਅਵਿਗੁਤੁ ਅਗੈਚਰ, ਸਦਾਸਲਾਮਤਿ ਖਸਮੁ ਹਮਾਰਾ । ਆਸਾ 5(376)

53. ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਹੈ (ਗੁਜਰੀ 3, 509)

54. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 29, 30, 31(7)

55. ਸਭ ਦੁਨੀਆਂ ਆਵਣ ਜਾਵਣੀ, ਮੁਕਾਮੁ ਏਕੁ ਰਹੀਮ ਸਿਰੀ ੧(64)

56. ਸਚੁ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ, ਰਾਮ.੧ (955)
ਸਚੁ ਪੁਰਾਣਾ ਨ ਥੀਐ, ਸਾਰੰਗ 3 (1248)

ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਲ-ਪੁਲਾੜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਇਸ ਕਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਛਲਾਵਾ ਹੈ। ਪਰੀਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ 'ਅਸਤਿ' ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਲ-ਵਾਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।
 ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਖੁਦ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 ਜੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਕਿਰਤ ਬਿਨਾਂ ਕਰਣਾ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਜੇ ਰਚਨਾ ਇਕ ਭਰਮ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਕਿਰਤ ਝੂਠੀ ਨਹੀਂ, ਛਲਾਵਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਸਚੀ ਰਚਨਾ ਹੈ:

(1) ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ

ਤਿਸ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਸਗਲੀ ਉਤਪਤਿ ।

ਸੁਖ 5.(294)

(2) ਸਚੁ ਸਚੁ ਸਚੁ ਸਭੁ ਕੀਨਾ, ਕੋਟਿ ਮਧੈ ਕਿਨੈ ਚਿਰਨੈ ਚੀਨਾ । ਸੁਖ 5(279)

5.9

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੁਖਮਤਾ ਪਰਮਾਣੂ , ਈਨੈਕਟਰਾਨ ਜਾਂ ਨਿਊਟਰਾਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਿਮ ਤਤ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। 'ਸਚ' ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਖੇਡ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਹੈ: ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਨ ਹੋਇ (ਸਿਰੀ ੧, 19) ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ 'ਜਨ' ਨੂੰ ਪਵਨ (ਗੈਸ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਸਾਂ (ਪਵਨ) ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 ਪਰ ਗੈਸਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਕੀ ਹੈ? ਸਾਇੰਸ ਰੁੱਪ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਸਾਂ (ਪਵਨ) ਦਾ ਆਦਿ ਸੱਚ ਹੈ। ਸਚ ਤੋਂ ਜ਼ਾਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਈ ਅਤੇ 'ਸਚ' ਨੇ ਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੁਕਮਿ ਦੇ ਦੇਵੀ-ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਕਾਲ-ਪੁਲਾੜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਜੀਵਦੀਆਂ ਮਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰੀਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਿ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਸੱਚਾ ਨਾਮ' ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ, ਪਰੀਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿਤ, ਮਰਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਮਰ, ਤ੍ਰੈਕਾਲ-ਪੁਲਾੜ ਬੱਧ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਪੁਲਾੜ ਅਤੀਤ, ਅਸਬੂਲ ਅਤੇ ਸੁਖਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਤੇ ਅਦਿਖ, ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਮਿਲ ਕੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਦਵੰਦ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ

57. ਦੂਜੀ ਕੁਵਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੇ ਚਾਉ।

ਆਸਾ ੧ (463)

58. F. Sherwood Taylor, An Illustrated History of Science, 1965, p.98 of Manjit Singh, Gurbani and Science, Delhi:Gurdas Kapur & Sons 1973, pp. 13-22.

ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਤਿ-ਸਰੂਪ ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ :

ਬਨਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਸਿਆ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਨਖਿਆ॥

ਜਾਤਿ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਮਹਿ ਜਾਤਾ ਅਕਲ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰਿ ਰਹਿਆ॥

ਵਾਰ ਆਸਾ ੧ (469)

ਸਤਿ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਿਰਤ ਕਾਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਾਨ-ਵਾਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਨੇਮ, ਆਕਾਰ ਸੱਚੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਨਿਰੀ ਭੋਤਿਕਤਾ, ਸੱਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੱਚ ਹੈ।⁶⁰ ਸੱਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਨ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਸਦਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਵਾਸਤਿਵਿਕ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭੋਤਿਕਤਾ ਵੀ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੱਚੀ ਹੈ।⁶¹ ਭੋਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਖੇਨ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।⁶² ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਿਕ ਹੈ।⁶³ ਕਰਤੇ ਨਾਨ ਸੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੇਨ ਉਸ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਨ 'ਸੱਚ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਰਛਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।⁶⁴ ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਅਤੇ ਭਰਮ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਨੀਅਤ ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤੱਟ ਉਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਨ ਕੀਤਾ। "ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਵਿਨੋਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚੇ-ਪੂਰਵਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨੇਕ-ਧੋਖਾ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਫੇਰਕ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਵਰਤੀ ਪਰਾਪਰਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਣਾਨੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਦਿਤੀ।⁶⁵ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭੋਤਿਕਤਾ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਸਤਿ ਅਤੇ ਅਸਤਿ, ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਅਤੇ ਭੋਤਿਕ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਾਡੀ ਸੀਮਤ ਖੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਅਸੰਭਵਤਾ ਨਹੀਂ। ਟੰਗੇਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਭੋਤਿਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ

59. ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ,

ਆਸਾ ੧ (463)

60. ਨਾਨਕ ਸਚੁਧਿਆਇਨਿ ਸਚੁ, ਜੋ ਮਰਿ ਜੀਮੇ ਸੁ ਕਚੁ ਨਿਕਚੁ

(ਉਕਤ)

61. ਇਹੁ ਜੋਗੁ ਸਚੇ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸੱਚੇ ਕਾ ਵਿਚ ਵਾਸੁ ,

ਵਾਰ ਆਸਾ ੧ (463)

62. ਸਭੁ ਖੇਨ ਤਮਾਸ਼ਾ ਤੇਲੀ ਵਡਿਆਈ,

ਮਾਰੂ (1061)

63. Dr. S.S. Kohli, Outlines of Sikh Thought, p.11.

64. Dr. S.S. Kohli, Sikh Ethics, p-23.

65. Swami Ram Tirath, Heart of Rama op.cit., p.41.

66. Harbans Singh, Guru Nanak and Origins of Sikh Faith, New Delhi, 1969

67. ਡਾ: ਹਰਬੰਸ ਨਾਨ ਸ਼ਰਮਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਦਿ ਰੂਪ (ਹਿੰਦੀ) ਦਿਲੀ, 1972 ਪੰਨਾ 10

ਸੰਸਾਰ ਕੋਈ ਛਲਾਵਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਦਨ ਰਹੀਆਂ ਫਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਵ ਹੈ, ਸਤਿ ਹੈ।⁶⁸ ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਅਨੰਦ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਫਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਾ ਵਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਸੀਮ ਤੋਂ ਸੀਮਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਸੱਚ ਹੈ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅਣੰਦ ਨੇ ਸਕਾਂ।"⁶⁹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਤਿ' ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਦੀ ਨਿਮਨ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ:

ਗੁਪੁ ਸਤਿ ਜਾਕਾ ਸਤਿ ਅਸਥਾਨੁ, ਪੁਰਖੁ ਸਤਿ ਕੇਵਲ ਪਰਧਾਨੁ।
ਕਰਤੂਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਜਾਕੀ ਬਾਣੀ, ਸਤਿਪੁਰਖੁ ਸਭ ਮਾਹਿ ਸਮਾਣੀ ।
ਸਤਿ ਕਰਮੁ ਜਾ ਕੀ ਰਚਨਾ ਸਤਿ, ਮੂਨੁ ਸਤਿ ਸਤਿ ਉਤਪਤਿ ।
ਸਤਿ ਕਰਣੀ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲੀ, ਜਿਸਹਿ ਬੁਝਾਏ, ਤਿਸਹਿ ਸਭ ਭਲੀ ।
ਸਤਿਨਾਮੁ ਪੁਤ੍ਰ ਕਾ ਸਖਦਾਈ, ਬਿਸਵਾਸ ਸਤਿ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰੁ ਤੇ ਪਾਈ।

(ਸੁਖਮਨੀ 5, 284)

- 5.10. ਜੀਵ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ ਸਤਿ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਚ ਨਾਨ ਮਿਲਾਪ ਹੀ ਉਸਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ 'ਸੱਚ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਹਉਮੈ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸੁਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਵਾਰਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷⁰ ਮਨੁੱਖ ਜੋਤੀ-ਸਰੂਪ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਹੈ; ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਇਸਦਾ ਜੀਵਨ-ਲਕਸ਼ ਹੈ।⁷¹ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ 'ਹੁਕਮ' ਅਤੇ 'ਰਜਾ' ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨੇੜ ਹੈ। (ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ, ਜਪੁ:੧)। ਹੁਕਮਿ ਰਜਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾ ਸਚੁ ਪਾਈਐ, ਆਸਾ ੧, 472) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਸੱਚੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਚਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

68. Rabindra nath Tagore, Personality: London: Mac & Co., Ltd., 1959 p. 60

69. Ibid., p. 62.

70. ਸਾਚੇ ਉਪਜੈ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ ਸਾਚੇ ਸੂਚੇ ਇਕ ਮਇਆ॥

ਝੂਠੇ ਆਵਹਿ ਠਵਰ ਨ ਪਾਵਹਿ ਦੂਜੇ ਆਵਾਰਉਣ ਭਇਆ॥

ਆਵਾ ਰਉਣ ਮਿਟੈ 'ਗੁਰਸਬਦੀ' ਆਪੇ ਪਰਖੈ ਬਖਸਿ ਲਇਆ॥ ਰਾਮ. ੧(940)

71. ਮਨ ਤੂ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਨੁ ਪਛਾਣੁ । ਆਸਾ 3(441)

੨੨.

ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰ , ਸਿਰੀ ੧ (62)

ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਨਿਰਭੈਤਾ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਪਵਿਤਰਤਾ, ਨਿਆਇ, ਉਦਾਰਤਾ, ਕਿਰਪਾਨਤਾ, ਸਿੱਠਤ, ਅਤੇ ਮਨ, ਬੱਚ, ਕਰਮ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ ਚੁਰੂਗੀ ਹੈ।⁷²

ਡਾਕਟਰ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਸੱਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਾ-ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾਕਿ ਰਸਮੀ ਦੀਨਦਾਰੀ ਜਾਂ ਤੀਰਥਯਾਤਰਾ ਨਾਲ। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਵਰਤੀ-ਯਾਤਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਥ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ, ਦੇਵੀ-ਚੈਤ ਦਾ, ਹਉਮੈ ਨਵਿਰਤੀ ਦਾ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਪੰਥ ਹੈ।⁷³ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਚਿਆਰ' ਪਦ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨਈ ਅੱਠ ਭੁਣ ਚੁਰੂਗੀ ਹਨ: ਹੁਕਮਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ; ਜ਼ਮੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ; ਖੁਦਗਰਭੀ ਦਾ ਤਿਆਗ; ਸ਼ੁਕਤੀ ਅਤੇ ਭੁਣਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ; ਸਵੈ-ਪੜਤਾਲ; ਭਰਮੁਖਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ; ਉਜਨ, ਨਿਰਮਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ। ਇਹ ਭੁਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਬਣਾਏ ਹਨ।⁷⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ/ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਸਤਿ' ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਕੇ ਸੱਚੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ-ਆਧਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁷⁵ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਵੋਤਮ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸਤਿ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਪਾਪ, ਧੁੰਨ, ਸਤਿ, ਅਸਤਿ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਭੁਣਾਂ ਦਾ ਖੁਜ਼ਾਨਾ (ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ) ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਰਬ ਸਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਚ ਰੱਬ ਹੈ ਤਾਂ ਝੂਠ ਅਤੇ ਕੂੜ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ।⁷⁶

6.1 **ਨਾਮ:** ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਅਰਥ: ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਨਾਮਨ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਧਾਤੂ ਹੈ 'ਮਨਾ' ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਯਾਦ ਕਰਨਾ, ਯਾਦ ਰਖਣਾ। 'ਨਾਮਨ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ 'ਨਾਮ'।⁷⁷

72. ਡਾ: ਸ.ਸ. ਕੋਹਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 65-70.

73. ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ, ਯੁਗ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਪੰਨਾ 11.

74. ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 70.

75. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963, ਪੰਨਾ 101.

76. Indu Bhushan Bemerjee, Evolution of Khalsa, Calcutta; 1963, p.103

77. Shanta Sarbjit Singh, Nanak The Guru, Orient Logman, 1970, p.169.

78. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬੰਧ, (13); ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ, ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ (13-14); ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (697)

* ਅੱਗੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਵਾਮਨ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਆਪਣੇ⁷⁹ ਅਤੇ ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਨੀਅਮ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਵਿਚ ਨਾਮ(ਨਾਮਨ) ਨੂੰ ਅਵਧੀਭਾਵ⁸⁰
(ਨਾਮ+ ਨਿਚ+ਡ) ਨਿਮਨਾਤਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ 'ਅਵਧਯ' ਦਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ
ਨਿਮਨ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ: (ਓ) ਨਾਮਧਾਰੀ, ਨਾਮਕ, ਨਾਮ ਤੋਂ (ਅ) ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ,
ਸਚਮੁੱਚ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ, ਅਵੱਸ਼, ਵਸਤੂਤ (ੲ) ਸੰਭਵਤ (ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ!)
(ਹ) ਝੂਠ ਮੂਠ ਦਾ ਕਾਰਯ, ਬਹਾਨਾ (ਕ) ਆਸ਼ਚਰਯ (ਖ) ਰੋਸ ਜਾਂ ਠੰਡਾ

6.2

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਨਾਮ ਜਾਂ ਨਾਉਂ ਸੰਕਯਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਬੋਧ
ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੋ ਤੇਦ ਹਨ—ਇਕ ਵਸਤੂਵਾਚਕ, ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਵਾਚਕ। ਗੁਰਬਾਣੀ
ਵਿਚ "ਨਾਮ" ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ-ਬੋਧਕ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਹੈ।⁸¹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ
ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਪਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੇ ਨਾਮ' ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ —...
ਨਾਮ(ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ) ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਮੇਲਣਹਾਰ ਸੰਤਕਾ ਹੈ —...ਨਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ
ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਵਿਆਪਕ ਵਸਤੂ ਹੈ।⁸² ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਨਾਮ
ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰ
ਰਿਹਾ ਹੈ।⁸³ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਨਾਮ ਦਾ
ਸਰੂਪ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਹੈ, ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਸਫ-ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਨੇਕ ਨੀਤੀ,
ਸੱਚ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਨਿਆਂ, ਹਕ ਪਰਾਏ ਦੀ ਸਾਰ, ਨਾਲਚ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਕਾਮਾਦਿਕ ਦਾ ਜ਼ਬਤ, ਮੋਹ
ਤੋਂ ਉਠਣਾ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਆਦਿ।"⁸⁴ ਡਾ: ਤਰਨੇਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ
ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਨਾਮ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ,
ਗੁਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।⁸⁵ ਡਾ: ਸ਼੍ਰੀ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਨਾਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਖਾਸ ਜਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਦ ਜਾਂ
ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਮਰਣ ਤੋਂ ਉਹ ਪਰਮ ਪਦ ਤੇ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ

* ਪਿਛਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਬਾਕੀ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨਾਮ' ਪਦ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਹੀ
'ਨਾਮ' ਨਾਉਂ (ਪਉੜੀ 4, 7, 24); ਨਾਇ(4); ਨਾਈ(21, 27); ਨਾਵ(16, 19) ਅਤੇ
ਨਾਵੇ(19, 20) ਛੇ ਤੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਕਾਲਪੁਰਖ
ਦੇ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ ਹੈ।

79. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1966, (518)

80. ਮੋਨੀਅਰ ਕੋਸ਼(536)

81. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 699; ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਗੀਕਾਰ, ਸਮਰਣ,
ਚੇਤਾ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

82. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬਯ, ੧, ਪੰਨਾ 13, 14, 15.

83. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 25.

84. ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰੋ: ਡਾ: ਧੀ: ਕਮੇਟੀ,
1963, ਪੰਨਾ 42. 85. ਡਾ: ਤਰਨੇਰਨ ਸਿੰਘ ਉਕਤ ਪੰਨਾ

ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁸⁶ ਪਰ ਸੈਕਲੇਡ ਨੇ ਜਪਣਯੋਗ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਪਣਯੋਗ ਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਰੀ, ਰਾਮ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਜਗਦੀਸ਼, ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਨਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਆਵਸ਼ਯਕ ਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਸੈਕਲੇਡ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਅਤੇ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਭਾਵੇਂ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਉਂ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ 'ਨਾਮ' ਨਹੀਂ, 'ਨਾਮ' ਦੇ ਪੱਖ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ "ਨਾਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪਰਛਟਾਵਾ ਹੈ।"⁸⁷ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਭਾਵ 'ਜੋਤਿ' ਜਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸਮੂਹਕ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਈਂ ਉਹ ਕੇਵਲ 'ਨਾਮ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ਆਤਮਾ' ਜਾਂ ਜੋਤਿ ਹੈ।⁸⁸ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਨਾਮ ਇਕ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰੇਦੀਂ ਏਕਦੀਂ ਹੈਂ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ-ਸਾਹ ਤੇ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੈ ਕੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਟਨ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ।"⁸⁹

6.3. ਕੇਸ਼-ਅਰਥਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਮ' 'ਪਰਮ-ਸਤਿ' ਦੀ 'ਚੇਤਨ-ਸਤਾ' ਹੈ ਜੋ ਸੁਖਮ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਅਤੇ ਸਬੂਨ ਤੋਂ ਸਬੂਨ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਭੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪਰਮਾਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ 'ਰੂਪ' ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੇਵਲ 'ਨਾਮ' ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ—ਸਬੂਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ (Phenomenal) ਅਤੇ ਸੁਖਮ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ (Neumenal)। ਸਬੂਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਲ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਭੂਟ ਹਨ। ਸਬੂਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਤ, ਸੁਖਮ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਚੇਤਨ-ਸਤਾ "ਨਾਮ" ਅਕਾਲ ਹੈ, ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕੇ ਵੀ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਪਰੀਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ "ਅੰਮ੍ਰਿਤ" ਹੈ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਹੈ। ਸਬੂਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਾਲ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੋਚ ਹੈ, ਹੋਂਦ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਪਰ ਅਕਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸਤਯਤਾ ਸਾਪੇਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੈ-ਆਸਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਨਾਮ-ਆਸਰਿਤ ਹੈ।

86. ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 79.

87. ਸੈਕਲੇਡ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 196.

88. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਸੀਕਰਚ ਪਾਥ, ਪੰਨਾ 3.

89. ਸਿਖ ਫਨਸਟੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ 107-108.

ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਾਧੀਨ ਅਤੇ ਸਾਪੇਖ ਸੱਚ, ਅਰਥਾਤ ਸਬੂਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਭੌਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਭੌਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸੁਖਮ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਆਧਾਰ-ਤਤ ਦੀ ਭਾਨ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਐਟਮ, ਈਲੈਕਟਰਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟਾਨ ਦੀ ਭਾਨ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਖੰਤਲਾ ਪੜਾ ਨਹੀਂ। ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਖਮ ਤੱਤ ਦੀ ਭਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਮਤਾ ਅਤੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯੀਤਿਮ ਮੂਲ-ਤੱਤ 'ਚੇਤਨ-ਸਤਾ' ਅਰਥਾਤ 'ਨਾਮ'⁹⁰ ਹੈ। ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਨਹੀਂ, ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਹੈ; ਜੋਤਿ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਆਧਾਰ-ਤੱਤ ਹੈ⁹¹ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।⁹² ਨਾ ਮਾਦਾ ਯੀਤਿਮ ਸਤ ਹੈ, ਨਾ ਗੀ ਮਨ। ਯੀਤਿਮ ਸਤ ਮਾਦਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੁਖਮ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਹੈ।⁹³ ਇਹੋ ਪਰਮ-ਤੱਤ (ਨਾਮ) ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰੀਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਨਾਮ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾਮੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਿਧਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੱਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਾਮ' 'ਕਰਤਾਰ' ਅਤੇ 'ਕਿਰਤ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਾਮ ਦਾ ਰਹੱਸ ਹੈ।

7.1 ਨਾਮ : ਸੁਤਿ, ਸਚ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਨਾਮ, ਸੁਬਚ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਭੇਦ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਚੇਤਨ-ਸਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਚ ਨਾਮੀ ਦੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਭੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰੰਜਨ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਅਕੀਮ, ਅਰੋਚਰ ਅਨਖ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਭੁਣ ਨਾਮ ਵਿਚ ਹਨ; ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਅਨਖੁ ਹੈ (1242); ਨਾਉ ਤੇਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ (465); ਹਰਿਨਾਮ ਹਮਾਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਅਬਿਭਤ ਅਰੋਚਰ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਪੁਰਖ ਬਿਧਾਤਾ (592) ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪਰਮਾਣਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਮੀਪ ਨੱਛਣ ਦਸੇ ਹਨ।

90. ਨਾਮ ਤਤ ਸਭ ਹੀ ਸਿਰ ਜਾਪੈ , ਰਾਮ ੧ (943)

91. ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਕਨੇ ਜੀਤ , ਗਉੜੀ 5(284)

92. ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ । ਜਪੁਜੀ , 20, ਪੈਰਾ 4.

93. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਭੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਯੀਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ, 1973, ਪੈਰਾ 14.

7.2

ਨਾਮ ਅਤੇ ਸੱਚ ਅਭੇਦਤਾ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਸੱਚ ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਚ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਸਚ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪਰਮਾਤਮ ਪਿਆਰ ਹੈ; ਨਾਮ ਅਤੇ ਸਚ ਇਕੋ ਹਨ,⁹⁴ ਨਾਮ ਸਚ ਦੀ, ਅਤੇ ਸਚ ਸਦੀਵ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਹੀ ਸਤਯਤਾ ਹੈ।⁹⁵ ਸਚ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੈ।⁹⁶ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੇਠ ਪੈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ 'ਸਚੁ' ਸਭਨਾ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ।⁹⁷ ਸਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੀ ਅਸਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁹⁸ ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਭਉ ਨਾਮ ਜੀਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡਰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਸਚ 'ਭਉ' ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁹⁹ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ 'ਸਾਧਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਹਉਮੈ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਚ-ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸਚ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁰⁰ ਸਚ ਅਤੇ ਨਾਮ ਓਤ-ਪੋਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਨਈ ਨਾਮ¹⁰¹ ਅਤੇ ਸੱਚ¹⁰² ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

7.3.

ਨਾਮ ਅਤੇ ਸੁਬਦ ਅਭੇਦਤਾ: ਸਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਸੁਬਦ, ਓਅੰਕਾਰ, ਹੁਕਮਿ, ਧੁਨਿ ਵੀ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸੁਬਦ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੁਬਦ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਬਦ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਵਾਂਗ ਸੁਬਦ ਤੋਂ ਰਚਨਾ, ਪਾਠਣਾ, ਸੰਭਾਲਣਾ, ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਬਦ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ 'ਸੁਬਦ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਇਕੋ ਸੁਬਦ ਵਿਚ ਇਕੋ ਭਾਵ ਨਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸੁਬਦ ਮੁਕਤਿ ਕਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨ ਉਰਝਿ ਮਰੈ। ਤੇ ੧(112)”

94. ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਸੋਝੀਆ, ਕਛਿ ਜੰਪ ਏਕੇ ਭਾਇ ।

ਸਿਰੀ ੧(18)

95. ਸਿਰੀ ੧ (661)

96. ਸਚਿ ਸਿਮਰੀਐ ਹੋਵੈ ਪਰਗਾਸ

ਧਨਾ ੧(661)

97. ਜਪੁਜੀ 19, (4);

98. ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰਿ ਸਚੁ ਹੋ ਸੇ ਸਚਾ ਨਾਮੁ ਮੁਖਿ ਸਚੁ ਅਨਾਏ

ਮਾਝ 4, (140)

99. ਰਉੜੀ 5(293) ਅਤੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ੧ (18)

100. ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮ ਧਿਆਇਆ —....ਸਚੇ ਸਚਿ ਸਮਾਇ।

ਸਿਰੀ ੧ (19)

101. ਮੈ ਦੀਜੈ ਨਾਮੁ ਨਿਵਾਸੁ —...

ਸੁਗੀ ੧(752; 753)

102. ਕਰ ਜੋੜਿ ਨਾਨਕ ਸਾਚੁ ਮਾਰੈ ।।

ਬਿਨ ੧ (844)

ਹਰ ਨਿਹਾਜ ਨਾਨ ਸੁਬਦ ਅਤੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਹਨ। ਸੁਬਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਟਾਵਾ¹⁰³ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ 'ਸੁਬਦ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁰⁴ ਸੁਬਦ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅੰਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਨਾਮ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਨਾਮ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫੱਲ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ, ਸੁਣਨ, ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਵੀਚਾਰਨ ਤੋਂ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ:

ਹਉਮੈ ਮੇਰਾ ਸੁਬਦੇ ਬੇਈ, ਨਿਰਮਨ ਨਾਮੁ ਵਸੈ ਮਨਿ ਮੇਈ । —.....

ਸਬਦੈ ਨਾਮੁ ਰਖੈ ਉਰਧਾਰਿ , ਸਬਦੈ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੇਖ ਦੁਆਰੁ ।

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧(1342)

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ 'ਸੁਬਦ' ਰਾਹੀਂ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਮਨ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ' ਇਹ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਮ' ਨਕਲ ਹੈ, ਸੁਬਦ 'ਸਾਧਨ' ਪਰ "ਦੇਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਮ ਭੇਦ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਕਟਾ ਗੁਰ-ਸੁਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸੁਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸਚ ਦੇ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"¹⁰⁵ "ਸੁਬਦ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਸਬੂਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਰਤਾ," ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਬ-ਭਰਪੂਰ ਬੇਨੀ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ 'ਨਾਮ' ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੈ। ਸੁਬਦ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੋਵੇਂ ਰਹੱਸਮਈ ਪਰਮ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਹੋਂਦ ਹਨ।¹⁰⁶

7.4.

ਨਾਮ ਅਤੇ ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇਦਤਾ; ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਤੇਦਤਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ "ਓਅੰਕਾਰਿ ਉਤਪਤੀ"(1061) ਅਤੇ "ਨਾਮੈ ਹੀ ਤੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਆ"(753) ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਦਾ ਪਰਮਾਣੁ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਵਾਂਗ ਹੀ 'ਨਾਮ' ਤੇ 'ਸੁਬਦ' ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਸਵੀਕਾਰ¹⁰⁷ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਰਚਨਾ ਨਿਸ਼ਧਾਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਹੁਕਮਿ' ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਨ ਅਤੇਦਤਾ ਹੈ।"¹⁰⁸

103. ਮਾਰੂ ੧(117); ਪ੍ਰਭਾਤੀ 3(1334);

104. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 210.

105. ਮੈਕਲੇਡ, ਉਕਤ, (196)

106. ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 229.

107. ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 80.

108. ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 232.

ਡਾ: ਤਰਨੇਚਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ, ਬਾਣੀ, ਗਰੀਕ ਵਿਚ ਲੋਗੋਸ (Logos), ਲਤੀਨੀ ਵਿਚ ਵਰਬਮ (Verbum), ਇਬਰਿਊ ਵਿਚ ਮੈਮਰਾ (Memra.) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਕਵਾਉ ਇਕ ਸੈਕਲਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।¹⁰⁹ ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹¹⁰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁਕਮਿ, ਓਕੀਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਚਹੁ ਦਿਸਿ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰਾ, ਚਹੁ ਦਿਸਿ ਨਾਮੁ ਪਤਾਨੀ।

ਸਭ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਸਾਚਾ ਕਰਮਿ ਮਿਨੈ ਬੇਆਨੀ।

ਮਲਾਰ ੧(1274)

7.5

'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਅਨੁਭਵ ਅਤੀਤ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਵਿਗਤੈ ਨਿਰਮਾਇਨੁ ਉਪਜੈ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬੀਆ

(ਰਾਮ ੧, 940)

ਨਿਰਗੁਣ ਅਨੁਭਵ ਅਤੀਤ ਅਕੇਮ ਅਕੇਚਰ ਅਲਖ ਹੈ, ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਨਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਨਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ 'ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹¹¹ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਝ, ਸੋਝੀ, ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ¹¹² ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ 'ਨਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਸਿਫਤਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਇਸ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਇਕੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹਨ।¹¹³ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੇੜ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸ਼ਾਖਾਂ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਫੱਲ ਰੁੱ ਨ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ :

ਤੂੰ ਪੇਰੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਗੁਣੀ, ਤੂੰ ਸੁਖਮ ਹੋਆ ਅਸਥੁਨੀ।

ਮਾਝ 5(102)

8.1

ਸਤਿਨਾਮ: ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਤਿ' 'ੴ' ਦੀ ਹਸਤੀ, ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਅਤੇ ਨਾਮ' ਸਤਿ-ਸਰੂਪੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨ ਚੇਤਨ-ਸਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਨੇਕ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹਰੇਕ ਗੁਣ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਸਰਬ-ਨਾਮ ਇਕੋ 'ਹਸਤੀ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ

109. ਸਿਖਸ਼ਮ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 64. 110. ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 80.

111. ਨਾਨਕ ਗਾਈਓ 'ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ'। ਜਪੁਜੀ 11511(2)

112. ਮੈਕਲੇਡ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 167.

113. ਪ੍ਰਿ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਗੁੱਟ ਨੰ, ਪੰਨਾ 827.

ਨਈ ਅਜੇਹੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਸਰਬੋਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਜੇਹੇ ਸਾਰੇ 'ਨਾਵਾਂ' ਤੋਂ ਬਨਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਹਸਤੀ ਦੇ ਚਰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਨਾਵਾਂ' ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। 'ਨਾਵਾਂ' ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ, ਰਹੀਮ, ਕਿਰਪਾਨੂ, ਦਿਆਨੂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਸਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਧੰਨ ਉਜਾਗਰ ਹੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ 'ਨਾਮ' ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਮ 'ਕਿਰਤਮ' ਨਾਮ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸ 'ਹਸਤੀ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧੰਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਕੋਈ ਐਸਾ 'ਨਾਮ' ਭੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ-ਹਸਤੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇ? ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜਾਤ ਭਰੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਸਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਬਾਕੀ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਲਾਉ ਹਨ, 'ਕਰਤਾ', 'ਨਿਰਭਉ', 'ਨਿਰਵੈਰ', ਆਦਿ ਇਹ ਸਭ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਜਾਣੀ ਗੁਣਗੁਣੀ ਲਾਉ ਹਨ। ¹¹⁴⁻¹¹⁵ ₂₀₂₄₂₉

ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ' ਕਿਹਾ ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਨੂੰ ਪਰਾ ਪੁਰਖ ਨਾਮ ਚਾਤੀ ਨਾਮ' ਕਿਹਾ ਹੈ।

(ੳ) ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਥੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹਵਾ ਸਤਿਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾਪੁਰਖਨਾ ।। ਮਾਰੂ 5(1083)

(ਅ) ਜਪਿ ਮਨ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸਤਿ ਨਾਮੁ। ਧਨਾ 4(670)

(ੲ) ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਸੁਖਦਾਈ। ਫਉੜੀ 5 (284)

ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਾਮ ਕੇਵਲ 'ਸਤਿ' ਹੈ ਜੋ "ਆਦਿ" "ਜੁਗਾਦਿ" ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਅਤੀਤ ਸਤਿ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਰਤਮ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਨਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮ-ਹਸਤੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਰਪਾਨੂ, ਦਿਆਨੂ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਸਖਾ, ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਨ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

8.2

'ਸਤਿਨਾਮ' ਸੰਗਯਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਪਦ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸਤਿ' ਹੀ ਪਰਮ-ਹਸਤੀ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਨਾਮ ਹੈ। ਆਦਿ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਨੂੰ ਸਚਾ ਨਾਮ, ਸਚੁ ਨਾਇਆ, ਸਾਚ ਨਾਇ, ਸਾਚਉ ਨਾਮ, ਸਾਚ ਨਾਉ, ਸਚਾ ਨਾਉ, ਸਚੁ ਨਾਮ, ਸਚੇ ਨਾਮਿ, ਸਚੇ ਨਾਇ ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹੀ ਭਾਵ ਹੈ। 'ਸਤਿ' ਸਰੂਪੀ ਸਚੇ ਨਾਮ (ਸਤਿ ਨਾਮ) ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ, ਰਾਮ ਨਾਮ, ਏਕ ਨਾਮ, ਵੰਡਾ ਨਾਮ, ਉਚਾ ਨਾਮ, ਨਿਰਭਉ ਨਾਮ, ਗੁਰਮਤ ਨਾਮ, ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਮ, ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਨਾਮ, ਨਿਰਮਲ ਨਾਮ, ਨਿਰਗੁਨ ਨਾਮ, ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਮ, ਨਿਰਚਨ ਨਾਮ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਸ ਕੇ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ

114. ਡਾ: ਮੋਹ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ, ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 77,

115. ਹੋਰ ਵੇਖੋ, ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 22., ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬਧਾ, ਪੰਨਾ 14.

ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

3. ਸਤਿਨਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ : ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜਾਂ ਵਾਹਗੁਰੂ ਗੁਰੂ-ਕਾਠ ਤੋਂ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਉਚਤਮ ਨਾਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਹੀ ਸੱਚਾ ਜ਼ਾਤੀ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਹਸਤੀ ਦੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।¹¹⁶ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ 'ਵਾਹੁ' ਅਤੇ ਗੁਰੂ(ਗੁਰੂ) ਸ਼ਬਦ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਸਿਫਤ ਨਈਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਵਾਹੁ' ਸ਼ਬਦ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਈਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਸਚਰਜ, ਅਦਭੁਤ, ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

'ਵਾਹੁ' । ਵਾਹੁ' । ਸਾਚੇ' ਮੈ ਤੇਰੀ ਟੇਕ , ਗਉੜੀ ੧(153)

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ 'ਵਾਹੁ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਿਫਤ, ਸੱਚਾ ਨਾਮ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਹੈ।¹¹⁷ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ 'ਵਾਹੁ' ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਤੁਲ ਸੰਨਦੇ ਸੁਓਦਿਆਂ ਉਠਦਿਆਂ 'ਵਾਹੁ' 'ਵਾਹੁ' ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹¹⁸ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 'ਵਾਹੁ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।¹¹⁹ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੋਟਾਂ ਦੇ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹²⁰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ(49.1) ਨੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ 'ਵ' ਨੂੰ 'ਵਿਸ਼ਨ', 'ਹ' ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ', 'ਰ' 'ਰਾਮ' ਅਤੇ 'ਗ' ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ' ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ, ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਸੀ ਹੈ।¹²¹ ਪਰ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੰਡ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਤਰਕ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਸੰਗਤ ਹੈ। ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨੰਤਤਾ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਵਾਹੁ' 'ਵਾਹੁ' ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜੇਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਵਾਹੁ, ਖੁਬ, ਵਿਸਮਾਦ, ਸੁਬਾਨ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਜ਼ਾਤੀ' ਨਾਮ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

116. ਸਿਖਿਜਮ, ਉਕਤ, (67)

117. ਰਾਮ 3 (947); ਮਲਾਰ 3(526) ਗੁ 3(514)

118. ਮ. 4, (313) ਮ. 4(14210);

119. ਗੁਜਰੀ 5(519); ਗੁ 5(521);

120. ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ। (1402-3)

121. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਛਾਪਾ ਬੰਬਈ (1892) ਹਵਾਲਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969; (331)

ਇਹ ਰਹੱਸਮਈ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਫ਼ਾਤੀ ਨਾਮ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ('ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨਹੀਂ, 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ 'ਵਾਹੁ' ਅਤੇ 'ਗੁਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਾਪੁਰੁਸ਼ਲਾ ਨਾਮ ਸਤਿਨਾਮ 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਹੈ।¹²² ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਪਰ 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਦਾ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਭੋਟਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਰੂਪ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਦੇਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਇਕੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨਾਮ ਹਨ।

9.1. ਅਸੀਖ ਨਾਵ: ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ 'ਚਾਤੀ' ਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਚਾਤ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਾਚਕ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ, ਉਸਦੇ ਸਿਫਤੀ ਨਾਮ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੀ ਚਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਚਾਤ' ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨਈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਿਫਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 'ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ' ਕਰਕੇ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਟਾਵਾ ਅਸੀਖ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਨ ਸਰਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹²³

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸੀਖ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿਫਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਜਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।¹²⁴ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਹੈ ਅਤੇ 'ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ' ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਨਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਬਖਾਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਬਿਚਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮ-ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

122. ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925(10)

123. ਜਿਸ ਨੇ ਬਖਸ਼ੇ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ, ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ। ਜਪੁਰੀ। 25(5)

124. ਅੰਤੁ ਨ ਸਿਫਤੀ ਕਹਿਣਿ ਨ ਅੰਤ; ਅਮੁਨ ਗੁਣ ਅਮੁਨ ਵਾਪਾਰ। ਜਪੁਰੀ, 24,26(5)

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਘੱਲਾ ਰੱਬ ਦਾ ਜ਼ਾਤੀ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ 99 ਰੱਬ ਦੇ ਸਫ਼ਾਤੀ ਨਾਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।¹²⁵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਤਸਮ ਜਾਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਨਾਮ 'ਘਲਾਹ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹²⁶ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਸਲਾਮੀ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ:

ਰਹਿਮਾਨ, ਰਹੀਮ, ਰਾਜ਼ਕ(ਰਜ਼ਾਕ), ਵਾਨੀ(ਮਾਨਕ); ਮਨਿਕ(ਬਾਦਸ਼ਾਹ); ਨੂਰ; ਕਰੀਮ, ਕਾਦਿਰ; ਕਾਇਮ, ਖਾਲਿਕ, ਗ਼ਨੀ; ਸਲਾਮ; ਹਾਕਮ, ਹੈਕ; ਹਨੀਮ; ਹਾਫਿਜ਼, ਕਬੀਰ; ਅਵਨ, ਆਖਿਰ, ਆਦਨ(ਇਨਸਾਫ਼) ਮਿਹਰਵਾਨ, ਸਾਹਿਬ, ਖਸਮ, ਇਤਿਆਦਿ।

125. ਅਜ਼ੀਜ਼; ਅਜ਼ੀਮ(ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ); ਆਦਨ(ਇਨਸਾਫ਼); ਅਕੂਬ(ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਅਨੀ; ਅਨੀਮ(ਪੂਰਨ ਗਿਆਤਾ); ਅਵਨ; ਆਖਿਰ; ਸ਼ਹੀਦ(ਗਵਾਹ); ਸ਼ੁਰੂਰ(ਕਦਰ ਦਾਨ); ਸੈਤਾਰ(ਪਰਦਾ ਢਕਣ ਵਾਲਾ) ਸਬੂਰ; ਸਮਦ(ਬੇਪਰਵਾਹ); ਸਮੀਖ(ਸਭ ਦੀ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ); ਸਲਾਮ(ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ); ਹਸੀਬ(ਹਿਸਾਬ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਹਾਕਮ; ਹਕੀਮ; ਹੈਕ; ਹਮੀਦ (ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਜਨਕ); ਹਸ(ਸਦੀਵ ਜੀਵਤ); ਹਨੀਮ(ਸਹਨਸ਼ੀਲ); ਹਾਫਿਜ਼(ਰਖਿਅਕ); ਕਹਾਰ(ਕਹਿਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਕਬੀਰ(ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ); ਕਰੀਮ(ਦਾਨੀ); ਕਵੀਸ(ਬਲਵਾਨ); ਕਾਦਿਰ(ਕੁਦਰਤ ਵਾਲਾ); ਕਾਬਿਜ਼(ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ); ਕੁਦੂਸ(ਪਵਿਤ੍ਰ); ਕੈਸਮ(ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਖਬੀਰ(ਖਬਰਦਾਰ); ਖਾਫਿਜ਼(ਡੈਰਣਵਾਲਾ); ਖਾਲਿਕ(ਕਰਤਾਰ); ਗ਼ਨੀ(ਬੇਪਰਵਾਹ); ਗ਼ਫੂਰ(ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਦਾਰ); ਜਬਾਰ(ਪ੍ਰਬਲ, ਜਬਰ ਵਾਲਾ); ਜਨੀਨ(ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਫਪ); ਜ਼ਾਹਿਰ; ਜਾਮਿਆ (ਜਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਜ਼ਾਰ(ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਜੁਨ ਜਲਾਨੈ ਵਲ ਇਕਰਾਮ(ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ ਵਾਲਾ); ਤਵਾਬੂ (ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਤਾਫ਼ਿਅ(ਨਫ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਨੂਰ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼); ਫ਼ਤਹ (ਫਤਹਿ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਬਸੀਰ(ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ); ਬਦੀਲ(ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਬਰ(ਨੈਕੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਬਾਇਸ(ਪ੍ਰਾਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਬਾਸਿਤ(ਬਹੁਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਬਾਕੀ; ਬਾਤਿਨ(ਗੁਪਤ); ਮਜ਼ੀਦ(ਬਜ਼ੁਰਗ); ਮਤੀਨ(ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ); ਮਨਿਕ(ਬਾਦਸ਼ਾਹ); ਮਾਜਿਦ(ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਵਾਲਾ); ਮਾਨਿਅ(ਵਰਜਣ ਵਾਲਾ); ਮਾਲਿਕ ਮਨਕ; ਮੁਆਖਿਰ(ਪਿਛੇ ਹਟੇਣ ਵਾਲਾ); ਮੁਅਤੀ (ਦਾਨੀ) ਮੁਇਜ਼(ਇਜ਼ਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਮੁਈਦ(ਫੇਰ ਰਚਣ ਵਾਲਾ) ਮੁਸੱਵਿਰ(ਸੂਰਤ ਰਚਣ ਵਾਲਾ); ਮੁਹਈ(ਪ੍ਰਾਣ ਦਾਤਾ); ਮੁਹਸ਼ (ਘੇਰਨ ਵਾਲਾ); ਮੁਹਮਿਨ(ਨਿਗਾਹਬਾਨ); ਮੁਕੀਤ (ਰੋਜ਼ੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਮੁਕਨੀ(ਬੇਪਰਵਾਹ); ਮੁਤਆਨੀ(ਮਹਾਨ); ਮੁਤੱਕਬਿਰ(ਵਡਿਆਈ ਵਾਲਾ); ਮੁਤੱਕਿਮ(ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਮੁਨਇਮ(ਨਿਅਮਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਮੁਬਦੀ(ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਮੁਮੀਤ(ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ); ਮੋਮਿਨ(ਅਮਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਰਊਫ਼(ਮਿਹਰਬਾਨ); ਰਸ਼ੀਦ(ਸਿਧਾਰਾਹ ਭ੍ਰਿਖਾਣ ਵਾਲਾ); ਰਹਮਾਨ(ਕਿਰਪਾਨੂ); ਰਹੀਮ(ਦਿਆਨੂ); ਰਕੀਬ(ਨਿਗਾਹਬਾਨ); ਰਜ਼ਾਕ(ਰਾਜ਼ਕ)

ਕੁਰਾਨ(7.169) ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਫ਼ਾਤੀ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੈਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ, ਭੈਰ ਇਸਲਾਮੀ ਨਾਉਂ ਨੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਅਸੀਖ ਨਾਵਾਂ' ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ "ਸਰਬ-ਨਾਮ" ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ।

9.3

ਹਿੰਦੂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੇਦਿਕ, ਧੇਰਾਣਿਕ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਯੋਗੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧੇਰਾਣਿਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਬੀ-ਸਿਫਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਦਾ 'ਰਾਮ' ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਮਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 'ਰਾਮ' ਹੈ।¹²⁷ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰੋਪਾਨ, ਕੁਸਾਈ, ਮਾਧੋ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਵਾਸੁਦੇਵ, ਨਰਹਰ, ਨਾਰਾਇਣ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਫ਼ਾਤੀ-ਨਾਮ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ: ਓਨਮ, ਓਮ, ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰ, ਅਜਰਾਵਰ, ਈਸ਼ਵਰ, ਹਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਧਰ, ਸ੍ਰੀ ਰੰਗ, ਸਾਰੰਗਪਾਠ, ਸਾਰੰਗ ਧਰ, ਸਾਵਨ, ਸਿਆਮ, ਕੇਸ਼ਵ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਕਾਨ੍ਹ, ਫਿਰਧਾਰੀ, ਗੋਬਿੰਦ, ਰੋਪਾਨ, ਰੋਪੀ ਨਾਥ, ਕੁਸਾਈ ਚਕ੍ਰਪਰ, ਚਕ੍ਰਪਾਠ, ਜਗਨ ਨਾਥ, ਜਗਦੀਸ਼, ਜਗਦੀਸ਼ਵਰ, ਦਾਮੋਦਰ, ਦੇਵ, ਨਿਹਕੇਵਲ, ਨਰਹਰੀ, ਨਰਾਇਣ, ਨਿਰੰਜਨ, ਪੀਤਾਮਹ, ਪ੍ਰਭ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਬਿਸ਼ਨ, ਬਿਸੰਤਰ, ਬ੍ਰਹਮ, ਬਨਵਾਰੀ, ਬੀਠਨ, ਭਗਵੰਤ, ਭਗਵਾਨ, ਭਗਤ-ਵੰਡਨ, ਭਵਬੰਡਨ, ਮੋਹਨ, ਮਾਧੋ, ਮਾਧਵ, ਮਧੁਸੂਦਨ ਮੁਰਾਰੀ, ਮੁਕੰਦ, ਮਹੇਸ਼, ਰਘੁਰਾਏ, ਰਾਮ, ਵਾਸੁਦੇਵ, ਵਿਠਲ ਆਦਿ।

10. ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ 'ਅਸੀਖ ਨਾਵਾਂ' ਵਿਚ 'ੴ' 'ਸਤਿ' ਦੇ ਨਿਮਨ ਧੰਖ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

10.1 ਨਾਂ-ਵਾਂਚੀ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਨਾਮ: ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਅਗਮ, ਅਗੈਚਰ, ਅਚਰ, ਅਗਨਤ, ਅਗਾਧ, ਅਗਾਹ, ਅਜਰ, ਅਜੂਨੀ, ਅਕੱਥ, ਅਚਨ, ਅਛੇਦ, ਅਕਾਲ, ਅੱਖਰ, ਅਨਖ, ਅਮਰ, ਅਪਾਰ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ, ਅਗਾਧ ਬੋਧ, ਅਨਾਥ, ਅਨੂਪ, ਅਪਰੰਪਰ, ਅਤੇਨ, ਅਤੁਲ, ਅਭੁਲ, ਅਭੇਨ, ਅੱਛਨ, ਅੱਟਨ, ਅਮੇਨ, ਅਮੁਨ, ਅਵਿਗਤ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ, ਅਬਿਗਤ, ਅਭੇਗ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਨਿਰੰਜਨ, ਨਿਰਲਮ, ਨਿਰਭਉ,

ਕੁਟ ਨੇਟ ਪਿਛਲੇ ਸਫੇ ਦੀ ਬਾਕੀ:

ਰਾਗਿਆ(ਵੱਡਾ ਦਰਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਨਤੀਫ (ਸ਼ੁੱਧਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ); ਵਹਾਬ(ਦਾਤਾ); ਵਕੀਲ ਕਾਰਸਾਜ਼); ਵਦੂਦ(ਮਹੱਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ); ਵਨੀ(ਮਾਨਿਕ); ਵਾਸਿਅ(ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਣ ਵਾਲਾ); ਵਾਹਿਦ(ਭੇਦੁਤੀ, ਇਕਲਾ); ਵਾਜਿਦ(ਸਭ ਕੁਝ ਰਖਣ ਵਾਲਾ); ਵਾਨੀ(ਮਨਿਕ)

126. ਭਗਤਿ ਨਿਰਾਲੀ ਅਲਾਹ ਦੀ। ਆਸਾ 3(430)

127. ਰਮਤ ਰਾਮ ਅਟ ਅਟ ਆਧਾਰ। ਰਾਮ 5(987)

- ਨਿਰਵੈਰ, ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਮਲ, ਨਿਰਾਚਾਰ, ਨਿਰਦੋਖ, ਨਿਰਕੰਟਕ, ਨਿਰਲੇਪ ਆਦਿ।
- 10.2 ਹਾ-ਵਾਚੀ ਪਰਮਾਤਮ ਨਾਮ: ਸਤਿ, ਨਾਮ, ਸੱਚ, ਪਰਮ ਜੋਤਿ, ਸੁਖਮ ਮੂਰਤ, ਆਤਮ-ਦੇਉ, ਆਧਾਰ, ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦਿ, ਆਤਮ-ਰਾਮ, ਸੰਪੂਰਨ, ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ, ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ, ਰਤਨਾਗਰ, ਸੁਰਬ-ਸਕਤੀ ਮਾਨ, ਭਉ-ਭੈਜਨ, ਸਰਗੁਣ, ਪਰਮੇਸਵਰ, ਸਮਰੱਥ, ਪ੍ਰਾਣ-ਆਧਾਰ, ਪੂਰਨ, ਸੇਈ, ਗੁਰੂ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ, ਹਾਦਰਾ ਹਦੂਰ, ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ, ਅੰਤਰਯਾਮੀ, ਆਦਿ।
- 10.3 ਪੁਰਖ-ਵਾਚੀ ਕਰਤਾਰੀ ਨਾਮ: ਕਰਤਾ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਕਰਤਾਰ, ਸਤਿਪੁਰਖ, ਆਦਿ ਪੁਰਖ, ਕਰਣਾ ਮੈ, ਰਚਨਹਾਰ, ਕਰਨ ਹਾਰ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ, ਅੰਤਰਯਾਮੀ,
- 10.4 ਪਤਿ ਪਾਠਨਾ ਵਾਲੇ ਨਾਮ: ਸਹਾਇਕ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ, ਰਾਖਾ, ਮਦਦਗਾਰ, ਗਰੀਬ-ਨਿਵਾਜ, ਧਰਣੀ-ਧਰ, ਧੁਰੰਧਰ, ਸਾਰੰਗਪਾਨ, ਦੁਖ ਭੈਜਨ, ਦੀਨ-ਦੀਧਪ, ਦੀਨ-ਦਇਆਨ, ਅਨਾਥਾ-ਨਾਥ, ਨਿਥਾਵਿਆ-ਥਾ, ਦਇਆਨ, ਕਰੀਮ, ਰਹੀਮ, ਮਿਹਰਬਾਨ, ਕਰੁਣਾ-ਮੈ, ਰੱਬ, ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧਿ,
- 10.5 ਦਾਤਾਰੀ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਨਾਮ: ਦਾਨੀ, ਦਾਤਾ, ਦਾਤਾਰ, ਇੱਛਾ-ਪੂਰਕ, ਸਰਬ-ਸੁਖਦਾਤਾ, ਜਗਜੀਵਨ-ਦਾਤਾ, ਪ੍ਰਾਣ-ਦਾਤਾ ।
- 10.6 ਰਾਜਸੀ ਨਾਮ: ਅਦਨੀ, ਸੱਚ ਨਿਆਈ, ਮਾਨਿਕ, ਮੀਰ, ਸ਼ਾਹ, ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹਾਨਸ਼ਾਹ, ਸਾਹਿਬ, ਨਰ-ਪਤਿ, ਜਗਦੀਸ਼, ਸੁਨਤਾਨ, ਛਤਰਪਤਿ, ਤ੍ਰਿਭੁਵਨ ਧਨੀ,।
- 10.7 ਕਿਰਪਾਨੂ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਨਾਮ: ਗੁਰੂ, ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਮਿਹਰਵਾਨ, ਦਇਆਵਾਨ, ਨਿਸਤਾਰਨ ਹਾਰ, ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਭਗਤ ਵੱਡਲ ।
- 10.8 ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਵਾਚਕ ਨਾਮ: ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਬੰਧਪ, ਭਰਤਾ, ਭਾਈ; ਭਰਤਾ, ਕੌਤ, ਭਤਾਰ, ਖਸਮ, ਦੁਲਾ; ਮਿਤ੍ਰ, ਯਾਰ, ਸੱਜਣ, ਸਖਾ, ਸੰਗੀ, ਸਾਥੀ, ਪ੍ਰੀ, ਪਿਆਰਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਅਾ ।
- 10.9 ਸਦਾਚਾਰੀ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਨਾਮ: ਬੇਅੋਬ, ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ, ਗੁਣੀ-ਗਹੀਰ, ਗੁਣ-ਤਾਸ, ਸੱਚਾ, ਉਜਨ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਗਿਆਤਾ, ਸੁਖ-ਸਾਗਰ, ਸੀਤਨ, ਸੀਲਵੀਤ, ਹਰਖਵੀਤ, ਪ੍ਰਸੰਨ, ਰੰਗ, ਅਨਦ-ਬਿਨੋਦੀ, ਮਿਠ-ਬੋਲੜਾ, ਚੰਦਨ, ਨਿਮੀ-ਭੂਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਅਉਖਧ, ਸਤਿਗੁਰ, ਧੀਰਤ, ।
- 10.10 ਸੇਵਰਸ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਨਾਮ: ਸਤਿ, ਸੁਹਾਣ, ਨਿਤ-ਨਵਾ, ਸਚਦਾਨੰਦ(ਸਤਿ, ਚਿਤ, ਅਨੰਦ), ਵਿਸਮਾਦੀ, ਸੁਇਰ, ਸੇਈ, ਨਿਹਾਲ, ਅਚਰਜ, ਨਾਲ ਗੁਲਾਲ ਗਾਹਿਬਰਾ, ਅਨਮੋਹਣ, ਜਗਮੋਹਣ, ਨਦਨੋਤਿ, ਰੂੜਾ, ਵਾਹੁ, ਗੁਰ, ਅਕਾਲ ਕਲਾ,

10.11 ਅਨੰਕਾਰਕ ਨਾਮ: ਰਖਵਾਲਾ, ਘਾਨੀ, ਕਿਰਸਾਨ, ਸੁਦਾਰ, ਬਾਣੀਆ, ਧਨੀ, ਜੋਗੀ, ਬਨਵਾਲੀ ਆਦਿ ।

10.12 ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਨਾਮ: ਉਚੈਕਤ ਕੱਬਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ(੧੯) ਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ - ੧, ਇਕ, ਏਕ, ਏਕੀਕਾਰ, ੧੬, ਏਕਉ, ਏਕਮ, ਏਕੋ, ਏਕੋਇਕ, ਏਕੋਏਕ, ਏਕੋਏਕੀ, ਏਕੀਕਾਰੀ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

11. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਰਗ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਸੱਚ' ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸੱਚ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸੈਨ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਹੋਣੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੇਵਲ 'ਨਾਮ' ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਰੋਗੀ, ਨਾਮ ਦਾਰੂ, ਸੈਨ ਨਾਰੀ, ਸਚ ਬਿਨਾ, ਧਨਾ ੧ (688)। ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਬਖਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾ ਪਰ ਬਾ 'ਸੱਚ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਰਮਿਕ ਰੂਪਾਂ, ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਸਾਰ 'ਨਾਮ' ਦਸਦੇ ਹਨ।¹²⁸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੋਗਾਂ, ਦੁਖਾਂ, ਕਨੈਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ 'ਨਾਮ' ਹੈ, ਨਾਮ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਹੈ, ਪਰਾਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ; ਨਾਮ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਮਹਾਰਸ, ਜੀਵਨ ਰਹੁਰੀਤੀ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ, ਸਦੀਵ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਮਨੁੱਖ, ਭੰਡਰਭ ਤੋਂ, ਜਮਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ, ਕਾਲ ਦੀ ਫਾਹੀ ਤੋਂ, ਦੁਖ, ਮੁਸੀਬਤ, ਬਿਘਨ, ਮੁਥਾਜੀ, ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬ ਨਿਧਾਨ, ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ, ਨਭਿ ਨਿਧਿ, ਗਿਆਨ, ਧਿਆਨ, ਬੁਧਿ, ਮਾਣ, ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਕਮਲ ਦਾ ਖਿੜਾਉ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।¹²⁹ ਇਸ ਤੋਂ ਉਨਟ ਨਾਮ-ਵਿਹੁਣਾ ਜੀਵਨ ਸਚ ਵਿਹੁਣਾ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਤ ਤੁਲ ਹੈ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਨਾਮ-ਹੀਣ ਮਨੁੱਖ ਸਾਕਤ ਹੈ, ਪਸ਼ੂ-ਨਿਆਈ ਹੈ।¹³⁰ 'ਸੱਚ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵਰ੍ਹੇ ਨੌਂਖਾਂ ਮਛ ਕਾਕੜ ਉਤੇ ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਚਲਦੀ ਕਨਮ ਨਾਲ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਨਾਹ ਨਿਖੀ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਨੌਂਖਾਂ ਜੀਭਾ ਨਾਲ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਸੀਹਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਮੁਕਦੀ ਨਹੀਂ।¹³¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਆਸਣਾਂ ਅਤੇ ਤਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਮ-ਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਮ ਅਤੇ ਸੱਚਾ-ਯੋਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ: ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਹੋਏ ... ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਸਚਿ ਰਹੈ ਸਮਾਇ[ਰਾਮ੧] (941-942) ਨਾਮ-ਯੋਗ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਲੁਬਧ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

128. ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ 5, 265, 266, 296

129. ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ 5(236), ਗੁਜਰੀ ੧(489), ਰੂ: 4(10); ਆਸਾ 4(11)

130. ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ੧(12), ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ 5(262-64)

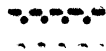
130. ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ੧(489), ਆਸਾ ੧(9), ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ 5(296), ਭੈ. 5(1137), ਸੂਹੀ 5(761), ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ 5(239)

131. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ੧(14-17); ਜਪੁਜੀ (32); ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ 5(263)

ਚੰਗੇ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਖੇਤੀ ਨਹੀਂ ਉਗਦੀ। ¹³² ਸਰੀਰ-ਰੂਪੀ ਭਾਂਡੇ ਦੀ ਸਫਾਈ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ-
 ਰੂਪੀ ਦੁੱਧ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ¹³³ ਭਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ-ਯੋਗ ਦੇ ਸਤ ਖੰਡ ਹਨ:
 ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ; ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ; ਸਤਿਸੰਗ; ਸੇਵਾ; ਸੰਜਮ
 ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ। ¹³⁴ ਨਾਮ ਕੇਵਲ ਸੰਗਯਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, "ਨਾਮ ਜਪ ਹੈ; ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਹੈ;
 ਨਾਮਲਿਵ ਹੈ —...ਨਾਮ ਆਤਮਾ ਵਿਦਯਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਗਯਾਸੂ ਦੀ ਅਕਾਖਯਾ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ, ਜਪ ਤੋਂ ਆਰੰਭ
 ਹੋ ਕੇ, ਸਾਈਂ ਮਿਲਾਪ ਤਕ ਨੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ¹³⁵ ਨਾਮ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਮੁੱਖੀ
 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਵੇ-ਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਅਮਲ ਹੈ, ਆਤਮਿਕ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ,
 ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰੀਵ ਆਤਮਿਕ ¹³⁶ ਭੀੜ-ਚਾ ਫਿਸ਼ਨਾਨ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਸ਼ ਸਤਿ ਅਨਖ ਹੈ
 ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਸ 'ਅਨਖ' ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਅਨਖੁ ਹੈ ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਈ —....

ਬੁਰ ਪੁਰੇ ਤੇ ਪਾਈਐ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਦਿਖਾਈ । ਸਾਰੰਗ 4(1242)

132. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ੧ ਪੈਨਾ (19, 23, 24)

133. ਭਾਂਡਾ ਧੋਇ ਬੈਸਿ ਧੂਪੁ ਦੇਵਹੁ —...ਸੁਹੀ ੧(728)

134. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਯੁਗ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਪੈਨਾ 74-75.

135. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬਯਾ, ੧, ਪੈਨਾ 15.

136. ਤੀਰਥ ਨਾਵਣ ਜਾਉ ਤੀਰਥ ਨਾਮੁ ਹੈ —....ਧਨਾ ੧(688)

ਅਧਿਆਇ ਚੋਖਾ

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ

- 1.0 ਆਦਿ ਕਥਨ: ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਲਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਅਨੁੱਖੀ ਭੁਖ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕੇਵਲ ਵਿਕਸਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਈਂ ਤੀਖਣ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 'ਕਰਤਾ' ਬਾਰੇ ਕਿਆਸਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਰਬਸਤਵਾਦੀਆਂ, ਯੂਨਾਨੀਆਂ, ਚੀਨੀਆਂ, ਯਹੂਦੀਆਂ, ਈਸਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੈਨ, ਬੁਧ, ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ੈਵ, ਸਾਖ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।
- 1.1 ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਜੀਵ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦਾ ਤੀਜਾ ਸਮਾਸ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਾਸ-ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਉਤਪਤੀ ਸਿਧਾਂਤ(Cosmogony) ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤ(Cosmology) ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਰਕਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਠਸਨੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੰਗ ਰੂਪਾਂ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਧਰਤੀ ਆਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਧਿੰਤਰ ਛੱਬੀਆਂ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੇਖੀਤਤਾ

1. Louis H. Gray, Cosmogony and Cosmology, ERE, Vol., IV, p.125.

ਅਤੇ ਭਤੀਸ਼ੀਨਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਚਾਨਣ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਰਤੇ ਤੋਂ ਬਨਿਯਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਭੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਦੇ ਉਪਨਕਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਚੀਆਂ ਤੇ ਸੁਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇਣ ਨਈਂ ਚੁਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਆਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਨੇੜ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਠ ਭਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਕਹਿ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗੀ, ਸੀਨਿਆਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਸੁਅਸਥ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਈਂ 'ਕਰਤਾ' ਅਤੇ ਫਿਰਤ(ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਜੀਵ) ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਭੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

2. **ਜ਼ਰਬੁਸ਼ਤਵਾਦ:** ਜ਼ਰਬੁਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਇੱਕ ਇਕ ਪਰਮਾਣੀਕ ਰੂਪ ਅਵੇਸਤਾ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ, ਐਹਰਾ ਮਜ਼ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜੀਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। "ਅਵੇਸਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਹੁਰਾ ਮਜ਼ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਚਨਹਾਰ, ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਆਰਭਾ, ਪਵਿਤਰ, ਅਕਿਤ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਦੇਵ ਹੈ।" ² "ਆਸ਼ਾ", ਜੋ ਰੱਬੀ-ਯੁਕਮ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਤੇ ਪਾਲਨਹਾਰ ਹੈ।" ³ ਗਾਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹੁਰਾਮਜ਼ਦਾ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸੋਬਰ' ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪਵਿਤਰ ਸ਼ਬਦ 'ਅਹੁਨ ਵੈਰਸ' ਰੱਬੀ ਯੁਕਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧਕ, ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਨਿਆਇ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸੀ ਜੋ ਧਰਤੀ ਜੀਵ, ਦਰਖਤ, ਔਰ, ਮਾਨਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪੁੰਦਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ⁴

"ਜ਼ਰਬੁਸ਼ਤ ਦਵੀਤਵਾਦੀ ਹੈ। ਅਹੁਰਾਮਜ਼ਦਾ ਦੇ ਨਾਨ ਅਹਿਰੇਮਾਨ (ਸ਼ਿਤਾਨ) ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਹੁਰਾਮਜ਼ਦਾ ਪੁੰਨ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਅਤੇ ਅਹਿਰੇਮਾਨ ਪਾਪ, ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਅਨੇਰੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।" ⁵

2. R.C.Zafhner, The Dawn and Twilight of Zoroastrianism, London: Weidenfield and Nielson, 1961, p.25.
3. Duncan Greenlees, Gospel of Zarathustra, Adyar: Theosophical Pub. House, p. 39.
4. Lewis Browne, The World's Great Scriptures, New York; The Mac.Co., 1956, pp.363-369.
5. Dr. S.S.Kohli, Philosophy of Guru Nanak, p. 108.

ਕਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੇਵੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਸੰਤਵ ਵਿਚ ਅਬੁਰਾਮਜ਼ਦਾ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਆਸ਼ਾ' ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਭਾਨ, ਸਾਰ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਵੇਹੁਮਨ' ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।⁶

ਤਾਓਵਾਦ: ਚੀਨੀ ਸ਼ਬਦ ਤਾਓ ਰੱਬ ਕੁਦਰਤ, ਸੁਚਰਾਹ, ਤਰਕ, ਲੋਕਸ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। "ਤਾਓ ਦੇ ਅਗਿਆਤ-ਪੱਥ ਤੋਂ ਪਦਾਰਥ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।"⁷ ਤਾਓ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਆਦਿ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਆਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਤਾਓ ਸੀ। ਇਕ ਉਨੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਓ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਤਮ-ਸਰੂਪੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ।⁸ ਤਾਓ ਵਾਦ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋ ਤਾਕਤਾਂ ਧਿਨ ਅਤੇ ਯੀਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਯੀਨ ਹਾ-ਵਾਚੀ ਪੁਨਿੰਗ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਧਿਨ ਨਾ-ਵਾਚੀ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਨਿੰਗ। ਦੋਵੇਂ ਤਾਕਤਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਧੰਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਚੀਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚੂਸ਼ੀ (1130-1200) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਕਰਮਵਾਰ 'ਨੀ' ਅਤੇ 'ਕੀ' ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਜੋ ਸਦੀਵ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਹਨ। ਚੂਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਦਿ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੂਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਸਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਮਹਾਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ-ਘਾੜਾ ਜਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਰਚਨਾ ਉਪਰੰਤ ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।"¹⁰

ਯਹੂਦੀ ਸਿਧਾਂਤ: ਯਹੂਦੀ ਮਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਤਿ ਪੁਰਾਤਨ ਮਤ ਹੈ। ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਾਸੀ ਯਹੂਦੀ ਪ੍ਰੀਤਵਰੀ ਅਤੇ ਅਨਹਾਮ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਜੇਹੋਵਾਹ (ਯਾਹਵੇਹ) ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਖੁਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦੀ ਹੱਥਲੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟਿਆ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ।"¹¹ ਫਿਨੋਨੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦਸੇ ਹਨ: ਰੱਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ; ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ; ਰੱਬ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਹੈ; ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ; ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹² ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਗਰੰਥ ਤੋਰਾਹ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਾਥਾ

6. Duncan Greenlees, op.cit., p. 7.

7. W.E. Soothill, The Three Religions of China, London: Oxford University Press, 1929, p. 45.

8. Ibid, p. 53.

9. Louis H. Gray, op.cit., p. 126.

10. W.G. Walshe, Cosmology and Cosmomy, Chinese (art.) ERE, IV, p. 138.

11. E.K. Mitchell, ERE, pp. 20-21.

12. Zvi Cahn, The Philosophy of Judaism, New York: The Mac & Co., 1962, p. 21.

ਚਰਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮਿਤੀ ਵੀ ਮਿਥੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹੋਂਦ, ਅਣਹੋਂਦ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਧੁੰਦੁਕਾਰਾ ਸੀ। ਰੱਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, " ਚਾਨਣ ਭੇਜਾਵੇ, " ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਰੱਬ ਜੇਹੋਵਾਹ ਇਕ, ਕੇਵਲ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਤ ਬਚੀ ਦੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਹੈ।¹³ ਤੇਰਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਰੱਬ (ਜੇਹੋਵਾਹ) ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ 'ਸ਼ਬਦ' ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ।¹⁴

5. ਈਸਾਈ ਸਿਧਾਂਤ: ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਇਕ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰੀ ਗੁਣ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ, ਸਦੀਵ, ਕਿਰਪਾਨੂ, ਕਾਨ ਪੁਨਾੜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। "ਪਰਮਾਤਮਾ", ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁵ ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਿਤਪਾਨਕ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੋਹਨ(1.1-4) ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਅਰੰਭ ਵਿਚਸ਼ਬਦ ਸੀ, ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀ, ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਰੱਬ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦੂਜਾ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਅਣਹੋਂਦ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਰਚਨਾ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ, ਅੰਤ ਵੀ। ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਬ ਅੰਦਰ ਸਨ।¹⁶ ਤੀਜੀ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਤ ਦਿਨ ਪੁਰਾਤਨ-ਨਿਯੋਜਨ ਤੋਂ ਇਨ ਬਿਨ ਨੇ ਨਏ ਗਏ। ਅੰਨਮਲਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਛੇ ਦਿਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਛੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ। ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਸੰਤਵ -ਗੀਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਨਤਾ ਵਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਬੈਨਜਿਕ ਕਨਫੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਰਚਨਾਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਾਰ ਬੜੇ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ: " ਪਿਤਾ ਨੇ ਅਣਹੋਂਦ ਤੋਂ, ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ, ਸਵਰਗ, ਧਰਤੀ, ਜੀਵ ਹੋਦਾ ਕੀਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚਰੇਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੋਂਦ, ਰੂਪ, ਰੰਗ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇ।"¹⁷

13. Gospel of Israel, Madras:Theo.Pub. House,1950,p.33.

14. Julius Guttman, Philosophies of Judaism, R & K. Paul,1964,p.10.

15. Dr. V.C. Samuel, The Faith of Christianity, Patiala:Punjabi University, p. 27.

16. E.K. Michell, ERE,IV, p. 142.

17. Belgic Confession, art, XII,ERE , IV,p.144.

6. ਇਸਲਾਮ ਸਿਧਾਂਤ: ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ " ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ।¹⁸ ਕੁਰਾਨ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਾ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਕਰਕੇ, ਸਿਫਾਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਫ਼ਾਨ (ਕੰਮ) ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੈ।¹⁹ ਕੁਰਾਨ(96.1) ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਾ ਕਰਤਾ (ਅਨਖਾਨਿਕ) ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੀਤਰਣ ਵਿਚ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲਾ(ਅਨਮੁਸਵਰ), ਆਦਿ (ਅਨਮੁਬੱਦੀ), ਜੀਵ-ਦਾਤਾ(ਅਲ-ਮੁਹਈ), ਰਬਿਅਕ(ਹਾਕਿਮ), ਜ਼ਾਨਮ(ਅਨਜਾਬਰ), ਕਰਤਾ, ਭਰਤਾ, ਹਰਤਾ, ਮਾਲਕ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੱਭ ਕੁਝ ਹੈ।²⁰ ਕੁਰਾਨ(15.5) ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਨੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਨਾਲੀ ਕਤੀਬੀਨ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ(15.4) ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ(55.4) ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਅਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੀਤਰਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵ-ਵਸਤੂਆਂ ਪਾਈ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ(21.31); ਮਨੁੱਖ ਮਿਟੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ(23.12); ਜਿੰਨ ਅੱਗ ਤੋਂ (15.27); ਰੱਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਟੀ ਤੋਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿਤੀ(32.7); ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਜੀਵ, ਬਨਸਪਤੀ ਜੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ(51.47-49)। "ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਆਦਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਆਦਮ ਦੀ ਇਸ਼ਤੀ ਹਵਾ ਦਾ ਜਨਮ ਆਦਮ ਦੀ ਪਸ਼ੂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।"²¹ ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਾਂਗ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਸੂਰਾ 1.37 ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਾਰੀ ਹੋਂਦ ਅਲਾ ਨੇ ਛੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ; ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ (41.8); ਸਭ ਰਚਨਾ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਤ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਏ।²² ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਾ ਨੇ ਧਰਤੀ ਸਠਿਚਰਵਾਰ, ਪਹਾੜ ਐਤਵਾਰ, ਦਰਖਤ ਸੋਮਵਾਰ, ਸਾਰੀਆਂ ਭੋਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੋਮਵਾਰ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਬੁੱਧਵਾਰ, ਜਾਨਵਰ ਵੀਰਵਾਰ ਅਤੇ ਆਦਮ, ਜਿਹੜਾ ਆਖਰੀ ਕਿਰਤ ਸੀ, ਨੂੰ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਨਿਮਾਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।²³
- ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ —ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ :

7.1

ਵੈਦਿਕ ਸੰਕਲਪ: ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਵੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਹੁਦੇਵ-ਵਾਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਰਿਗਵੇਦ(10.31.7) ਵਿਚ ਇਹ ਜਗਿਆਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਨਕਸ਼ੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ

18. Edward Sell, Islam(art.) ERE,VII, p. 437.

19. Maulana Mohd.Ali, The Religion of Islam, New Delhi: S. Chand & Co., p. 144.

20. M.Th.Houstama(Ed.) ,The Ency.of Islam, op.cit., Vol.I p.303.

21. Mohammad Ali, The Holy Quran, New Delhi:S. Chand &Co.,p.75.

22. Thomas Patrick Hughes, Dictionary of Islam, New Delhi: Cosmo Publications, p. 62.

23. Ibid.,p.63.

ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਸਿਰਜੇ ਗਏ? ਤੈਤਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (2.8.9) ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ: ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਕੜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਈ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਹ ਹਨ: ਦੇਵਤੇ, ਰਿਚ, ਪਾਣੀ, ਅਸਤਿ, ਪਰਜਾਪਤੀ, ਹਿਰਣ ਗਰਭ, ਅਣਹੋਂਦ, ਇੰਡਾ, ਪੁਰੁਸ਼, ਬਨੀ, ਯਗ ਆਦਿ। (ੳ) ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਰਣ, ਇੰਦਰ, ਅਗਨੀ, ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ, ਸੋਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਵਰੁਣ ਗਰੀਕ ਦੇ ਐਰਾਨੋਸ (Ouranos) ਅਤੇ ਅਵੇਸਥਾ ਦੇ ਸੈਕਨਪ ਐਹਰਾਮਜ਼ਦਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।²⁴ (ਅ) ਰਿਗਵੇਦ (4.23.9) ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦੀ ਹੈ। (ੲ) ਰਿਗਵੇਦ (10.168; 10.190) ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਨ ਪਦਾਰਥ ਪਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। (ਸ) ਰਿਗਵੇਦ (10.72) ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਿ ਅਸਤਿ ਤੋਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਦਿਤੀ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ। (ਹ) ਰਿਗਵੇਦ (10.21) ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਜਾਪਤੀ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਕ) ਰਿਗਵੇਦ (10.121) ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਿਥੁਕਾਰ ਵਿਚ ਸੋਨ-ਚੀਜ਼(ਅੰਡਾ) ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹਿਰਣਗਰਭ ਜਾਂ ਪਰਜਾ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਗਵੇਦ (10.81) ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।²⁵ ਰਿਗ ਦੇ ਸੋਨ-ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਈਜਿਪਟ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ-ਅੰਡ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।²⁶ (ਖ) ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ (10.129) ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਠਾ ਹੋਂਦ ਸੀ, ਨਾ ਅਣਹੋਂਦ। ਪਰਮਾਤਮ-ਇੰਡਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਪ ਤੋਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਈ ਭਾਰਤੀ ਕਾਮ, ਗਰੀਕ ਈਰੋਸ ਅਤੇ ਈਜਿਪਟ ਵਿਚ 'ਪਰਮ-ਚੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਈ ਬੇਤਾਬੀ' ਇਕੋ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।²⁷ (ਗ) ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰੁਸ਼ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਪੁਰੁਸ਼ ਦੀ ਬਨੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਿੰਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯਜੁਰਾਂ ਅੱਖਾਂ, ਸਿਰ, ਹੱਥ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲੇ ਛਿਰਾਟ ਪਰਮ ਪੁਰੁਸ਼ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਵਿਆਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ, ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ

24. Dr. S. Radha Krishnan, Indian Philosophy, Vol.I, p.77.

25. Ibid . p.100.

26. Louis H. Gray, op.cit., p. 126.

27. Ibid.

28. Rigveda 10.90.1-16.

ਸਵਾਮੀ, ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਇਹ ਪੁਰੁਸ਼ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਪਾਦ (ਚੋਬਾਈ ਹਿਸਾ) ਇਹ ਜਗਤ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਪਾਦ ਦਧੂ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਪੁਰੁਸ਼ ਤੇਜੋਵ ਜਗਤ, ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਯਗ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਘੋੜੇ, ਗੱਧੇ, ਖਚਰ, ਕੁਝ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਪੁਰੁਸ਼ ਨੂੰ ਖੰਡ ਖੰਡ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਹਵਾਂ ਤੋਂ ਬੱਤਰੀ, ਨਤਾਂ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਸੂਦਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਮਨ ਤੋਂ ਚੰਦਰਮਾ, ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੂਰਜ, ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਇੰਦਰ ਇਤਿਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਟ-ਪੁਰੁਸ਼ ਰੂਪੀ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਬੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਉਲੇਖ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਵਿਰਾਟ-ਪੁਰੁਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਭਾਜਤ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਿਧੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ।

- 7.2 ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ: ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਅਧਿਆਇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਥਾਂ ਸਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਕਈ ਭਾਵ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਤੇਤ੍ਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (3.10) ਅਤੇ ਛੰਦੋਗ (3.14) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਆਸਰੇ ਕਾਇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਤ ਨੀਠ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਕ (1.4.10) ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਤਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਅਸੀਮ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ, ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਅਣਤ ਹੈ; ਅਗੰਮ, ਅਜਨਮਾ ਅਤੇ ਅਨਖ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਨਾੜ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਫੇਰ ਸੰਸਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।²⁹ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ-ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਛੰਦੋਗ (3.19) ਵਿਚ ਰਿਗ (10.121) ਵਾਲੇ ਸੋਮ-ਬੀਜ (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਅੰਡ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਕ (5.5) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਿ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਤੇਤ੍ਰੀਯ (2.1) ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼-ਹਵਾ-ਐਂਗ-ਪਾਣੀ-ਧਰਤੀ-ਜੜੀ ਬੂਟਿਆਂ-ਵੰਨ-ਵੀਰਜ ਅਤੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਪੁਰੁਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਰਿਗਵੇਦ ਪੁਰੁਸ਼-ਸੂਕਤ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰੁਸ਼ ਸਵੇਤਾ ਸਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਵੇਤਾ ਸਵੇਤ (1.5) ਵਿਚ ਵੈਰਾਟ ਪੁਰੁਸ਼ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਐਂਗ, ਸੂਰਜ, ਹਵਾ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ (ਵਿਸ਼ਨੂ) ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਅਤੇ (2.16) ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰੁਸ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮਿਆ ਅਤੇ ਨਗਾਤਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਿੰਗਾ ਵਿਚ ਜਨਮ ਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੁਰੁਸ਼ ਵੈਸ਼ਨਵ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੁਰੁਸ਼-ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਨਰ-ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਮਤ ਵਿਚ ਰੁਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।³⁰ ਬ੍ਰਿਹਵੇਦ ਦੇ

29. Hume, R.E., Thirteen Principal Upanishads, Oxford University, Press, 1949, p. 24.

30. R.K. Sidhant Shastri, Saivism through Ages, New Delhi, Munshi Ram Manohar Lal, 1975, p. 19.

ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ(10.129) ਵਿਚਲੇ ਪਰਮਾਤਮ-ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਨੇਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਕ(1.4.3)³¹ ਛੰਦ(6.1.2, 6.2.1, 6.3.2) ਵਿਚ ਵੀ ਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੰਡਕ(1.1.7) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਇੰਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦੇ, ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵਾਨ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਅੰਗਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੈਤੀਯ (2.8) ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੈਦਾਂਤਿਕ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।

- 7.3 ਪੁਰਾਣ ਸਿਧਾਂਤ: ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕਰੂਪਤਾ, ਪੁਰੁਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ, ਤਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।³² (ੳ) ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਮਰੂਪਾਂ (ਨਿਰਗੁਣ) ਅਤੇ ਅਪਰਬ੍ਰਹਮ(ਸਰਗੁਣ) ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ, ਕਾਲ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਮੱਤ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਤਾ ਭਰਤਾ, ਹਰਤਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ।³³ (ੲ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ—ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। (ਸ) ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹਚਨਾ ਦੀਆਂ ਨਵੇਂ ਧੰਧਤੀਆਂ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਸਤਕਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਆਸਤਕਵਾਦੀ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰੁਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੋ ਅਨਾਦੀ ਸਰੂਪ ਹਨ। "ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸਾਖ ਦੀ ਨਾਸਤਕ ਅਤੇ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੈਦਾਂਤ ਦੀ ਆਸਤਕ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।"³⁵

- 7.4 ਵੈਸ਼ਨਵ-ਪੁਰੁਸ਼-ਨਾਰਾਇਣ: ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿਰ ਅਤੇ ਅਖਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰੁਸ਼ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦੇ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (13.5) ਵਿਚ ਪੁਰੁਸ਼-ਨਾਰਾਇਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ "ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੇਵਤਾ, ਨਾਇਕ, ਪਰਮ ਪੁਰੁਸ਼ ਅਤੇ ਆਦਿ ਪੁਰੁਸ਼ ਹੈ।"³⁶

31. For details, see: Hume, op.cit., p. 80-82.

32. Pusalkar, A.D., Studies in Epics and Puranas, Bombay, Bhartiya Vidyya Bhawan, 1955, p. 23.

33. Vishnu Puran, 1.2.2, 35, 61; 1.4.31; 6.8.53.

34. Swami K.N. Aiyar, The Puranas, Madras: Theosophical Society, 1916, p. 15.

35. Dr. Gurdip Singh, A critical Study of the Concept of Creation in the poetry of Guru Nanak Dev, P.U. Library, Chandigarh, p. 28.

- 7.5 ਸ਼੍ਰੇਣ-ਪੁਰੁਸ਼: ਤੈਤੀਸ ਸੰਹਿਤਾ(4.5.1) ਵਿਚ ਇਹੋ ਪੁਰੁਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣ ਮਤ ਦੇ ਰੁਦਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਿਆਨੁ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸ਼੍ਰੇਣ' ਅਤੇ ਦੇਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੁਦਰ ਹੈ। "ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜਿਹੜੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਹਨ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਰੁਦਰ ਦੇ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਰੁਦਰ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ"³⁷। ਸਵੇਤਾ ਸਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਰੁਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਗੂਣੇ ਜਿੰਨੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਉਪਰ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ; ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਇਕਲਾ ਹੀ ਧਰਤੀ ਅਕਾਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।³⁸ ਸ਼੍ਰੇਣ ਪੁਰਾਣ, ਗਿਆਨ ਸੰਹਿਤਾ(ਅਧਿਆਇ 2, 3) ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਨੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਨੜਾਈ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣ "ਅੱਗ ਦੇ ਨੀਂਹ" ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜੋ ਜਯੋਤੀਰ ਨਿੰਗ (ਸ਼੍ਰੇਣਨਿੰਗ) ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ।
8. ਜੈਨ ਸੰਕਲਪ: ਜੈਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ, ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗ ਹਨ — ਜੀਵ ਅਤੇ ਅਜੀਵ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁਲ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਦੀਵੀ, ਇਕ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।³⁹ ਜੈਨੀ ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਰ ਹਰ ਜੀਵ ਅਜੀਵ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾ' ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ।
9. ਬੁੱਧ ਸੰਕਲਪ: ਬੁੱਧ ਨੇ ਨੈਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦੁਖ, ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤਤ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵਿਹਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ, ਭਗਵਾਨ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇਹੀ ਕਿਆਸਕਾਰੀ ਠਾਨ ਤ੍ਰਿਸ਼ੁਨਾ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁴⁰ ਬੁੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਠਾਨੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਨੀਨ ਸੀ।⁴¹ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ

36. S. Jaiswal, The Origin and development of Vaisnavism, Delhi: 1967, p. 33.

37. Sidhant Shastri, op.cit., p. 8.

38. Ibid., p. 18.

39. S. Stevenson, The Heart of Jainism, London: Oxford University Press, 1915., p. 128.

40. Rhys Davids, Dialogues of Budha, ERE, Vol, IV, p. 130.

41. S. Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol. I, p. 390.

ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ੱਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਧਰਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਪਾਣੀ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਵਾ, ਹਵਾ ਦਾ ਆਕਾਸ਼, ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਹੈ।⁴² ਬੁੱਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੰਤ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕਰਮ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰਲੀ ਲਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਛਿਨ ਭੰਗਰ ਹੈ; ਸੀਮਤ, ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਨੰਤ ਚੱਕਰ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਾ ਨਿਰੋਲ ਸਤ ਹਨ ਨਾ ਅਸਤ, ਸਗੋਂ ਸਦੀਵਤਾ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ 'ਉਦਾਹਰਣ', 'ਦਰਿਆ' ਦਾ ਵਹਿਣ' ਅਤੇ 'ਨੈਪ ਦੀ ਲਾਟ' ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਪਲ ਬਦਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਖੇਡ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਦਿ ਸੰਚਾਲਕ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁴³ ਬ੍ਰਾਹਮ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਖੇਦਾਰਥਵਾਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਜਾਂ ਮੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਛਿਣ-ਭੰਗਵਾਦ ਹੀ ਬੁੱਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।⁴⁴

- 10.0 ਸਾਖ ਪੁਰੁਸ਼-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਿਧਾਂਤ: ਸਾਖ ਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਗਿਣਤੀ। ਇਹ 25 ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਖ ਜਾਂ ਸੁਖ-ਗਿਆਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਖ ਨਾਸਤਕਵਾਦੀ ਆਰਥਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਖ ਆਸਤਿਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਵਾਦੀ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਵਿਚ ਜੇਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਗਏ।⁴⁵
- 10.1 ਸਾਖ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਤਤ ਦੋ ਹਨ: ਪੁਰੁਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਦੋਵੇਂ ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਪੁਰੁਸ਼ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਹੈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰੁਸ਼ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਰੂਪਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪੁਰੁਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ।
- 10.2 ਈਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸਾਖ ਕਾਰਿਕਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਖ ਰਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ 'ਸਭਿਕਾਰਥਵਾਦ' ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

42. L. De La Vallee Poussin, Cosmogony and Cosmology (Buddhism), art. RRE, IV, p. 131.

43. Dr. S. Radhakrishnan, op.cit., pp. 372-384.

44. Chanderdhar Sharma, A Critical Survey of Indian Philosophy, London: Rider, 1960, p. 151.

45. Indian Philosophy, Vol. II, p. 250.

ਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚ ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਰਨੇ ਸਮੇਂ ਰਚਨਾ ਮੁੜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮਾਂ, ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

- 10.3 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਮਹਤ ਅਤੇ ਬਾਹਦ ਦੇ ਸਤ ਤੱਤਵ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰੁਸ਼ ਨਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਨਾ ਕਾਰਜ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- 10.4 ਰਜ ਸਤ ਤਮ ਦੀ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਪਰਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ; ਇਹ ਅਦਿ-ਨਿਯਮ ਹੈ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਅਵਿਅਕਤ ਹੈ, ਅਤਿ ਸੁਖਮ ਹੈ, ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਸਦੀਵ-ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਸਦੀਵ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪਦਾਰਥ ਕਾਰਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਨਿਰਭਰ, ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਵਾਲੇ, ਅਨੇਕ, ਛਿੰਨ ਭੰਗਰ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਮਰਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ ਵਿਚ ਹਨ।
- 10.5 ਪੁਰੁਸ਼ ਸੁਧ ਚੇਤਨਤਾ, ਆਤਮਾ, ਰੂਹ, ਗਿਆਤਾ, ਸੁਤੰਤਰ, ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ, ਸਦੀਵ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਪੁਰੁਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਪੁਰੁਸ਼ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਪੁਰੁਸ਼ ਆਪਣੀ ਨੇੜਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਟ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਘੜਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। "ਪੁਰੁਸ਼ ਸਾਰੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰੁਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜਗਤ-ਤਮਾਸ਼ੇ ਨਈਂ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ।"⁴⁶
- 10.6 ਸਾਖ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਸੰਤਵ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਪੁਰੁਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਈਂ ਹੈ। "ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ, ਇੰਦਰੇ ਮਨ, ਬੁਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਬੂਲ ਸ਼ਰੀਰ ਸਭ ਪੁਰੁਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਘੜਤ ਅਨਿਯਮਤ ਨਹੀਂ।"⁴⁷ ਸਾਖ ਪੁਰੁਸ਼ 'ਕਰਤਾ' ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਕਾਰਣ (Efficient Cause) ਹੈ। ਸਾਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥਕ ਕਾਰਨ ਹੈ।

6

46. Dr. S.S.Mohli, Philosophy of Guru Nanak, p. 120.

47. Dr. RadhaKrishnan, Indian Philosophy, II, p. 266.

11. ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ-ਸਿਧਾਂਤ : ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰੰਭਵਾਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਢਲੇ ਸਤ ਪਦਾਰਥ ਅਠਾਦੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਣੂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਅਤਿ ਸੂਖਮ, ਅਛਿੱਖ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਕਠਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਚੁਪ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਹਰਕਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਰਮ ਸੰਚਾਲਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ ਅਤੇ ਹਵਾ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹਨ, ਜੋ ਸਦੀਵ, ਅਠਾਦੀ, ਬੇਅੰਤ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਕ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ। ਆਕਾਸ਼ ਧੰਜਵਾਂ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਪਿੜ ਹੈ। ਪਰਮਾਣੂ ਵੀਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ ਵੀ ਸਦੀਵ ਅਤੇ ਅਠਾਦੀ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਧੌਂਕੇ ਉਪਰੰਤ ਪਰਮਾਣੂ ਸੁਧੇ ਸਿੱਧ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁴⁸
12. ਅਦਵੈਤ ਵੈਦਾਂਤ : ਵੈਦਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੈਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀ ਭਾਗ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਬਦਰਾਇਣ ਨੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ' ਦੇ 555 ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਤਰ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਤੇ ਮਾਧਵ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵੈਦਾਂਤ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕ ਰਚਨਾ ਮਾਭੂਕ ਕਾਰਿਕਾ(3.19) ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੇਵਲ ਭਰਮ ਹੈ। ਦਵੈਤ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ, ਅਦਵੈਤ ਯਥਾਰਥਕ ਸਚ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਾਤੀਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸ਼੍ਰੋਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਤਿ, ਸਦੀਵ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਸਤਿ, ਭਰਮ, ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਆਭਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ, ਯਥਾਰਥਕ ਨਹੀਂ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹਨ। ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਇਦਾ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਭਰਤਾ, ਹਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴⁹ ਸ਼੍ਰੋਤਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ, ਨਾਥੀ ਉਸ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਤਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ-ਵੈਦਾਂਤ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ 'ਕਰਤਾ' ਹੈ, ਨਾ ਕਿਰਤ, ਨਾ ਜੀਵ, ਨਾ ਜਗਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਭਰਮ, ਅਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।

48. Jadunath Sinha, History of Indian Philosophy, op.cit., p.227.

49. Chanderdhar Sharma, op.cit., p. 281.

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ — ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

- 13.1 ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਨਿਖਣਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਕਰਤਾ' ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੇ 'ਕਰਤਾਰੀ' ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮ-ਹਸਤੀ ਨਈਂ 'ਕਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਕਰਤਾਰ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਰਤਾਰ' ਚਿਤ ਆਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸੀ। ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ ਵਸਾਏ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰ' ਰਖਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਕਰਤਾ' ਕਰਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵⁰
- 'ਕਰਤਾ' ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਦਸਣ ਨਈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਰਤਾਰ,⁵¹ ਕਰਣਹਾਰ,⁵² ਕਰਣਕਰਾਵਣ ਹਾਰ,⁵³ ਕਰਣ-ਕਾਰਣ,⁵⁴ ਕਰਨੇਹਾਰ⁵⁵ ਆਦਿ। ਅਤੇ ਹਰ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਭਰਤਾ, ਹਰਤਾ ਇਕੋ 'ਕਰਤਾਰ' ਪੁਰਖ ਹੈ,⁵⁶ ਕੋਈ 'ਬ੍ਰਹਮਾ' ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤਾ, ਪੁਰਸ਼, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ। 'ਕਰਤਾ' ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਚ ਕੇ ਆਪ ਵੇਖਦਾ ਹੈ,⁵⁷ 'ਕਰਤਾ' ਆਪ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ,⁵⁸ ਅਤੇ 'ਕਰਤਾ' ਪੁਰਖ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਹਸਤੀ ਹੈ।
- 13.2 ਕਰਤਾ: ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ: ਵਸਨ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਆਪਣੇ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਰਤਾ' ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਕ੍ਰਤ੍ਰਿ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

-
50. ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧(1329); ਮਲਾਰ ੧(1209); ਮਾਝ ੧(139)
 51. ਤਿਲੰਗ 5(724); ਗਉੜੀ 5(267); ਬਿ:5(816)
 52. ਬਸੰਤ 5(1193); ਗਉੜੀ 5(188); ਰਾਮ 5(899); ਸੂਹੀ 5(740)
 53. ਗਉੜੀ 5(178, 184); ਸੋਰਠ 5(610, 615)
 54. ਭੈ. 5(1149); ਜੈ.5(706); ਬਿ.5(813)
 55. ਬਿ.5(813); ਗਉੜੀ 5(253)
 56. ਏਕੋ ਕਰਤਾ ਜਿਨਿ ਜਗੁ ਕੀਆ —ਬਸੰਤ ੧(1188)
 57. ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਤਾ ਦੇਖੈ ਸੋਇ ਗਉੜੀ ੧(222)
 58. ਸਭ ਮਹਿ ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨ ਕਰਤਾ —ਮਾਰੂ 4(998)
 59. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ 540.

(1) ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਚਦਾ ਹੈ, ਬਣਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਸਾਜਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਕਰਣ ਕਰਤਾ, ਹਿਤ-ਕਰਤਾ, ਸੁਵਰਣ-ਕਰਤਾ ਆਦਿ।

(2) ਕਾਰਿਦਾ

(3) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ

(4) ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ

(5) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਂ ।

ਭਾਈ ਛਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ⁶⁰ 'ਕਰਤਾ' ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਕ੍ਰਤ੍ਵਿ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਸ ਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ - ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਜਗਤ ਰਚਣਵਾਲਾ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ⁶¹ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ 'ਕਰਤਾ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ, ਸਾਜਣੇ ਵਾਲਾ, ਰਚਣੇ ਵਾਲਾ। ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ⁶² (ਦਾਖਾ) ਨੇ 'ਕਰਤਾ' ਨੂੰ 'ਕਰਮਤਾ' ਦਾ ਜੋੜ ਅਤੇ ਕਰਤ੍ਰਿਵਾਚ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਦਸ ਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਕਰਨਹਾਰਾ; ਯੋਗ ਰੂਢੀ ਠਾਨ ਜੀਵ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਦਿ ਸਰਬ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ⁶³ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਰਤਾ' ਦਾ ਧਾਤੂ ਹੈ 'ਕ੍ਰ' ਅਤੇ ਇਸ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਕ੍ਰਿਤ (ਕੀਤੀ ਹੋਈ, ਰਚੀ ਹੋਈ)। ਏਸੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ 'ਕਰ' ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਹੋਂਦ, ਤੇ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਕਰਤਾ = ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ⁶⁴ ਨੇ 'ਕਰਤਾ' ਨੂੰ 'ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ' ਦਸਿਆ ਹੈ। ਨਗਭਗ ਸਾਰੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਕਰਤਾ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਰਚਨਹਾਰਾ' ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਠੀਕ ਅਰਥ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਹਲੀ ਨੇ 'ਕਰਤਾ' ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ "ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ 'ਕਰਤਾ' ਹੈ, ਉਹ ਨਮਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਨ ਹੈ। 'ਕਰਤਾ' ਸਭ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਤਾ, ਭਰਤਾ, ਹਰਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ⁶⁵

60. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 302.

61. ਸੰਬੰਧ, 9, ਪੰਨਾ 16.

62. ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਨੀਸਾਣ, ਪੰਨਾ 14.

63. ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 80.

64. ਜਪੁਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ, ਪੰਨਾ 21.

65. Philosophy of Guru Nanak, op.cit., p. 80.

13.3 'ਪੁਰਖ': ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ: 'ਪੁਰਖ' ਕਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਪੁਰੁਸ਼' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਲੀਅਮਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰੁਸ਼⁶⁶ ਧਾਤੂ/ਪ੍ਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਪੁਰੁ' ਅਤੇ 'ਪੂਰ' ਨਾਲ ਹੈ। ਮੋਨੀਅਰ⁶⁶, ਆਪਟੇ⁶⁷ ਅਤੇ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ⁶⁸ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰੁਸ਼ ਜਾਂ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

1. ਪੁਰਖ, ਆਦਮੀ, ਪੁਨਿੰਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਣ ਪੁਰੁਸ਼ (ਸਾਖ)
2. ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖਤਾ (ਰਿਗਵੇਦ)
3. ਇਕ ਨਸਲ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ (ਤੈ.ਸੰਹਿਤਾ)
4. ਅਰਸਰ, ਅਧਿਕਾਰੀ, ਦੂਤ, ਸੇਵਕ
5. ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕੋਂਦ ਬੁੱਤ (ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ),
6. ਆਤਮਾ
7. ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਰੁਸ਼ ਪੁਰੁਸ਼-ਨਾਰਾਇਣ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਆਤਮਾ
8. ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ, ਸੋਧ, ਅਨ-ਪੁਰੁਸ਼
9. ਸਾਖ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਰੁਸ਼-ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਤੋਂ ਉੱਲਟ, ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਨਾ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ। ਇਹ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ।
10. ਪੁਰੁਸ਼-ਸੂਕਤ(ਰਿਗਵੇਦ) ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਾ-ਪੁਰੁਸ਼, ਪਰਮ-ਪੁਰੁਸ਼, ਉਤਮ-ਪੁਰੁਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਵੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ।
11. ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਇਕ, ਤਿੰਨ, ਪੰਜ, ਸਤ, ਯਾਰਾਂ ਚੰਦ੍ਰ।
12. ਸਤ ਦੇਵੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਤਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਣਿਆ।
13. ਪੈਦਿਆਂ ਦੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਸਵਾਸ
14. ਅੱਖ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਤੀ।
15. ਪੁਨਾਰ ਭੂਖ।

66. ਮੋਨੀਅਰ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 637.

67. ਆਪਟੇ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1034.

68. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 777-78.

ਜੇਹਨ ਗੈਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰੁਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੂਪ। 'ਮਹਤ' ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਰੁਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਫ਼ਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰੁਸ਼-ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰੁਸ਼ ਇਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ-ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵੀ 'ਪੁਰਖ' ਨੂੰ 'ਕਰਤਾ' ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ⁷⁰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਸਾਖਵਾਦੀ ਪੁਰੁਸ਼ ਨਹੀਂ।

13.4

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ⁷⁰ ਅਨੁਸਾਰ "ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਵਿਆਪਕ। ਕਰਤਾ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰੱਚ ਕੇ ਆਪ ਉਸ ਤੋਂ ਅਲਗ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਆਪ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।"
 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ⁷¹ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, "ਜੋ ਪੁਰ ਵਿਚ ਯਾ ਪੁਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਸੈਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਭਾਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।" ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ⁷² ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੁਰਖ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, "ਉਹ ਆਕਾਰ ਜੋ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਉਹ ਆਤਮਾ ਜੋ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ।" ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ⁷³ ਨੇ "ਦੇਹ ਰੂਪੀ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਸੈਠ ਕਰਨ ਵਾਲਾ; ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਅਭਾਵ ਪਦਾਰਥ ਅਥਵਾ ਮਨ ਦੇ ਜੋਗ ਜਾਂ ਉਪਾਸੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੁੰਧ ਸਰੂਪ" ਨੂੰ 'ਪੁਰਖ' ਕਿਹਾ ਹੈ।
 ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ⁷⁴ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੁਰਖ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਚਾਰ ਗੁਣ ਹਨ: ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੁਰੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲਾ ਹੈ; ਕਰਤਾ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ (ਪੁਰਸ਼- energy) ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ; ਪੁਰਖ (person) ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਰ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ⁷⁵ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਰਤਾ' ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ 'ਪੁਰਖ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ ਪਰ 'ਪੁਰਖ' ਪਰਤੱਖ ਪਰਗਟ ਹੈ।" ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪੁਰਖ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮ "ਹਸਤੀ" ਨਾਲ

69. A Classical Dictionary of India, Delhi: Orient Publishers, 1871, p. 490.

70. ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 2.

71. ਸੰਬੰਧ, ੧, ਪੰਨਾ 19.

72. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਣ, ੧, ਪੰਨਾ 44.

73. ਜਪੁ ਬੀਚਾਰ, ਪੰਨਾ 14.

74. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 23.

75. ਜਪੁ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ, ਪੰਨਾ 21.

ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ, "ਉਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ (ਹਸਤੀ) ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ
 ਕੋਈ ਵਖਰੀ (ਸਦੀਵ) ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ⁷⁷ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਬ ⁷⁸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਖ ਸਰਬ-ਸਮਰਥ,
 ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਸਤਸਤਾ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ⁷⁹ ਅਤੇ ਮੈਕਾਨਰ ⁸⁰
 ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੁਰਖ' ਦਾ ਭਾਵ 'ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ' ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਪੁਰਖ' ਕਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ
 ਹੋਕੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਸੰਗਿਆ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ
 'ਪੁਰਖ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ, ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਕਰਤਾਰੀ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਗੁਣ ਸਪੰਨ ਆਤਮਿਕ
 ਹਸਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਨਈਂ ਸਤਿਪੁਰਖ, ਸਚੇ ਪੁਰਖਿ, ਅਕਾਨਪੁਰਖ, ਅਨੇਖ ਪੁਰਖ, ਬਿ
 ਪੁਰਖ, ਅਬਨਿਾਸੀ ਪੁਰਖ, ਗੁਰਪੁਰਖ, ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖ, ਮਹਾਂਪੁਰਖ, ਵੱਡਾ ਪੁਰਖ, ਏਕ ਪੁਰਖ,
 ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਸਮਾਸ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਨੌਕਿਕਤਾ, ਵਿਨੋਖਣਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ
 ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਪੁਰਖ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ
 ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ: (ੳ) ਉਹ ਅਬਿਨਾਸੀ ਪੁਰਖ ਹੈ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ
 ਸਮਾਈ। ਸੂਹੀ .4.(759) (ਅ) ਪੂਰਿ ਰਹਿਆ ਸਰਬਤ੍ਰ ਮੈ ਸੇ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ । ਕੇਦਾਰਾ (1122)
 ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਿਗਵੇਦਿਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪੁਰੁਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦੇ ਅਕੁੜੀ ਪੁਰੁਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ।

'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਦੇ ਉਪਨਕਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਮਨ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

14.1

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ, ਅੰਤ ਵੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਚਣ, ਸੰਵਾਰਨ,
 ਪਾਨਣ ਅਤੇ ਸਮੇਟਣ ਵਾਲਾ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਹੈ। ਕੁਝ ਮਤਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ
 ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਇਸ ਦਾ 'ਆਦਿ' ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਹ
 ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਇਕ ਵਹਿਣ ਹੈ। ਆਸਤਿਕਵਾਦੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
 ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੁਰਬਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ
 'ਆਦਿ' ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਜੁਗਾਦਿ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ

76. ਪ੍ਰਿ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1.

77. Dr. S.S.Kohli, *Outlines of Sikh Thought*, p.12.

78. Japuji, *op.cit.*, p. 80.

79. *Journal of Sikh Studies*, Amritsar, GND University, Feb., 1975, p. 38.

80. M.A. Macauliffe, *The Sikh Religion*, Delhi: S.Chand & Co., Vol,I p. 195.

ਸੀ, ਹੋਰ ਆਕਾਸ਼, ਪਾਤਾਨ, ਲੋਕ, ਜੀਵ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ⁸¹ ਸੀ। ਸਾਖਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੋਤਿਕਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਿਸ਼ਟਕ ਦੇ ਅਨਾਦੀ ਪਰਮਾਣੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਦਾਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ, ਅੰਤ ਵੀ ⁸²; ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਭਾਣੇ' ਵਿਚ 'ਵਿਸਥਾਰ' ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ⁸³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਰਚਨਾ, ਠਵੀਂ ਉਸਾਰੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਦੇ 'ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ' ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ⁸⁴ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਨਕਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯਹੂਦੀ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਾਨੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

14.2

ਪੁਰਖ-ਰਚਨਾ ਅਵਸਥਾ: ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੁਰਖਨੀ ਅਵਸਥਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ 'ਸੁੰਨ' ਜਾਂ ⁸⁵ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ, ਬ੍ਰਹਮ, ਅਕ੍ਰਿਅ ਅਤੇ ਨਿਰਚੇਸ਼ਟ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸਮਾਧੀ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾ ਨਹੀਂ ਠਿੰਨੇ ਹੀ ਯੁਗ ਇਸ "ਪ੍ਰਿਧੁਕਾਰ" ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੀਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ⁸⁶ ਇਸ ਪ੍ਰਿਧੁਕਾਰ ਜਾਂ 'ਸੁੰਨ' ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼, ਚੰਨ, ਸੂਰਜ, ਦਿਨ ਰਾਤ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਤਤ, ਜੀਵ, ਜਾਤਾਂ, ਉਤਪਤੀ, ਬੱਪਤ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ (੧੯) ਦੀ ਹੋਂਦ (ਸਤਿ) ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੇ ੧੬ ਬੰਦਾਂ ⁸⁷ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ 21ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪੁਰਖ-ਰਚਨਾ ਸੁੰਨ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਛੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਿਧੁਕਾਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਕਰ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ; ਤੈਤ੍ਰੀਯ ਅਤੇ ਮੈਤ੍ਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ; ਬੇਬੀਲੋਨੀਆ, ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਇਜ਼ੀਪਟ, ਚੀਨੀ ਤਾਓਵਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਨ

81. ਆਪਣਾ ਆਪ ਉਪਾਇਓਨੁ ਤੁਦਹੁ ਹੋਰ ਨ ਕੋਈ - ਮਾਝ (509)

82. ਆਪਨ ਖੇਲ ਆਪਿ ਕਰਿ ਦੇਖੇ, ਖੇਲੁ ਸੰਕਿਚੈ ਤਉਨਾਨਕ ਏਕੈ। ਗਉੜੀ 5(292)

83. ਫਿਸ ਭਾਵੈ ਤਾ ਕਰੇ ਬਿਸਥਾਰ। ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਤਾ ਏਕੀਕਾਰ। (294)

84. ਚਢੈ ਚਾਹਿ ਉਸਾਰੈ ਆਪੇ। ਮ.੧(433)

85. ਹਰਨ ਭਰਨ ਜਾ ਕਾ ਨੈਕੁ ਫੇਰੁ ।। ਗਉੜੀ 5(284)

86. ਕੇਤਾੜਿਆਂ ਜੁਗ ਪ੍ਰਿਧੁਕਾਰੈ। ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਸਿਰਜਣਹਾਰੈ। ਮਾਰੂ ੧(1023)

ਕਾਲ ਅਤੇ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਸੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਕਾਲਿਕ-ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਹ ਕਾਲ-ਵਾਚੀ ਬਿੰਬ ਮਜਬੂਰਨ ਵਰਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

87. ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪ੍ਰਿਧੁਕਾਰਾ - ਮਾਰੂ ੧(1035)

ਸੰਨਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨਾਦੀ ਹੋਂਦਾਂ— ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਰਮਾਣੂ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਬ-ਰਚਨਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਣਹੋਂਦ ਦਸੀ ਜਾਵੇ। 'ਬ੍ਰਿਹਤ' ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਹਵਾਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਨੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ "ਪ੍ਰਿਦੂਕਾਰ" (nebulea) ਸੰਨਿਆ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪਹਿਲਾਂ ਗੈਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਹ ਖ਼ੁੰਮਦੀਆਂ ਗੈਸਾਂ (ਪ੍ਰਿਦੂਕਾਰ) ਠੰਢੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਧਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਬਣ ਗਏ।⁸⁸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਅੱਜ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਲਭਤਾਂ ਸਿਧ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਭਾਨ ਅਜੇ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। 'ਗੈਸਾਂ' ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਦਿ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ 'ਗੈਸਾਂ' ਦਾ ਆਦਿ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਲ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਅਨੁਭਵੀਆਂ ਪਾਸ ਹੈ।

14.3

'ਰਚਨਾ' ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ: ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਕਰਤੇ' ਦੀ 'ਕਿਰਤ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਬਣਾਈ,⁸⁹ ਜਗਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ: ਆਪਿ ਉਪਾਇਆ ਜਗਤੁ ਸਬਾਇਆ (ਮਾਰੂ ੧, 1022), ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਆਪ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੈ,⁹⁰ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਰੱਚ ਕੇ ਆਪ ਵੇਖਦਾ ਹੈ,⁹¹ ਅਤੇ ਉਹ ਕਰਨਹਾਰਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੁਕਮਿ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।⁹² ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਰੱਚ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਰਿਆਈ ਆਪ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।⁹³ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ 'ਕਰਤੇ' ਨੂੰ ਹੈ।⁹⁴ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਟਿਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁹⁵

14.4

ਕਰਤਾ ਕਰਨ-ਚਾਰਨ ਹੈ: ਕਰਤਾ ਨਮਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਹੈ, ਜੋ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਹੈ: ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥ ਅਪਾਰਾ। ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਕਰਣੀ ਕਾਰ ਕਰਾਇਦਾ। ਮਾਰੂ ੧ (1034)। 'ਕਰਤੇ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਪਰਮਾਣੂ, ਤਤ, ਦੇਵਤਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਸਾਜੀ, ਅਤੇ

88. Nathan Fasten, *Origin Through Evolution*, New York, 1930, p.(44)

89. ਦੁਖੀ ਕੁਦਰਤ ਸਾਜੀਐ	ਆਸਾ ੧(463)
90. ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਬਿਧਾਤਾ	ਮਾਰੂ ੧(1025)
91. ਆਪੇ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ	ਮਾਰੂ ੧(1037)
92. ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਨਹਾਰ ਅਪਾਰਾ।	ਮਾਰੂ ੧(1042)
93. ਹੁਕਮੀ ਸਯੈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਉਪਾਈ।	ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ 3(1043)
94. ਨਾ ਕਰਿ ਚਿੰਤਾ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਕਰਤੇ।	ਮਾਰੂ 4(1070)
95. ਕਲਾ ਉਪਾਇ ਧਰੀ ਜਿਨਿ ਧਰਦਾ।	ਮਾਰੂ 5(1071)

ਆਪ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਸਵਾਮੀ (ਪੁਰਖ) ਹੈ, ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਪਰੀ-ਪੂਰਨ(ਪਰੋਸ) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪੇ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਨਿਰ-ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਆਕਾਰ-ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁹⁶ ਉਹ ਖਿਲ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਨਿੰਦਾ ਹੈ, ਖਿਲ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਰਤਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ 'ਕਰਤਾ' ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। ਕਰਣ-ਕਾਰਣ ਸਮਰਥ ਕਰਤਾ ਅਭੁਲ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ।⁹⁷ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ, ਕ੍ਰੇਡਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ।⁹⁸ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ, ਦਸ ਅਵਤਾਰ, ਅਨੇਕ ਦੰਤ ਤੇ ਦੇਵਤੇ, ਉਸਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।⁹⁹ ਰਚਣਹਾਰਾ ਕੇਵਲ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਹੈ :

ਤੁਧ ਆਪੇ ਕਾਰਣ, ਆਪੇ ਕਰਣਾ । ਵਡਹੀਸ 5(564)

- 15.0 ਰਚਨਾ-ਸਰੋਤ: 'ਕਰਤਾ' ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਨਮਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਨਈਂ ਕਿੱਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸਾਮੱਗਰੀ, ਸੁਖਮ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਜਾਂ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾ ਤੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਰਚਨਾ, ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਚਨਾ, ਸਤਿ ਤੋਂ ਰਚਨਾ, ਨਾਮ, ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਕਵਾਉ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਲੇਖ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। 'ਹੁਕਮ' ਰੱਬੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਪਰ 'ਭਾਣੇ' ਅਤੇ 'ਹੁਕਮ' ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਸਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ-ਚਲਾ ਨਾਲ ਹੈ। "ਸੁੰਨ-ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਜਾਂ ਅਤੁੱਰ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰਾਇਕ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਰੱਬੀ ਫੁਰਨੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਓਹੋ ਹੀ ਭਾਣਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਓਹੋ ਹੀ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪ, ਨਾਮ-ਸਰੂਪ, ਓਅੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਤੇ ਕਵਾਉ-ਸਰੂਪ ਹੈ।"¹⁰⁰ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 'ਕਵਾਉ' 'ਹੁਕਮ', ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਫੁਰਨੇ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸੰਨਿਆ ਹੈ।¹⁰¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇੱਕ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ 'ਹੁਕਮ', 'ਨਾਮ', ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ

96. ਬੀਓ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਮਸਨਤਿ ਧਰੈ

ਗੋਡ 5(863)

97. ਮ. 3(509), ਮ.4(301), ਆਸਾ ੧(11), ਆਸਾ ੧(348), ਮ. 3(112)

98. ਭੈ. 5(1156); ਆਸਾ 5(455)

99. ਹੁਕਮਿ ਉਪਾਇ ਦਸ ਅਉਤਾਰਾ -

ਮਾਰੂ (1037); ਭੈ.5(1156), ਭੈ. 5(1162)

100. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 127.

101. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 235.

ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

ਚਹੁ ਦਿਸਿ "ਹੁਕਮ" ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰਾ, ਚਹੁ ਦਿਸਿ 'ਠਾਮ' ਪਤਾਨੀ ।

ਸਤਿ ਮਹਿ 'ਸੁਬਦ' ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਸਾਰਾ, ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਬੇਘਾਨੀ।

ਮਲਾਰ ੧(1275)

- 15.2. ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਰਚਨਾ: 'ਸੁੰਨ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ 'ਸੁੰਨ' ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਦੀ 'ਇੱਛਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਰੱਚੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਅਫੂਰ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਹਾਲਤ 'ਸੁੰਨ' ਵਿਚੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਾਲਤ(ਸੁੰਨ) ਪੈਦਾ ਹੋਈ; ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨਿ, ਬਣੇ। ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬਿਸ਼ਨ, ਮਹੇਸ਼, ਸਪਤ ਸਰੋਵਰ, (ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ, ਮਨ ਤੇ ਬੁਧਿ) , ਚੰਨ ਸੂਰਜ, ਪਾਤਲ, ਆਕਾਸ਼, ਧਰਤੀ, ਮਾਇਆ, ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ। ਚਾਰੇ ਵੇਵ, ਤਿੰਨ ਗੁਣ, ਦਸਾਵਤਾਰ, ਦੇਵਤੇ, ਦੌਤ, ਰਾਖਸ਼ ਅਤੇ ਧੰਜ ਤਤ ਭੀ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੀਵ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਬੁਰਾ ਭਰਾ, ਪਾਪ ਧੁੰਨ ਦੀ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।¹⁰² ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਕ, ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਉਸਦਾ 'ਫੁਰਨਾ' ਸੀ, ਜੋ 'ਸਫੁਰ' ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ "ਭਾਣਾ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- 15.2 ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਚਨਾ: ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਉਹ 'ੴ' (ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ) ਦਾ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਸਰੂਪ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਕਾਲ, ਯੁਗ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵੇਦ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ।¹⁰³ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।¹⁰⁴ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਲ' (ਸਮਾਂ) ਦਿਨ ਰਾਤ ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਓਅੰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।¹⁰⁵
- 15.3 'ਸਤਿ' ਤੋਂ ਰਚਨਾ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ੴ' ਦੀ 'ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ' 'ਸਤਿ' ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ੴ' 'ਸਤਿ' ਹੀ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਏਕੰਕਾਰ 'ਸੱਚ' ਨੂੰ 'ਪਵਨ' ਅਤੇ 'ਪਵਨ' ਤੋਂ 'ਜਨ' ਹੋਇਆ। ਪਉਣ ਅਤੇ ਜਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮਉਲਿਆ। ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸੱਚ 'ਠਾਮ' ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ 'ਕਰਤਾ' ਪੁਰਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਿਆ:

102. ਸੁੰਨਹੁ ਸੁੰਨ ਉਪਾਇਦਾ -....

ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਸੁੰਨੇ ਤੇ ਸਾਜੇ —.....

ਮਾਰੂ ੧(1037)

103. ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ —

ਰਾਮਕਲੀ(੧੧੩੨)

104. ਓਅੰਕਾਰ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਉਪਾਈ -

ਮ. 3(1061)

105. ਓਅੰਕਾਰ ਉਤਪਤੀ -

ਮ. 5(1003)

ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ , ਪਵਨੇ ਤੇ ਜਨੁ ਹੋਇ ।

ਜਨ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਜਿਆ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ ।

ਸਿਰੀ ੧(19)

ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਮੂਲ-ਹੋਂਦ 'ਸੋਚ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀਨਦਾ ਪਰ ਸਿਊਸਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਰੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦਸੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ 'ਦ੍ਰਵ' ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਪਲਾਸਟਿਕ¹⁰⁶ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਕਾਸ ਭੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਇਕ ਪੜਾ ਥਲੇ ਹੈ। ਭੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੂਲ 'ਸੋਚ' ਸੀਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ।

15.4 'ਨਾਮ' ਤੋਂ ਰਚਨਾ: 'ਸੋਚ' ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸੋਚ-ਸਰੂਪ ਏਕੀਕਾਰ 'ਨਾਮ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੈ,¹⁰⁷ ਜੋ ਸ਼ੁਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ, ਸਭ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ,¹⁰⁸ ਨਾਮ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, 'ਨਾਮ' ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਿਨਸਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਤ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ;¹⁰⁹ ਨਾਮ ਹੀ ਸਾਰੇ ਖੰਡਾਂ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ, ਜੀਵਾਂ, ਜੰਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਨਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।¹¹⁰

15.5 ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਰਚਨਾ: ਨਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹਨ। ਭੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪਰਲਉ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕਈ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।¹¹¹ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਉਪਜ ਦਸੀ ਹੈ।¹¹²

15.6 'ਕਵਾਉ' ਤੋਂ ਰਚਨਾ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਾਣਾ 'ਕਵਾਉ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਹੁਕਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਹੈ। ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ "ਏਕੋ ਕਵਾਉ" ਨਾਨ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਪਸਰ ਗਿਆ, ਨਖਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਨਸਨੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ; ਅਸੀਖਾਂ ਜਪ, ਭਾਉ, ਪੂਜਾ, ਤਪ, ਤੀਰਥ, ਫਰੀਬ, ਜੋਗ, ਉਦਾਸ, ਪਾਪ, ਉਨ ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਗਏ।¹¹³ ਭੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ~~ਭੁਰੂ~~ ਨੇ ਵੀ ਸਾਖਭਰੀ ਹੈ ਕਿ 'ਇਕ ਕਵਾਉ' ਨਾਨ ਹੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਛੋਈ ਹੈ।¹¹⁴

16.1 ਰਚਨਾ-ਕਾਰਨ: ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਦਾ 'ਭਾਣਾ' ਹੈ।¹¹⁵ ਸਾਰੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰਚਨਾ ਨਾਨ ਹੋਈ। ਸਾਰਾ ਆਕਾਸ਼, ਪਾਤਾਨ, ਪੁਨਾੜ, ਆਵਾਜ਼, ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਪਦਾਰਥ

¹⁰⁶ Sir James Jeans, Universe around Us., Cambridge, 1960, [10)

¹⁰⁷ ਨਾਮੇ ਹੀ ਤੇ ਸਭ ਕਿਛ ਹੋਆ -

ਸੂਹੀ 3(753)

¹⁰⁸ ਜੇਤਾਂ ਕਾਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ।

ਜਪੁ 9(4)

¹⁰⁹ ਨਾਮੇ ਉਪਜੀ, ਨਾਮੇ ਬਿਨਸੀ, ਨਾਮੇ ਸਚਿ ਸਮਾਏ।

ਫਉੜੀ 3(246)

¹¹⁰ ਨਾਮ ਕੇ ਸਾਰੇ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ।

ਫ.5(284)

¹¹¹ ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸ਼ਬਦੇ ਹੋਵੇ।

ਰਾਮ 3(117) ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਮਾਝ 3(429)

¹¹² ਸੋਰਨ 3(644)

ਜਾਰੀ ਹੈ.....

ਖੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਕਾਲ, ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ, ਬੁੱਧੀ, ਵਿਚਾਰ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਾਇਆ, ਰੂਟ (ਕ੍ਰੈ-ਕ੍ਰੁਣ) ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਈ।

- 16.2 ਭਾਣਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਇਕੋ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਭਾਣਾ ਹੁਕਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਹੁਕਮ ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਰਮਾਣ (ਆਰੰਭ) , ਜੁਬਤ, ਨਿਯਮ, ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤ ਹੈ।" ¹¹⁶ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ, ਜੀਵ, ਜੀਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਖ, ਦੁਖ, ਨੇਕੀ, ਵਡਿਆਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ¹¹⁷ ਸਾਰਾ ਜੀਮਣ ਮਰਣ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਣ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਹੁਕਮੇ ਆਇਆ, ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਇਆ, ਹੁਕਮੇ ਦੀਸੈ

ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ।

ਮਾਰੂ ੧(1037)

- 16.3 ਹੁਕਮ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰਣ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮ-ਭੈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਦਾ ਭੈ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਤੀਸ਼ੀਨਤਾ, —ਹਵਾ, ਦਰਿਆ, ਅਗਨੀ, ਧਰਤੀ, ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਤਾਰੇ ਸਭ ਦਾ ਲਖਾ ਕ੍ਰੋੜ ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਪੰਥ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਣਾ ਦੇਵੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਹੈ। ¹¹⁸ ਪੰਜ ਤਤਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੇਵੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ¹¹⁹

17. ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ: 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਅਗੰਮ, ਬੇਅੰਤ, ਅਗਾਹ, ਅਥਾਹ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਅਗੰਮ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪਸਾਰਾ ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ, ਰੂਪਾਂ, ਭਾਤਾਂ, ਜਿਨਸਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ¹²⁰ ਇਸ ਬੇਅੰਤ ਪਸਾਰੇ ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਕਿਆਸਕਾਰੀਆਂ, —ਦੀਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਨਾਮ ਦੇ ਚੋਦਾਂ ਤਬੱਕ, ਸਤ ਆਕਾਸ਼, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਚੋਦਾਂ ਨੇਕ, ਸਤ ਉਪਰਲੇ (ਭੂਰ, ਭੂਵਰ, ਸਵਰ, ਮਹਰ, ਜਨ, ਤਪ, ਸਤਯ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇਕ) ਅਤੇ ਸਤ ਥਲੇ ਦੇ ¹²¹ —ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀਮਾਬੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ—ਪਾਤਾਲਾਂ ਪਾਤਾਲ, ਲਖ, ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ(ਜਪੁਜੀ 22) ਦਾ ਲੇਖਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਲਖਾਂ ਹੀ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਭਨ ਹੈ। (ਜਪੁਜੀ 37) । ਉਪਜ ਦੀਆਂ ਖਾਣੀਆਂ ਵੀ ਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਏਥੇ 'ਕੇਤੀਆ ਖਾਣੀ' (ਜਪੁ.35) ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਨ। ਭੂਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ(ਸੁਖਮਨੀ ਅ.10) ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਹੀ ਖਾਣੀਆਂ ਤੇ ਖੰਡ ਹਨ, ਜੂਨਾਂ ਬੇਰਾਸੀ ਲਖ ਨਹੀਂ, ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੰਛੀ, ਸੱਪ, ਬੱਧਸਪਤੀ, ਜੀਵ, ਜੰਤੂ, ਦੇਵਤੇ ਦੈਤ, ਤਪੀਸਰ, ਜੋਗੀ, ਅਨੇਕ ਭਾਤੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

113. ਕੀਤਾ ਪਸਾਰੁ ਏਕੋ ਕਵਾਉ ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰਿਆਉ। ਜਪੁ 16(3)

114. ਏਕੋ ਕਵਾਉ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਆ।

ਮਾਰੂ 5(1003)

115. ਜਾ ਤਿਸ ਭਾਣਾ ਤਾ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ

ਮਾਰੂ ੧(1036)

116. ਭਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਿਖ ਡਨਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਚੇਖਾ, ਪੰਨਾ 71-72.

(464)

117. ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ। ਜਪੁ . 2(1)

118. ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦ ਵਾਉ —ਆਸਾ ੧(42)

119. ਪੈਚ ਭੂਤ ਸਚਿ ਭੈ ਰਤੇ —

ਸਿਰੀ ੧(20)

120. ਗਉੜੀ 5(276); ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 24327).

121. Dr. S.S.Kohli, Outlines of Sikh Thought, p. 43.

ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਏਨੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਠਾਲੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਲਖਾਂ ਪਾਤਾਲਾਂ, ਬੰਡਾਂ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। "ਬੇਮਿਸਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ" ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਲਖ ਤਾਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤਾਰੇ 75,000 ਨਾਈਟ-ਈਅਰ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਨਾਈਟ-ਈਅਰ ਵਿਚ 5,878,499,814,000 ਮੀਨ ਦੀ ਦੂਰੀ ਹੈ।¹²² ਧਰਤੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਰਗੇ ਲਖਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਣਾ ਵਿਗਿਆਨ ਨਈਂ ਅਸੰਭਵ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਅਰੰਭਤਾ ਵਿਸਮਾਦ ਜਨਕ ਹੈ।

18. ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਰੰਭ: ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ? ਇਹ ਰਹੱਸ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੱਸ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹਾਂ। ਮੋਲਾਨਾ ਅਬੁਨ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਅਨੁਸਾਰ "ਰਚਨਾ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਅੰਤਲੇ ਪੰਨੇ ਗੁਪਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਵਾਹੀ ਧੰਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।"¹²³ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਰਚਣਹਾਰ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ:

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕੇ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ —ਜਪੁਜੀ .21. ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿਕਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਆਦਿ ਕਉ ਬਿਸਮਾਦ ਬੀਚਾਰ ਕਬੀਅਨੇ —ਮ. ੧(940)

ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮਿਥ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਧੁਰਾ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਕਿਆਸ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਰੇਡੀਓ-ਅਕਟਿਵਿਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਉਮਰ ਧੀਮ ਸੇ ਕੋੜ ਸਾਲ ਦਸੀ ਹੈ,¹²⁴ ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਾ ਕਿਆਸ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਠੰਡੇ ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਹਨ। ਚੰਨ ਧਰਤੀ ਤੋਂ 238,855 ਮੀਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ 91,402,000 ਮੀਨ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੰਡੇ ਤੇ ਠੰਡੇ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਰ ਅਨਿਰੰਤਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਠੰਡੇ ਦੂਰ ਹਨ /¹²⁵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੇਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪੁਜਣ ਨਈਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਨਕਸ਼ਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

122. Norris Mewhirter, Guinness Book of Records, London:1977, p.72.

123. History of Philosophy, Eastern and Western, London : Allen and Unwin, (Introduction)

124. The Book of Knowledge , New York:1963. Vol.IV, p. 1547.

125. Guinness Book of Records, op.cit., pp. 69-72.

ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

19.1

'ਕਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਕਿਰਤ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ: ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਕਿਰਤ' (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰਚਨਾ) ਨੂੰ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਥ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ-ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾ' ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ। ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਹਾਂ-ਵਾਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ, ਸਿਰਠਿ, ਸਿਰਠੀ, ਜਗ, ਜਗਤ, ਸੰਸਾਰ, ਕੁਦਰਤ, ਰਚਨਾ, ਦੁਨੀਆਂ, ਮਾਇਆ, ਪਸਾਉ, ਪਸਾਰਾ, ਸੰਸਾਰ, ਪਰਪੰਚ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਬਣਤ, ਆੜਤ, ਉਤਪਤਿ ਆਦਿ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਉਨੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਤੇ ਦੀ 'ਕਿਰਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

19.2

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੱਚੀ ਕੁਦਰਤ' ¹²⁶ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਹਿਣ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ¹²⁷ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਆੜਤਾਂ ਨੂੰ 'ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸੱਚ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਇੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ 'ਰੂਪ' ਹਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ¹²⁸ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਆਪ ਸਤਿ, ਕੀਆ ਸਭ ਸਤਿ' ¹²⁹ ਮੂਲ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦੁਰਲੱਭ ਵਸਤਾਂ, ਸਤ, ਸਤਿਖ, ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਨਾਮ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ¹³⁰ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਮ ਅਤੇ ਜੋਤਿ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਸੱਚੀ ਹੈ, ਪਵਿਤਰ ਹੈ:

ਪਾਕੀ ਨਾਈ ਪਾਕ -

ਆਸਾ ੧(464)

19.3

ਪਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਿਰ ਅਤੇ ਅਠਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਧੁਈਂ ਕਾ ਪਰਾੜ' 'ਸੁਪਨਾ' ਅਤੇ 'ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸੁਪਨਾ ਅਤੇ ਧੁਈਂ ਕਾ ਪਰਾੜ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਦਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਿਰ ਤੇ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਗੀ ਨਹੀਂ। ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਕੁਝ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ। ¹³¹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭੌਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਉਪਜੰਠ, ਬਿਨਸਨ ਦੀ ਖੇਡ ਵੀ 'ਕਰਤੇ' ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਸੰਤਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਭੌਤਿਕਤਾ

126. ਆਸਾ ੧(463)

127. ਇਹ ਜਗੁ ਸਚੇ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚੁ ਵਾਸੁ । ਮ. 2(463)

128. ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ, ਇਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ -...ਮ.3(922)

129. ਮ. 5(294)

130. ਥਾਨ ਵਿਚਿ ਤਿਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ ਸਤੁ ਸਤਿਖੁ ਵੀਚਾਰੇ । ਸੁੰਦਾਵਣੀ 5(1428)

131. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 33.

ਅਤੇ ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਸਥਿਰ, ਚਲਾਇਮਾਨ ਅਤੇ ਆਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਿਕਰ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪੈਦਾ, ਰੱਸੀ ਦਾ ਸੱਪ, ਜਾਂ ਸਹੇ ਦੇ ਸਿੰਗ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ 'ਕਰਤੇ' ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਉਸਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

20. ਸ਼ਾਬੁ: ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਏ 'ਗੁਰਮਤਿ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ "ਕਰਨ-ਕਾਰਨ" ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਰਬੁਸਤਵਾਦ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਹੈ। ਅਹੁਰਮਜ਼ਦਾ ਚੰਗਿਆਈ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਹਿਰਿਮਾਨ ਬੁਰਾਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਕ ਹੈ। 'ਸੁਨਾਨੀ' ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਹੁੰਦੇ ਤੋਂ ਈਰੋਸ ਦੇਵਤਾ ਜਨਮਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ, ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ। ਤਾਓਢਾਦ ਵੀ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਹੈ। ਯਿਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਜਾਂ 'ਲੀ' ਅਤੇ 'ਕੀ' ਦੇ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਦੇਵ 'ਜੇਹੋਵਾਹ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਨ ਅਤੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ 'ਕਰਤਾ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ 'ਕਰਤਾ' ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਤਿਨੇਕੋ ਦੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹਾਲੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਯਹੂਦੀ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਸਤ ਦਸੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਉਤਪਤ ਪਰਨੇ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਦੀ 'ਛਿਣ' ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ 7 ਨਹੀਂ, ਨਖਾਂ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ, ਰਿਤ ਤੋਂ, ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਅਸਤਿ ਤੋਂ ਹੋਈ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰਜਾਪਤੀ, ਹਿਰਣਯਰਭ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ 'ਕਰਤਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਵਿਰਾਟ-ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰਕੇ, ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਨ ਹੀ ਵੈਦਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰੁਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨਾਦੀ ਹਨ, ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਕਾਨ' ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਆਮ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਧਾਰਮੀ ਹਨ। ਜੇਨ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਮਤ ਹੈ ਜੋ 'ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਵੀ 'ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ' ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧਿਮੰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਚਾਲਕ ਤੋਂ ਹੈ।

ਸਾਖ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰੁਸ਼ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਪੁਰੁਸ਼ ਦੇ ਮੇਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤੰਜਲੀ ਦਾ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਪੁਰੁਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਰੀਗਰ 'ਸੁਮਿਯਾ' ਜਾਂ 'ਤਰਖਾਣ' ਦੀ ਠਿਆਈ

ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਲੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ "ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਰੱਥ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਪਦਾਰਥਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਅਥਵਾ ਉਹ ਸੰਸਾਰ-ਕਾਰਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ।" ¹³² ਪੂਰਵ-ਮਿਮਾਂਸਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜੈਮਿਨੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ। ਇਹ ਸਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਦੀ ਪੂਰਨ ਟੋਰ ਤੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਲੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੰਕਲਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।" ¹³³ ਸ਼ੰਕਰ ਉਤਰ-ਮਿਮਾਂਸਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ-ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਵਿਦਿਆ ਆਸਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ 'ਸਤਿ' ਹੈ, ਸੰਸਾਰ 'ਅਸਤਿ' 'ਭਰਮ' ਅਤੇ 'ਭੁਲੇਖਾ' ਹੈ। ¹³⁴ ਡਾਕਟਰ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਇਕੋ ਪਰਮ ਸਚਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੱਚ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ¹³⁵ ਸੰਸਾਰ ਭੁਲੇਖੇ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਨਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਰਨ-ਕਾਰਨ, ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਇਕੋ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤਿਆਂ, ਹਿਰਣ ਕਬਭ, ਪਰਜਾਪਤੀ, ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਕੋ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਭਰਤਾ, ਹਰਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਣਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਾਨ ਅਣਾਦੀ ਹੈ, ਸਭਾਕਰਤੇ 'ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ' ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ 'ਪੁਰਖ' ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਹੈ। ਉਹ ਵਿਭਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਦੇਵਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਡ ਬੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੀਵ-ਚਰਨਾ ਚਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ 'ਪੁਰਖ' ਸਾਖ ਪੁਰਖ ਵਾਂਗ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਨ ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ 'ਕਰਤਾ' ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਰੋਬ ਵਾਂਗ ਨਿਰਾ 'ਆੜਾ ਲਹੀ', ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਨਮਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਦੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਰਚਨਾ

132. Dr. Radhakrishnan, History of Philosophy Eastern and Western op.cit., p.228.

133. Ibid. p.267.

134. Paul Deussen, Philosophy of Upanishads, op.cit., p.160.

135. Indian Philosophy, op.cit., p.190.

ਸਿਧਾਂਤ ਜੈਮਿਨੀ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਮੀਮਾਸਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ ਅੰਤ ਵੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਸਾਰਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਸਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸ਼ੀਕਰ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਅਠਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਇਕ ਧੋਖਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ 'ਕਿਰਤ' ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਰਮ-ਚਮਾਉਣ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਇਕੋ 'ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ' ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੀ। ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਸਮੇਤ 'ਕਲ' ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਠਹਿਰੀ ਹੁੰਦੀ।

ਰਚਨਾ 'ਕਰਤੇ' ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਪਰ ਰਚਨਾ ਕਰਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਹੀਂ। ਕਰਤਾ ਨਮਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਢਨ ਦੇਵੇਂ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਬਦ, ਠਾਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਅਨੰਤ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੇ ਨਿਮੀਤਰਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਕੇਵਲ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮੋਜ਼ ਹੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਹ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਝੂਠ ਨਹੀਂ, ਸੱਚੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਕਰਤਾ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

- ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ -

1. ਆਦਿ ਕਥਨ: ਮੂਲ ਸੰਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸਮਾਸ - ਐ, ਸਤਿਨਾਮ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਤਯਤਾ ਨਾਮ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਕਰਨ ਕਾਰਨ, ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨਾਲ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਾਂਝ ਦਸ ਕੇ 'ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਛਿਦਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਡਰ ਅਤੇ ਵੈਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਲ-ਹੋਂਦ ਆਤਮਿਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ 'ਡਰ' ਅਤੇ 'ਵੈਰ' ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ (ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਜ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਣਤਰਾਂ, ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਦੇਸੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਅਤੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ 'ਡਰ' ਅਤੇ 'ਵੈਰ' ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਅੰਤਰ-ਚਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਦ ਤਕ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜ 'ਡਰ' ਅਤੇ 'ਵੈਰ' ਦੀਆਂ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੇ, ਤਦ ਤਕ ਸਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਾਖ ਨਹੀਂ ਭਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਭਾਰਤੀ ਤਟ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਦੇਵ-ਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਤੇ ਨਾ ਪੂਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਕਰੋਪੀਆਂ, ਸਰਾਪਾਂ ਅਤੇ ਦੰਡਾਂ ਦੇ ਡਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਕਨ, ਨਿਰਬਲ ਅਤੇ ਸ਼ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰੁਸ਼ ਸੂਕਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਤੀ ਵੰਡ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਹਉਮੈਵਾਦ ਨੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਈਂ ਅਜੇਹੀ ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੇੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਸੂਦਰ ਨਈਂ 'ਓਮ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਅਤੇ 'ਸੰਤਰ' ਦਾ ਜਾਪ

ਉਸ ਦੀਆਂ ^{ਨਖਾਂ} ਨੂੰ ਰਸਾਤਲ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾ ਸਕਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਘਾਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਵੇਰ, ਵਿਰੋਧ, ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਡਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਨਿਤਾਣੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਲਵਾਣਿਆਂ ਨੇ ਖੂਬ ਨੁਟਿਆ, ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬੇਪੱਤ ਕੀਤਾ। ਅਜੇਹੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ 'ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ "ਕੋਈ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਤਦ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਰੱਬ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਜਿਸ ਰੱਬ ਦੀ ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ¹ ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਤੁਲਨ, ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਉਹ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ -ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਤੇ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ , ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

2.

ਨਿਰਭਉ ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ:

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਨਿਰਭਯ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਨਿਰਭਉ ਹੈ। ³ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਭੈ' ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਭਉ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਭੈ' ਅਤੇ 'ਭਉ' ਦੋਵੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਭਉ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਿਨਾ ਡਰ ਦੇ, ਬੇ-ਡਰ ਅਤੇ ਬੇ-ਬੇਫ਼ਾ। ⁴ ਵਿਮਨ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਆਪਣੇ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਭਯਮ' ਦੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ— ਡਰ, ਤਰਾਸ, ਖਤਰਾ, ਜੋਖਿਮ, ਸੰਕਟ, ਬੀਮਾਰੀ, ਰੋਗ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ⁶ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਿਰਭਉ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ 'ਨਿਭਯ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਡਰ-ਚਿਤ ਬੇਬੇਫ਼ਾ।

-
1. ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਪੰਨਾ 30.
 2. ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 12.
 3. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 82.
 4. ਸੰਬਧਾ, '੧' ਪੰਨਾ 21.
 5. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼(ਹਿੰਦੀ), 1966, ਪੰਨਾ 732.
 6. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 7.12.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਭੈ, ਨਿਰਭਸ, ਨਿਰਭਵਹ, ਨਿਰਭਏ⁷ ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਡਰ-ਚਹਿਤ, ਖੋਡ-ਚਹਿਤ ਹੀ ਹਨ। ਧੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ⁸ ਦਾਖਾ ਨੇ 'ਨਿਰਭਉ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਤਿਨਾਂ ਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਉ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਨਿਰਭਉ' ਨਿਰੋਨ ਸਰਗੁਣ ਅਤੇ ਕਾਨ-ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ 'ਨਿਰਭਉ' ਨਕਸ਼ 'ਕਾਨ' ਅਤੇ 'ਅਕਾਨ', ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ, ਸਦਾ ਸਦੀਵ ਭਰ ਹਾਨਤ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ-ਨਿਰਭਉ' ਹੀ ਸੁਨ-ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਧਿਆਨ-ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਿਰਭਉ ਹੀ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚ, ਕਾਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ:

ਨਿਰਨੈਬੁ ਨਿਰਾ ਹਾਰ ਨਿਹ ਕੇਵਲ

ਨਿਰਭਉ ਤਾੜੀ ਨਾਵੈ

ਪਰਭਾਤੀ ੧(1332)

ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਬਾਪਿ ਸਦਾ ਨਿਰਵੈਰੁ

ਰਾਮ ੧(931)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਨਿਰਭਉ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਡਰ-ਚਹਿਤ' ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਕਰਨ-ਕਾਰਨ ਸਵੈ-ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦਾ ਡਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਡਰ' ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਨਿਰਭਉ', 'ਨਿਰਵੈਰ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ (Contradictions), ਭਿਨ-ਭੇਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਾਂ (Strifes) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। 'ਨਾਗੋਂ ਉਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਬੰਧਨ ਜਾਂ ਜ਼ਬਤ ਹੈ।'⁹ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਹਿਜ, ਇਕਸੁਰਤਾ, ਸੁਮੇਲਤਾ (harmony) ; ਇਕ-ਰਸ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਥਿਰਤਾ (tranquility), ਟਿਕਾਉ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਸਾਰੇ ਚੇਤਨ-ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ 'ਡਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਵੇਰ ਵਿਰੋਧ, ਭਿਨ ਭੇਦ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਈਆਂ ਹਨ।

3.1

'ਭਉ' ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ 'ਡਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ:

7. ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰੁ (ਪੈਨਾ ੧, 99); ਨਿਰਭੈ (1340); ਨਿਰਭਸ (1356); ਭੈ ਖਾਣਿਤ ਨਿਰਭਵਹ, (ਸਹਸ-5) ਤਉ ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਏ (ਕਿਉੜੀ 5)

8. ਸ਼੍ਰੀ ਜਪੁ ਐਸਾਣ, ਪੈਨਾ 15.

9. Soha n Singh, Seeker's Path, p.3.
Wazir Singh, Mulmatra and Modern Philosophic Thought, (art.), GND University, Amritsar, p.1.

ਸਗਲਿਆਂ ਭਉ ਨਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਨੈਖੁ ।

ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਚੁ ਏਕੁ । ਆਸਾ ੧(464)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ 'ਭਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਜਮਾਦਰੂ ਵਿਰਸਾ ਕਿਹਾ ਹੈ।¹⁰ ਇਹ ਤੱਥ ਹਾਲੀ ਬੇਜ ਆਧੀਨ ਹੈ ਕਿ 'ਭਰ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਂ' ਦੇ ਕੁਝ ਭਰ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਦੀ ਠੁੱਝ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਭਰਾਂ ਤਕ ਆਪਣੀ ਬੇਜ ਸੀਮਤ ਰਖਦਿਆਂ ਨਿਰਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਰ ਸਿਧੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ, ਸਮਾਜਕ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਜਾਂ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

'ਭਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਬਚਿਆਂ ਦੇ ਭਰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਭਰ, ਗਿਰਨ ਦਾ ਭਰ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਓਪਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਭਰ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਭਰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਕਾਮ, ਵਿਵਾਹ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ 'ਭਰ' ਕਾਮਯਾਬੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਪਰਵਰਸ਼, ਸੰਤਾਨ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਆਦਿ ਦੁਆਨੇ ਖੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਭਰ ਨਿਰਭਰਤਾ, ਨਾਕਾਰਾਪਨ, ਅਣਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸੋਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਭਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਯੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ।

'ਭਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। 'ਨਿਰਬਲ' ਨੂੰ 'ਬਲਵਾਨ' ਸਦਾ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਅਤੇ ਧਮਕਾਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਲਾਇਡ ਮੋਰਗਨ ਨੇ ਪਸ਼ੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਨਿਰਣੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਪਰਿੰਦੇ ਦਾ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਦੀ ਖਤਰੇ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਤੇ ਬੇਨਦਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਸਾਰੇ ਵਿਆਪਕ ਖਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹¹ ਇਸ ਹੀ ਬਾਲ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਹਰ ਐਸ.ਸੇਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੇ ਬਚਿਆਂ ਦੇ ਭਰ ਹਰ ਨਵੀਂ ਘਟਨਾ, ਆਵਾਜ਼, ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ, ਜਾਨਵਰ, ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਕਲ, ਇਕਲਤਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ

10. J.L. Hirning, The American Peoples Encyclopedia, New York, 1964, Vol. 7., p. 468.

11. Lloyd Morgan, Animal Behaviour, London, 1900, p. 48.

12

ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਵਡਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਧੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3.2

ਕੀ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ 'ਡਰ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਨਿਸਚੇਜਨਮ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਰ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ ਪਰ ਡਰਵਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਡਰ' ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ.ਐਲ. ਮੈਕਨਾਈਟਿਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ 'ਡਰ' ਅਜੇਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਡਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਿਤਾ-ਪਿਤਾਮਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।¹³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਵਿਰਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਸਾਨੂੰ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਰਸਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪਿਤਾਮਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਜੋ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਡ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸਿਰ ਲਕੋਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੈਂਥ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਚੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਤਜਰਬਾ ਸਾਡੇ ਭੇਦ ਭਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਰਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਮਰ ਚੁਕੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਠਾੜੀਆਂ ਦਾ ਮਧਮ ਲਾਦ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਘੁਲਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਦਿਤਾ।¹⁴ ਸਟੈਨਲੇ ਹਾਲ ਨੇ 'ਡਰ' ਉਤੇ ਬ੍ਰਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਨਿਰਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਔਗ, ਅਨ੍ਹੇਰਾ, ਇਕਨ, ਓਪਰੇ ਮਨੁੱਖ, ਜਾਨਵਰ, ਅਤੇ ਦੰਦਾ ਆਦਿ ਦਾ ਡਰ ਸਭ ਪੁਰਾਤਨ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਡਰ ਹਨ ।

12. S. Sully, Studies of Childhood, London, 1896, p.194.

13. J.L. McIntyre, "Fear"(Art)ERE,V, p.797.

14. Stanley Hall, A Study of Fears, ERE,V, p.799.

3.3 ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁਝ ਡਰ ਫਰਕ-ਹੀਣ, ਮਨ-ਅੜਤ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦਾ 'ਵਹਿਮ' ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਫੋਬੀਆ' ਵੀ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਆਧਾਰ-ਰਹਿਤ 'ਡਰ' ਜਾਂ 'ਵਹਿਮ' ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ, ਅਸਥਾਨਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਬਹੁਤੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ।¹⁵ ਸਾਰੇ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰ, ਘੋਰ, ਟੂਣੇ, ਤਵੀਤ, ਤਲਿਸਮਾਨ, ਰੱਖਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪਹਿਲੇ ਕਾਫ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਜੇਹੇ ਡਰਾਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਵਹਿਮੀ ਡਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਡਰ ਰੋਗ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਨਾਜ਼ਟਰੋਫੋਬੀਆ ਦਾ ਰੋਗੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਈਰਾਉ-ਫੋਬੀਆ ਉਹ 'ਡਰ' ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਰਮਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਜੀ. ਸਟੈਨਲੈਂਡ (1914) ਨੇ ਅਜੇਹੇ 136 'ਡਰਾਂ' ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹⁶ ਜੀ.ਡੀ. ਵਿਲਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਏਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਦੁਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ 'ਡਰ' ਵੀ ਧੌਂਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਉਸ ਦੇ ਮਾਨ-ਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ।¹⁷ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਫ਼ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ 'ਭਰਮਾਂ' ਅਤੇ 'ਵਹਿਮਾਂ' ਦੀ ਅਧਿਕ ਹੋਂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ-ਹੋਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮਿਸ ਕਿੰਗਜ਼ਲੇ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੜ੍ਹ-ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕ ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਡਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਦੌਤ ਬਣ ਕੇ ਚੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਨਿਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ; ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਡਰ, ਸਹਿਮ, ਖਤਰਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਮਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁸ ਆਸਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਧਰਤੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਂ ਜੜ੍ਹ-ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਰ੍ਹੇਬੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ, ਜਾਂ ਜਾਦੂ, ਤਵੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੰਗਣੀ ਅਤੇ ਡਰ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਵਿਕਸਤ, ਅਤੇ ਅਸੰਭਿਆਵਾਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।¹⁹ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਡਰ, ਭੁਖ, ਦਰਦ, ਅਜੇਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ-ਤਵੀਤਾਂ, ਜਾਦੂ ਮੰਤਰਾਂ, ਪੌਥਰਾਂ, ਸੋਪਾਂ, ਘੋਰਿਆਂ, ਰਾਹੀਂ ਨਿਵਾਰਨਾ ਲੋੜਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰ੍ਹੇਬੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।²⁰

15. Bertram D. Lewin, Art. Phobias, International Ency. of the Social Sciences, Mac Millan, 1968, Vol. 12, p. 81.
16. A synthetic Genetic Study of Fear, International Ency. of Social Sciences, Vol. 12, p. 83.
17. G.D. Wilson, Encyclopedia of Psychology (Ed.), W. Germany, 1975. Vol. I, p. 371.
18. Miss Kingsley, West African Studies London, 1899, p. 44 cited by ERE V, p. 800-
19. W.G. Aston, ERE, V, pp. 894-898.
20. R.C. Temple, ERE, V, pp. 903-905.

3.4 'ਡਰ' ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜਸ਼ਾਂ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਨੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦਾ 'ਡਰ' ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਕੋਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਬ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।²¹ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਸੀ ਬਣਤਰਾਂ ਦੇ 'ਡਰ' ਅਤੇ ਤੇਖਨੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਿਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਜੰਗਲ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਿਆਈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀਆਂ ਵਕਤੀ ਸੋਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਪਸੀ ਮਤਲਬ, ਲੋਝਾਂ, ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬੇਪਰਤੀਤੀ ਅਤੇ ਡਰ ਛਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।²² ਅਜ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਡਿਆਨਕਤਾ ਵੇਖ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਨਸ ਪਾਨਿੰਗ ਦਾ 'ਡਰ' ਸਰਬ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕਤਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨੁਕਲੀਅਰ ਬੰਬ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਸਭਿਅਤਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਨੁੱਖ ਨਸਲ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ।²³

3.5 ਇਕ ਨਿਰਾਚਾਰ ਨਾਨ ਹੋਸਲਾ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵੀ 'ਨਿਰਭਉ' ਦੀ ਸਭਿਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਸਲੇ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। "ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਕੰਬਦੇ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਹਥਕੰਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਾਦਨਾਮੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ 'ਡਰ' ਅਤੇ 'ਕਾਬੇ' ਵਿਚ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਡਰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।"²⁴

3.6 'ਡਰ' ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸੂਖਮ ਰੂਪ 'ਚਿੰਤਾ' ਹੈ ਜੋ ਅਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਰੋਗ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰੇਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਡਰ ਅਤੇ ਵਹਿਮ ਘਟ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਕਲ ਅਤੇ ਬਣਾਵਟੀ ਜੀਵਨ ਨੇ ਨਵੇਂ 'ਡਰ' ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ/ਦੀਆਂ/ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਪੁਰਾਤਨ ਡਰ ਅਜੋਕੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਾਕਸ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।"²⁵

21. C.F. Heinrich Zimmer, *Philosophies of India*, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1953, pp. 125-126.

22. Ibid, p.90.

23. Linus Pauling, *Science and World Peace*, Indian Council for Cultural Relations, New Delhi, 1967, p. 13.

24. J.L. McIntyre, op.cit., 801.

25. Ibid,

3.7

'ਭਰ' ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ: ਭਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿਰਾਨੀ, ਅਚੰਤਾ, ਅਸਚਰਜਤਾ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ, ਅਬਰਾਹਟ, ਚਿੰਤਾ, ਤੇਖਨਾ, ਫਿਕਰ, ਭੇਡੀਤ ਹੋਣਾ, ਤੁਬੱਕਣਾ, ਸ਼ਿੰਘਾਘਿਟਾ, ਨਫਰਤ, ਵੈਰ, ਗੁੱਸਾ ਸਭ ਭਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਨਾਂਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਨਬਜ਼ ਠੀਕ ਹੋਵੇ, ਅੱਖਾਂ ਠੀਕ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਰੰਗ ਠਰੇਆ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਰਕਤ ਠੀਕ ਹੋਵੇ, ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਰ ਦਾ ਬਾਕੀ ਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ? ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।²⁶

4.1

'ਭਰ' ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ:

'ਭਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਨਾਕੇਵਲ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖਰਾਬੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ.ਐਨ. ਮੈਕਨਟਾਇਰ²⁷ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਚੀਰਘ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ:-

- (ੳ) ਭਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਸੁਕੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ਅ) 'ਭਰ' ਦਾ ਸਾਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਰੂਬੀ(ਗਲੈਂਡਜ਼) ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਿਨਜ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ੳਸ) ਭਰ ਦਾ ਅੰਦਰ-ਅੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਹ) ਭਰ ਦਾ ਪਾਠਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- (ਕ) ਭਰ ਦਾ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਦੇ ਵਾਨ ਛੇਤੀ ਚਿੰਟੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਝੜ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4.2

ਵ.ਬ. ਕੈਨਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਮੇਂ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਰਵਸ-ਸਿਸਟਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਰ ਦੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਈ ਰੋਗ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੈਪਟਿਕ ਅਨਸਰ, ਅਸਥਮਾ, ਦੀਰਘ ਕਬਜ਼ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਦੇ ਕਈ ਰੋਗ।²⁸

26. Ibid., p.798.

27. Ibid., p.797-8.

28. W.B. Canon, Bodily Changes in Pain, Fear and Rage, The American People Encyclopedia, Vol. 2, p.1.

4.3

ਜੇਜ ਕਨ੍ਹ 'ਡਰ' ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ 'ਤਣਾਉ' ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ 'ਹਉਮੈ' ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਠੇਸ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਡਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਰੋਗ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਛਕਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ "ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧ ਜਾਣ ਨਾਲ 'ਹਾਈ-ਪਰ-ਟੈਨਸ਼ਨ' ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ— ਪਿਆਰ ਦੇ ਖੁਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ; ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ; ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨੀਤਕਤਾ ਦੀ ਉਨੀਘਣਾ ਦਾ ਡਰ।²⁹ ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਡਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਸੋਚ-ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਅਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ ਬਣਿਆ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। " ਡਰ ਤੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਗੱਟ-ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰ ਸਕਦਾ।"³⁰

4.4

ਇਸ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਕ ਨਿਰਣਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ 'ਡਰ' ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਆੜਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਡਰ ਉਕਾ ਹੀ ਆਧਾਰ-ਚਿੰਤਾ ਹਨ। ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਡਰ' ਨੂੰ 'ਮਨ ਦਾ ਸੋਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਭਰੀਐ ਜੇ ਡਰੁ ਹੋਵੈ ਹੋਰੁ ਭਰਿ ਭਰਿ ਭਰਣਾ 'ਮਨ' ਦਾ ਸੋਰ

ਗਉੜੀ ੧(151)

ਭੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਨ' ਨੇ ਕਿਸੇ ਗ਼ੁਲਤ ਤਰਬੀਅਤ ਵਿਚ 'ਡਰ' ਆਪਣਾ ਵਿਰਸਾ ਬਣਾ ਲਏ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵੀ 'ਡਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਝੁਕਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਝੁਕਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਡਰ ਇਕ 'ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਤੀਰਾ' ਹੈ ਜੋ ਦੁਖਾਤਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਡਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ 'ਮਨ' ਹੈ।

5.1

'ਡਰ' ਦੇ ਸੋਮੇ: ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 'ਡਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਜਾਂ ਵਾਪਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਉਪਰਾਨੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਨ। ਉੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ: ਜਨਮ ਦੁਖ ਹੈ, ਬੁਢੇਪਾ ਦੁਖ ਹੈ; ਬੀਮਾਰੀ ਦੁਖ ਹੈ; ਨਾਬਸੰਦ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਸ਼ੋਭ ਦੁਖ ਹੈ; ਪਸੰਦ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਾ ਦੁਖ ਹੈ; ਮਨ-ਪਸੰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਦੁਖ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖ ਡਰ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹਨ। ਨਾਰਮਨ ਬਰਉਨ ਅਨੁਸਾਰ ਡਰ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ

29. Ibid., p. 469.

30. Dr. S.S.Kohli, Sikh Ethics, p. 17.

31. W. Norman Brown, Man in the Universe, London: University of California Press, 1970, p. 84.

ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੈ।

5.2 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਦੁਖ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲ-ਸੋਮੇ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੁਖ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ: ਭੁੱਖ ਦਾ ਦੁਖ; ਜਮਦੂਤ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦਾ ਭਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਕਲ ਸਕਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਦੁਖ।³² ਜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦਾ ਭਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਭਰ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਨਈਂ ਵਧੇਰੇ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮੌਤ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਦੁਖ ਇਹ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸਿਟਾ 'ਮੌਤ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5.3 ਮੌਤ ਦਾ ਭਰ: ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਹਸਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਜਤੱਵ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੀ-ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਮਿਟ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸਦਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਮੌਤ' ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।³³ ਮਨੁੱਖ ਸਦੀਵ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ 'ਹਉਮੈ' ਅਤੇ 'ਹੋਂਦ' ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਲ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੁਲਤ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਨਈਂ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਅਣਨ ਕੁਦਰਤੀ ਨੀਯਮ ਹੈ, ਜੋ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਹ ਭਰ ਵੀ ਸਦੀਵ ਅਤੇ ਮੂਲ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜਾਦੂ, ਟੂਣੀ, ਤਵੀਤ, ਤਨਿਸਮੇਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਭੇਖ ਇਸ 'ਭਰ' ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦੇ ਉਪਰਾਨੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧੁਰਾ 'ਹਉਮੈ' ਹੈ। ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।³⁴ ਹਉਮੈ ਆਸਰੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਭੁਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਆਸਰੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। 'ਹਉਮੈ' ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਘਰ ਬਾਰਾ ਬੀਵੀ, ਬੱਚੇ, ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ, ਧਨ, ਦੇਨਤ, ਮਹਿਲ, ਮਾੜੀਆਂ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਦੀ 'ਹਉਮੈ' ਦਾ ਹੀ ਪਾਸਾਰਾ ਹਨ। ਹਉਮੈ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਨਈਂ ਅਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਟਾਲਣ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਪਰਾਨੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਖਤਰਾ ਅਤੇ ਭਉ ਸਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਮੰਡਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ ਦਾ ਇਹ ਪਾਸਾਰਾ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

31.

32. ਦੁਖੁ ਵੇਛੋੜਾ ਇਕੁ ਦੁਖੁ ਭੁਖ, ਇਕੁ ਦੁਖੁ ਸਕਤਵਾਰ ਜਮਦੂਤ।।

ਇਕੁ ਦੁਖੁ ਰੋਗੁ ਤਨਿ ਧਾਇ, ਵੈਦ ਨ ਭੋਲੇ ਦਾਰੁ ਲਾਇ।। ਮਲਾਰ ੧(1256)

33. ਕੇਲ ਕਰੋਏ ਹੋਝ ਨੇ ਅਚਿਤੇ ਬਾਜ ਪਏ। ਫਰੀਦ (1383)

34. ਹਉ ਵਿਚਿ ਆਇਆ, ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ — ਆਸਾ ੧(466)

ਕੁਝ ਪਾਸਾਰਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਉਦਿਆਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਡਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸਦੀਵ ਰੋਗ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੀਰਘ ਰੋਗ' ³⁵ ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਨਾ ਹਉਮੈ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਇਹ ਬੁਖਾਰ ਉਤਰਦਾ ਹੈ।' ³⁶ ਮਰਜ਼ ਦੀ ਠੀਕ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਉਪਰਾਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰੋਗ, ਦੁਖ, ਅਤੇ ਡਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਡਰ 'ਉਸਦੇ ਦਿਨ, ਦਿਮਾਗ, ਸੋਚਣੀ, ਉਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਕਬਲੀ ਅਤੇ ਕਰਣੀ ਚਾਹੀ ਪ੍ਰਭਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉ ਜਿਉ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸਦੀ ਠੀਕ, ਭੁੱਖ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮੌਤ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੰਡਨਾਉਂਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

5.4

ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ 'ਭੁੱਖ' ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੈ। 'ਭੁੱਖ' ਦੀ ਔਗ ਬੁਝਾਣ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਕਰਣ ਨਈਂ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ੇਵਕ, ਕੁਲਾਮ ਅਤੇ ਬੰਦੀਵਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੰਭੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਭਚਾਰ ਵਰਗੇ ਪੈਂਦੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਜੁਨਮ ਕਰਨ ਨਈਂ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਭੁਖ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ, ਜਾਤੀਆਂ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਕੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਈਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੇਚਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। 'ਭੁੱਖ' ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਡਿਜ਼ਰੇਨੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਅਮੀਰ ਦੂਜੀ ਗ਼ਰੀਬ। ਇਹ ਦੋ ਸੰਸਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਪਾਸ ਨੈੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਭੁਖ ਨਾਲ ਮਰਨ ਦੇ ਡਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਨਾ ਚਿਰ ਅਮਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤਕ ਦੋ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।" ³⁷

5.5

'ਭਉ' ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ 'ਵੇਰ' ਵਿਰੋਧ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ, ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਖੇਡ ਨੂੰ ਚਾਨੂ ਰਖਣ ਨਈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਨੈੜ ਸੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਜਿਵੇਂ ਡਰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਵੇਰ ਵੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਰਬਤ ਜੀਵਾਂ, ਜੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਬੇੜੇ ਬਹੁਤੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਜੀਵ ਨਿਰਬਲ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ³⁸ ਇਹ 'ਵੇਰ' ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਆਪਣੀ 'ਭੁਖ ਮੇਛਣ' ਅਤੇ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

35. ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਹੈ।

ਮ. 2(466)

36. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਠਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦਸੰਬਰ, 1987, ਪੰਨਾ 48.

37. M. C. Chagla, Science and World Peace, Indian Council for Cultural Relations, New Delhi, 1967, p. 3.

38. ਜੀਆ ਕਾ ਆਹਾਰੁ ਜੀਆ ਖਾਣਾ ਏਹੁ ਕਰੀਏ। ਮ. 2(955)

- 5.6 ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਮੂਠ ਡਰ ਮੋਤ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਭਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਖੁਰਾਕ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਢਲੀ ਠੋਕ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਮੋਤ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨਾਨਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਨਵਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਨਾਮੀ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਡਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ, ਸਮੇਤ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਕ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ, ਡਰ ਅਧੀਨ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਚੰਨ, ਸੂਰਜ, ਸਾਰੇ ਰੱਬੀ ਤੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਮਿਣ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ? ਧ੍ਰਿਸ਼ੀਪਲ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਨਾਸ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਭਜੇ ਫਿਰਨ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅੰਗ ਪੋਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਬਦਲ, ਧਰਤੀ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ ਆਦਿ ਸਭ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਡਰ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਪਏ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"⁴⁰
- ਗੁਰਖਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਰ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਥਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ 'ਡਰ' ਵਿਚ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਉਤੇ 'ਡਰ' ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਡਰ' ਦੀ ਹੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਆਕ੍ਰਿਤ 'ਹੁਕਮ' ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੈ,"⁴³ ਅਤੇ "ਸਾਰੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ 'ਤੇ' ਵਿਚ ਹਨ," ਦਾ ਇਕੋ ਭਾਵ ਹੈ। 'ਸਚਖੰਡ' ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਖੰਡਾਂ, ਮੰਡਨਾਂ, ਲੇਖਾਂ, ਆਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ।⁴⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ 'ਡਰ' ਸਾਧਾਰਣ 'ਡਰ' ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰਬ ਜੀਵ, ਜੰਤਾਂ, ਧਰਤੀਆਂ, ਸੂਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਦੀ ਚਾਲ, ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਜੁਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਡਰ' ਭਾਵ ਅਮੋੜ ਹੁਕਮ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਡਰ ਪੈ ਧਰਤਿ ਆਕਾਸੁ ਨਖੜਾ ਸਿਰ ਉਪਰਿ ਅਮਰੁ ਕਰਾਰਾ ਮਾਰੂ 5(998)
ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਪਉੜੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਸੁਣਬਦ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 'ਡਰ' ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਏਥੇ 'ਡਰ' ਦਾ ਭਾਵ

39. ਤੇ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦ ਵਾਉ --.	ਮਾਸਾ ੧(464)
40. ਧ੍ਰਿਸ਼ੀਪਲ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 48.	
41. ਤੇ ਵਿਚਿ ਸਭੁ ਆਕਾਰੁ ਹੈ	ਵਡਹੰਸ 4(585)
42. ਸੰਗਲਿਆਂ ਭਉ ਨਿਖਿਆ ਸਿਰ ਲੇਖੁ	ਮਾਸਾ ੧(464)
43. ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੈ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨਾ ਕੋਇ।	ਜਪੁ 2.(1)
44. ਤਿਥੈ ਲੇਖ ਲੇਖ ਆਕਾਰ ਜਿਵ ਜਿਵ ਹੁਕਮ ਤਿਵੈ ਤਿਵ ਕਾਰ।	ਜਪੁਜੀ 38(8)

ਨਿਯੰਤਰਣ (discipline) ਹੈ। ਸੂਰਜ ਚੰਨ, ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਬੇਤੁਕਾ (absurd) ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਬਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਜਾਂ ਆਪ-ਦੁਦਰੇ ਨਹੀਂ।⁴⁵

ਵਿਗਿਆਨ 'ਦੇਵੀ ਹੁਕਮਿ' ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਨੁਕਵੀਂ ਆਕਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧੰਧ ਤੇ ਕਤੀਬੀਨ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਕਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਕਸ਼ਰਣ ਸ਼ਕਤੀ (Law of attraction and repulsion) ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ। 'ਹੁਕਮਿ' ਅਤੇ 'ਡਰ' ਵੀ ਇਕੋ ਰੱਬੀ 'ਕਨਾ' ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। 'ਹੁਕਮਿ' ਰੱਬੀ ਨਿਯਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ 'ਅਮਨ' ਨੂੰ 'ਡਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਨੇ 'ਭੈ' ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਤੁਲ ਮੰਨਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸਦੇ ਭੈ ਜਾਂ ਡਰ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।"⁴⁶ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ, ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਕੁਦਰਤ ਸਭ ਰੱਬ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਹਨ। 'ਭੈ' ਰੱਬੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ, ਭੈ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮਿ ਹੈ।

7.0 ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਡਰ' ਅਤੇ 'ਵੈਰ' ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਤੇ ਨਾਭੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਹੜੇ 'ਡਰ' ਰਚਨਾ-ਖੇਡ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।

7.1 ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਸਥਿਰ ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਭਉ' ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ 'ਡਰ' ਅਧੀਨ ਹੈ।

7.2 ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜਨਮ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਤੋਂ ਵਿਨਾਸ ਤਕ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੁਕਮਿ ਦੇ 'ਡਰ' ਅਧੀਨ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਜੀਵ, ਅਜੀਵ, ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਚੰਨ, ਸੂਰਜ, ਧਰਤੀ, ਤਾਰੇ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਕੇਵਲ 'ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ' 'ਸਚਨਾਮ' ਹੀ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

7.3 ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਅਗਿਆਤ-ਹੋਈਆਂ ਵਚਿੱਤਰ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਕਲਪਤ ਸੰਭਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਡਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਣ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ 'ਡਰ' ਹੋਵੇ?⁴⁷

45. ਸੀਕਰਚ ਪਾਥ, ਪੰਨਾ 3.

46. ਬੇਜ ਦਰਪਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ, 1976, ਪੰਨਾ 26.

47. ਤਿਸ ਤੇ ਉਪਰਿ ਲਾਗੇ ਕੋਇ, ਕਉਣੁ ਡਰੈ ਡਰੁ ਕਿਸ ਕਾ ਹੋਇ।। ਬਿ. 3(842)

7.4 ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਾਨ ਦਾ ਡਰ ਭੀਕਰ ਡਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸੁਰਬੀਰ ਜੇਏ, ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ, ਪੀਰ, ਪੈਰੀਬਰ ਵੀ ਡਰਦੇ ਅਤੇ ਤ੍ਰਾਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਨਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਗੋਲੇ 'ਮੌਤ' ਦੇ ਘਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਨਪੁਰਖ ਹੀ ਕਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਕੇਵਲ ਅਕਾਨਪੁਰਖ ਹੀ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾ ਵਿਚ 'ਨਿਰਭਉ' ਹੈ। ਅਕਾਨਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਇਸ 'ਭੈ' ਵਿਚ ਹਨ। 'ਡਰ' ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖ ਭੈ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਨਿਰਵੈਰ

- 8 . ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ ਨਿਰਵੈਰ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ⁴⁸ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਵੈਰ(ਦੁਸ਼ਮਣੀ) ਰਹਿਤ, ਦਵੈਸ਼ ਬਿਨਾਂ, ਕਰਤਾਰ।⁴⁹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿਰਵੈਰ ਦੇ ਇਹੋ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ।⁵⁰ 'ਵੈਰ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੋਝਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਲਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਈਰਖਾ, ਘ੍ਰਿਣਾ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ, ਬਦਲੇ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।⁵¹ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਦਾ 'ਨਿਰਭਉ' ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। 'ਜੇ ਭਉ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਵੈਰ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ 'ਭਉ' ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।'⁵² 'ਵੈਰ' ਅਤੇ 'ਭਰ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਅਰਥ ਰਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਸਤੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਅਦਵੈਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਸ਼ੀਤਰਣ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ-ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਇਕਸਾਕਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ।
- 9.0 ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਕਾਰਨ: ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਠੇਕਦਾਰ ਹੈ। ਅਤੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। 'ਵੈਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਏ ਦਿਨ ਠਵਾਂ ਰੂਪ ਨੇ ਕੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵੈਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਦਸੇ ਹਨ:
- 9.1 ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਅਤੇ ਜਮਾਦਰੂ ਫਿਤਰਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਹਿਲਜੁਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਆਕਰਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਕਰਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਬ੍ਰਹਿਸਿੰਭ' ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਖਿਚੋ-ਤਾਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਟਾ 'ਵੈਰ' ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਵੈਰ' ਤੋਂ

48. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਪੰਨਾ 82.

49. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 713.

50. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ; ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 22; ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਾਸ਼ਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, 1952, ਪੰਨਾ 63; ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬੰਧ, ਪੰਨਾ 24; ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਜਪੁਜੀ ਪੰਨਾ 39.

51. ਡਾ: ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਠੇਕੀ, ਬੇਜ ਦਰਪਣ, ਜੁਲਾਈ, 1976, ਪੰਨਾ 23.

52. ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਿਖ ਧਰਮਫੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1974, ਪੰਨਾ 3.

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੈਰ ਅਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਰਸਾ ਹਨ।"⁵³

9.2 ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਧਨ, ਦੌਲਤ, ਆਰਥਕਤਾ, ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮੰਤਵ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿਲਜੁਲ ਅਤੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਹੈ।⁵⁴

9.3 ਕਿੰਗਜ਼ਲੇ ਮਾਰਟਿਨ ਨੇ ਦੋ ਕੁਤਿਆਂ ਦੇ ਵੈਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਤਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ: (ੳ) ਕੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਂ ਜਾਂ ਸੀਗਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(ਅ) ਕੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਖਣ ਅਤੇ ਨੜਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਖਾਣ ਨਈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵੈਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

10.1 'ਵੈਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਭਾਵ ਵੀ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ 'ਓਪਰਾ' ਆਦਮੀ ਹੀ ਵੈਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਓਪਰੇ' ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੁਲਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਵੀ 'ਓਪਰਾ' ਆਦਮੀ 'ਪਰਦੇਸੀ' ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ 'ਵੈਰੀ' ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਹਾਲੀ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਓਪਰੇਪਨ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕੈਂਬਲ ਸਮਿਥ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰੁਦੀ ਬਾਹਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ, ਜੜ੍ਹ-ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਯਾਹੋਵਾਹ ਦੇ ਵੈਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਵਿਚ ਵੀ 'ਓਪਰੇ' ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਕਰਾਤ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਓਪਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਰਬਰ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਵੈਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਓਪਰੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।⁵⁵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ 'ਮਨੇਛ' ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤ-ਪੂਜ ਕਾਫ਼ਰ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

53. Irving Louis Horowitz, War and Peace in Contemporary Social and Philosophical Theory, London: Souvenir Press, 1973, p.5.

54. Ibid.,

55. Kingsley Martin, War History and Human Nature, London, 1959, p.5.

56. M. Campbell Smith, 'Enemy' (art.), ERE, V, p. 307.

57.

- 10.2 ਕੁਝ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਵੀ 'ਵੈਰ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਰੱਬ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੱਬ ਉਸ ਦੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਕਿਉਂ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪੁਰਾਤਨ ਇੰਜੀਲ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਈਰਖਾਨੂ, ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ, ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਵਿਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਮੂਸਾ ਯਾਹੋਵਾਹ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਚਿਕਰ ਕਰਦਾ ਛਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ(ਮੂਸਾ) ਉਸ ਦੇ ਭੁਲੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਭਰਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਯਾਹੋਵਾਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੁਧ ਅਜੇਹਾ ਭੁਲੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ।"⁵⁸ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅੱਲਾ ਮੋਮਨਾਂ ਨਈਂ ਰਹਿਮਾਨ, ਰਹੀਮ ਅਤੇ ਰੁਫੂਰ ਹੈ ਪਰ ਕਾਫਰਾਂ ਨਈਂ ਜਬਾਰ(ਜ਼ਾਲਮ)। ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੈਂਦਰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤ-ਪੂਜ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਰਨਾ ਸਵਾਬ ਸਮਝਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਵੈਦ-ਕਾਨ ਤੋਂ ਨੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਬੁਹਮਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਅੱਗ ਦੇ ਮੈਚੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਨਿਪਟਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁵⁹
- 10.3 ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਵੈਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਸੂਦਰ 'ਓਮ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਸੂਦਰ ਦੂਜੇ ਸੂਦਰ ਦਾ ਮੰਤਰ-ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਤੇ ਇਕ ਕ੍ਰੋੜ ਕੁਲਾਂ ਨਰਕ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹਕਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਫਰਤ ਖਿਥਣਾ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਠੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫਰਤ, ਵੈਰ, ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਜ ਦੀ 'ਹਰੀਜਨ' ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਹਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਚਾਲੀ ਵੀ 'ਅਛੂਤ' ਹਨ।
- 10.4 ਅਜੋਕੇ ਭਾਜਸੀ 'ਵੈਰ' ਧਾਰਮਿਕ ਵੈਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿੰਨਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲਖਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬੇਅੰਤ ਏਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਏਨਾ ਅੱਗੇ ਨਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ 'ਵੈਰ' ਭਾਵ ਕਾਰਨ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਨ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

58. ਬਿਵਸਥਾਸਾਰ, 9.19⁴; ਰੂਚ 34.14⁵; ਹਵਾਲਾ ਡਾ: ਨਕੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 26-27.

59. S. Jaiswal, The Origin and development of Vaisnavism, op.cit., p. 33.

ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੁਰਟੋਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੇਰੀ ਕਈ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ, ਸ਼ੇਰ, ਭੇਡੀਏ ਆਦਿ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਵੇਰੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਹੀਸਿਆਰਾ ਦੌੜ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁶⁰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਭਵਿੱਖ, ਦੀਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿੰਨਾ 'ਵੇਰ' ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

11.0 ਕੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਅਨੇਕ ਭਾਤੀ 'ਡਰ'। ਵਿਚ ਤਰਾਸੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕ-ਭਾਤੀ 'ਵੇਰ'। ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕੁਰਮਤਿ ਦਾ 'ਨਿਰਭਉ', 'ਨਿਰਵੇਰ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੰਡੀ ਦੇਣ ਹੈ।

11.1 ਕੁਰਮਤਿ ਦਾ '੧੯'। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਰੱਬ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਤੀ, ਕੌਮ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ 'ਵੇਰੀ' ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨਈਂ ਉਹ 'ਜਬਾਰ' ਅਤੇ 'ਕਹਾਰ' ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਤਿ, ਨਿਰੰਜਨ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੇਰ⁶¹ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਯਾਹੋਵਾਹ ਵਾਲਾ ਰੁਸਾ, ਕ੍ਰੋਧ, ਵੈਰ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਿਠ-ਬੋਲੜਾ ਹੈ, ਕ੍ਰੋਧ-ਵਾਲੀ ਯਾਸਾ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।⁶² ਉਸਦੀ ਭਾਖਿਆ ਅਪਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੈ ਪਿਛਲੇ ਜ਼ੋਰਣ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਖਰੋਂ ਨਈਂ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਹੈ।⁶³ ਉਹ ਵੈਰ, ਵਿਰੋਧ, ਡਰ, ਸ਼ਰੀਕਾ, ਦਵੈਦ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।⁶⁴ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਹਿਜ, ਸਤਿ, ਚਿਤ, ਅਨੰਦ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਭੇਦਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਨਈਂ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਹੈ।

11.2 ਕੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ 'ਡਰ' ਅਤੇ ਵੈਰ ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਗਾਨਾ (ਵੇਰੀ) ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਪਸਾਰੇ —ਧਨ, ਦੋਲਤ, ਧਰਤੀ, ਦੇ ਖੁਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ 'ਡਰ' ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ 'ਵੇਰ' ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। "ਦਵੈਤ" ਤੋਂ ਉਲਟ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ —ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਕ — ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਿਗਾਨਾ ਅਤੇ ਵੇਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ।⁶⁵ ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੇਰ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਿਦਮਾਨ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।⁶⁶

60. Radhakrishnan, Is this Peace? Bombay: Hind Kitab Ltd., 1950., p. 4.

61. ਹਰਿ ਸਤਿ ਨਿਰੰਜਨ ਅਮਰੁ ਹੈ, ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਨਿਰੰਕਾਰੁ। —ਗਉੜੀ 4(302)

62. ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰਾ। ਸੁਹੀ 5(784)

63. ਸੋ. 5(624); ਸਾਰੰਗ 5(1218); ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧(1330), ਬਿ. 5(541)

64. ਮਾਰੂ ੧ (1026), ਵਡ-3(592)

65. ਨਾ ਕੋ ਬੰਗੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕੋ ਬਨਿ ਆਈ। ਕਾ. 5(1299)

66. ਨਿਰਭਉ-ਨਿਰਵੈਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਸਮਾਈ। ਸੋ. ੧(596)

- 11.3 ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਰ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਜਾਤ, ਜਨਮ, ਨਸਲ, ਦੇਸ, ਭੇਸ, ਅਮੀਰੀ, ਗਰੀਬੀ, ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਖ ਜਾਤਿ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੰਦਰਲੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਤਿ ਨਹੀਂ, ਜੋਤਿ ਵੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮਿ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ, ਜਾਤਿ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖੁਹਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕੋ ਮਿਟੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ, ਜਾਤਿ ਦਾ ਫਰਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਗੰਦਾਰ ਹਨ।⁶⁷
- 11.4 ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤੀ, ਅਗਨੀ, ਆਕਾਸ਼, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ ਆਦਿ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਠਾਲ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।⁶⁸
- 11.5 ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ; ਸੰਤ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਜੋ ਹਰਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੇਲ ਤੋਂ ਪਾਕ ਹੈ; ਭਗਤ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਨਿਰਵੈਰ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਖਿਲਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ 'ਮੀਤ' ਅਤੇ 'ਸਾਜਨ' ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁶⁹ ਇਹ ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੈਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਹ ਆਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਜੇਹਾ ਸੇਵੇ ਤੋਂ ਹੋਵੇ ਬਿ.4(549) 'ਨਿਰਭਉ' 'ਨਿਰਵੈਰ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਧਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਗੇ :
- (ੳ) ਜਿਨ ਨਿਰਭਉ ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਨਿਰਭਉ ਧਿਆਇਆ ਜੀ
ਤਿਨ ਕਾ ਭਉ ਸਭ ਗਵਾਸੀ । ਆਸਾ 4(348)
- (ਅ) ਨਿਰਭਉ ਜਪੈ, ਸਗਲਿ ਭਉ ਮਿਟੈ। ਗੁ. ਸੁ. 5(293)
- 12.1 ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਦਾ ਡਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਡਰ ਦਸਿਆ ਸੀ। ਸੋਚ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਰਚਨਾ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਹੁਕਮਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸੋਚ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬਿਨਾਸ ਕੁਦਰਤ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਜੋ 'ਹੁਕਮਿ' ਦੇ ਡਿਸਟਰਬ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੁਕਮਿ

67. ਸਿਰੀ ੧(83), ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧(1330), ਮਾਝ ੧(142), ਆਸਾ ੧(349), ਸਾਰੰਗ 2(1237),

ਆਸਾ 3(425), ਭੈ 3(1128)

68. ਗਉੜੀ ਸੁ. 5(292)

69. ਗ.4(302); ਗ.5(108); ਭੈ.5(1145), ਧਨਾ 5(77)

ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਮਰਣ' ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋ 'ਹਸਤੀ' ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਸਤੀ
 ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ, ਨਹੀਂ, ਆਤਮਾ ਹੈ। ਵਿਨਾਸ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ
 ਹੋਇਆ। ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ। 'ਡਰ' ਓਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ, ਅਤੇ
 ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷⁰ ਹਉਮੈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਭੈਰ ਸਰੀਰਕ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ
 ਅਭੈਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲਾ ਹੈ।
 ਉਸ ਦੀ 'ਪਛਾਣ' ਨਾਲ ਹੀ 'ਡਰ' ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁷¹

- 12.2 ਮਨੁੱਖ 'ਨਿਰਭਉ' 'ਨਿਰਵੈਰ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯੋਜ਼ ਹੈ। 'ਨਿਰਭਉ' 'ਨਿਰਵੈਰ' ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ,
 ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਜਮਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਸਾਧਨ, ਮਨ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਸਭ ਨਾਮ-ਯੋਗ ਤੋਂ
 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਹੁਕਮਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਕਮਿ ਦੀ ਪਛਾਣ
 ਤੋਂ ਸਰੀਰਕ ਦੁਖ, ਡਰ, ਭੁਖ, ਵੈਰ, ਵਿਰੋਧ, ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਾਡੇ
 ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:
- (ੳ) ਤੇਰੇ ਸੇਵਕ ਕਉ ਭਉ ਕਿਛ ਨਾਹੀ ਜਮੁ ਨਹੀ ਆਵੈ ਨੇਰੇ (749)
 - (ਅ) ਨਿਰਭਉ ਭਏ ਖਸਮ ਰੀਰਿ ਰਾਤੇ ਜਮ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਬੁਝਾਏ । (577)
 - (ੲ) ਨਾਨਕ ਫਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਿਰਭਉ ਕੈ ਨਹੀ (588)
 - (ਸ) ਦੁਖ ਰੋਗ ਸਭ ਗਇਆ ਗਵਾਇ। ਨਾਨਕ ਛੂਟਸਿ ਸਾਰੇ ਨਾਇ (1256)
 - (ਹ) ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। (560)

- 12.3 ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰ ਕੇ, ਹੁਕਮਿ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 'ਨਿਰਮਲ-ਭੈ'
 ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ:

ਭੈ ਤੇ ਨਿਰਭਉ ਪਾਈਐ - ਮ.੧(1288)

ਭੈ ਬਿਨ ਕਿਨੈ ਨ ਪ੍ਰੇਮੁ ਪਾਇਆ - ਤੁ.4(1116)

ਇਹ ਨਿਰਮਲ-ਭਉ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਪਿਆਰ ਦੀ
 ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਪਰਮਾਤਮ-ਭਰ ਹੈ।⁷² ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਮਲ-ਭਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ

70. ਡਰਿ ਡਰਿ ਮਰਤੇ ਜਬ ਜਾਨੀਐ ਦੂਰਿ। ਡਰ ਚੁਕਾ ਦੇਖਿਆ ਭਰਪੂਰਿ। ਗ.5(186)

71. ਮਨ ਤੂ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਆਪਣੇ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ। ਆਸਾ 3(441)

72. ਭੈ ਭਉ ਰਾਖਿਆ ਭਾਇ ਸਵਾਰਿ। ਗ.੧(151)

ਗੁਣ ਖੁਫਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਵਿਚ ਮਨ ਵਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਭਰਮ ਕਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਝੁੰਤੀਆਂ ਮੁਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਤੈ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ 'ਨਿਰਭਉ' ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।⁷³ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮ-ਭਰ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਤੇ ਬਿਨੁ ਕੋਇ ਨ ਨਿਘਸਿ ਪਾਰਿ

- ਗ.੧(151)

ਇਹ 'ਤੇ' ਪਰਮਾਤਮ-ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਰੱਬ-ਕੁਰਮ ਦੀ ਪਾਠਨਾ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। "ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਨਿਰਭਉ ਦੇ ਕੁਰਮ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਤੇ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਨਿਰਵੈਰ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਰ ਭਾਵਾਂ, ਈਰਖਾ, ਘਿਰਣਾ, ਬਦਨੈ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"⁷⁴

12.4

ਹਕਮਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਠਹਿਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਚਿਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਤਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਰੱਬੀ ਸੁਖਸੀਮਤ ਵਿਚ ਨੀਨ ਕਰ ਦੇਵੇ।⁷⁵ ਕੇਵਲ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਸੁਖਸੀਮਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰ ਅਤੇ ਵੈਰ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਉ ਨਿਰਭਉ ਹੋਈ

ਸੇ ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਰਾ ਓਹਨਾ ।

ਸੁਗੀ 5(789)

ਮੈਨਕਨਟਾਇਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਜਿਹੜਾ ਧਰਮ ਸੀਮਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਅਛਾਈ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰੇ 'ਭਰਾਂ' ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਿਰਭਉ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਹੋਂਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਸ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"⁷⁶

73. ਭਾ. 4(1116); ਸੋ 3(645); ਮਨਾਰਾ(427); ਬਿ.5(814)

74. ਡਾ: ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 30.

75. Aldous Huxley, Perennial Philosophy, London: Chatto and Windus, 1957, p. 187.

76. J.L. Molntyre, op.cit., p. 801.

ਗੁਰਮਤਿ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ 'ਨਿਰਭਉ',
'ਨਿਰਵੈਰ' ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਰਨ, ਡਰਨ, ਬਿਨਸਨ; ਕਾੜਿਆਂ, ਭੁਖਾਂ, ਦੁਖਾਂ;
ਬੰਧਨਾਂ, ਧੰਦਿਆਂ; ਪਾਪਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ,
ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਡਰਾਂ' ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਨਿਮਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ
ਵਿਆਕਤ ਹੈ:

ਨਾ ਓਹੁ ਮਰਤਾ, ਨਾ ਹਮ ਡਰਿਆ ॥
ਨਾ ਓਹੁ ਬਿਨਸੈ, ਨਾ ਹਮ ਕੜਿਆ ॥
ਨਾ ਓਹੁ ਨਿਰਧਨ, ਨਾ ਹਮ ਭੁਖੇ ॥
ਨਾ ਓਹੁ ਦੁਖ, ਨਾ ਹਮ ਕਉ ਦੁਖੇ ॥
ਅਵਰੁ ਨਾ ਕੋਉ ਮਾਰਨਵਾਰਾ, ਜੀਅਉ ਹਮਾਰਾ ਜੀਉ ਦੇਨਹਾਰਾ
ਨਾ ਉਸੁ ਬੰਧਨ ਨਾ ਹਮ ਬਾਧੇ ॥
ਨਾ ਉਸੁ ਧੰਧਾ ਨਾ ਹਮ ਧਾਧੇ ॥
ਨਾ ਉਸ ਸੈਨ ਨਾ ਹਮ ਕਉ ਸੈਨਾ ॥
ਓਸ ਅਨੰਦ ਤ ਹਮ ਸਦ ਕੈਨਾ ॥
ਨਾ ਉਸ ਸੋਚ ਨਾ ਹਮ ਕਉ ਸੋਚਾ ॥
ਨਾ ਉਸ ਨੈਪੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਧੋਚਾ ॥
ਨਾ ਉਸੁ ਭੁਖ ਨ ਹਮ ਕਉ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ॥
ਜਾ ਉਹੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤ ਹਮ ਜਬਨਾ ॥
ਹਮ ਕਿਛੁ ਨਾਗੇ ਏਕੈ ਓਹੀ , ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਏਕੈ ਸੇਈ ।
ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਖੋਇ ਕੁਮ ਭੰਗਾ, ਹਮ ਓਇ ਮਿਲਿ ਹੋਏ ਇਕ ਰੰਗਾ ।

ਸ਼ਾਸਾ 5(391)

.....
.....

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

- ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ -

1.0 ਆਦਿ ਕਥਨ: 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਅਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ। 'ਮੂਲ ਸੰਤਰ' ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ। 'ਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਧਰਮਾਂ ਨੇ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। 'ਕਾਲ' ਨੂੰ 'ਅਠਾਦੀ', 'ਅਨੰਤ', 'ਸਿਰਜਣਹਾਰ' ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮਾ' ਦਾ ਜ਼ਚੇਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਭਨਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਉਪਰਾਨੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ 'ਮੂਰਤਿ' ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਮੂਰਤਾਂ, ਬੁੱਤ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਅਜੇਹੇ ਉਪਰਾਨਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਜਿਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਤਰ ਵਿਚ ਸਰੂਪ ਦਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ 'ਰੂਪ' ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਕੀਸਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ 'ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲਮੂਰਤਿ' ਦਸਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਠਾਨੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਭਾਵੇਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਾ ਉਠ ਸਕੇ।

ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਕਾਲ, ਅਨੰਤ, ਅਸੀਮ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ "ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ" ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋੜ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾਲ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਨੋੜ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਨੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਔਤ ਔਤ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.1 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਕੋਸ਼ ਅਰਥ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ਕਾਰ¹ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਧਾਤੂ ਕਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਮਨ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

ਸਮਾਂ, ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ, ਅਵਸਰ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਾਗ, ਸੇਤ, ਅੰਤ, ਕਾਲਾਰੰਗ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਦੁਖੀ ਜਾਂ ਚੁਖਮੀ ਕਰਨਾ, ਮੌਸਮ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇ ਦਰਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਯਮ-ਸੇਤ ਦਾ ਦੇਵਤਾ, ਕਿਸਮਤ, ਔਖ ਦਾ ਕਾਲਾਹਿਸਾ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਮ, ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਇਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਨਾਮ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਮਾਪ, ਸੁਰਾਬ ਕੌਢ ਕੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਔਖਰ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨਾਮ, ਕਈ ਪੈਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ।

ਮੈਨੀਅਰ ਵਿਨੀਅਮ, ਆਪਣੇ, ਅਤੇ ਸੁਰਯਕੀਤ² ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਕਾਲ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ— ਬੁਰਾ ਸਮਾਂ, ਬੇਟੇ ਦਿਨ ਅਕਾਲ ਪੈ ਜਾਣਾ, ਬੰਸਿਸਮੀ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲ' ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਭਾਵ ਕਾਲ-ਚਹਿਤ ਹੈ।

1.2 ਮੂਰਤਿ: ਸੁਰਯਕੀਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਧਾਤੂ ਮੂਰਛ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਿੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸਬੁਨਤਾ, ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪ, ਪਿੰਡ, ਸ਼ਕਲ, ਨਖਸ਼ਿਖ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਮੂਰਤਿਮਯ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰੂਪ ਵਾਲਾ। ਮੈਨੀਅਰ ਵਿਨੀਅਮ ਨੇ 'ਮੂਰਤਿ' ਦੇ ਚਾਰ ਅਰਥ ਦਸੇ ਹਨ। (ਅ) ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ, ਸਾਖਿਆਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ, ਮਾਨਵੀ ਕਰਣ, ਅਵਤਰਣ(ੲ) ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਦਾ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਹੈ(ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਨ ਅਤੇ 4 ਤੌਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ, ਔਗ, ਹਵਾ ਧਰਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਆਕਾਸ਼ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ) (ਸ) ਪੁਰਖ, ਰੂਪ, ਸ਼ਕਲ, ਮੂਰਤੀ, ਬੁੱਤ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਮੂਰਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ, ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਨੂੰ ਭੋਤਿਕ, ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਕਾਲ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ

1. ਸੁਰਯ ਕੀਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 147; ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 253.

2. ਮੈਨੀਅਰ ਕੋਸ਼(੮) ; ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼(3)ਸੁਰਯ ਕੀਤ(1) .

3. ਸੁਰਯ ਕੀਤ - ਕੋਸ਼(465) ;

ਅਕਾਲ, ਅਨੰਤ, ਅਸੀਮ ਨੂੰ ਵੀ 'ਕਾਲ-ਪੁਲਾੜ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਬੰਨਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਜੇਹੇ ਉਪਰਾਲੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ-ਹਸਤੀ ਨੂੰ 'ਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਪੁਲਾੜ' ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਛੁਸਦਾ ਹੈ।

1.3

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦੇ ਸੰਗਯਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਥ ਹਨ, ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਨਿਤਯ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਰੂਪ⁴ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਕਾਲ-ਰਹਿਤ' ਅਤੇ 'ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਵਜੂਦ', 'ਸਰੂਪ', 'ਹੋਂਦ', 'ਹਸਤੀ' ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਉਹ ਹੋਂਦ ਜੋ ਕਾਲ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਨੂੰ 'ਮੂਰਤਿ' ਪਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 'ਅਕਾਲ' ਨੂੰ 'ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸੰਨ ਕੇ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦੇ ਇਹੋ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ, "ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਵੈ ਹੈ, (ਭਾਵ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਸ-ਰਹਿਤ⁶ ਹੈ)। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ "ਨਾ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ" ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਅਰਥ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲੀ ਅਰਥਾਤ ਕੁਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ। 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਅਰਥ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਸਦੀਵਤਾ ਨਹੀਂ, ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਅਤੀਤਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਲ' ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ 'ਅਨੰਤ' ਨਹੀਂ ਪਰ 'ਅਕਾਲਮੂਰਤਿ' ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੈਦਾਂਤਿਕ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨਰਥ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਦਾ "(ਅ) ਅੱਖਰ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਪਾਨਨੇ ਵਾਨੇ ਕਾ ਵਾਚਕੁ ਹੈ, (ਕਾ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨੇ ਵਾਨੇ ਕਾ, ਐਸ਼(ਨ) ਅੱਖਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰਨੇ ਵਾਨੇ ਕਾ ਬੋਧਕ ਹੈ। ਸੋਜਿਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੈਂ ਤੀਨੇ ਦੇਵਤੇ ਹੋ ਸੇ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਹੈ। —...ਐਸੇ ਮੂਰਤਿ ਮੋ(ਮੁ) ਕਗੋਣੇ ਮੇਰੀ(ਰਤਿ) ਪਰੀਤੀ ਹੈ।" ਅਜੇਹੇ ਅਭੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਅਵਿਵੇਕੀ ਅਰਥ ਪੁਰਖ-ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੜ੍ਹਨਾ ਹੈ।

1.4

ਸ਼ਬਦ ਅਕਾਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਅਕਾਲ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਕਾਲ-ਰਹਿਤ'। ਇਹ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

-
4. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 36.
 5. ਸੰਬੰਧ, ੧, ਪੰਨਾ 27-28.
 6. ਸ.ਗ.ਗ.ਸ. ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ 44.
 7. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1.
 8. ਸੋਢੀ ਯਜੁਰ ਸਿੰਘ, ਜਪੁ ਬੀਚਾਰੂ, ਪੰਨਾ 14.
 9. ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 13-14.

‘ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ’ ਵਿਚ ‘ਮੂਰਤਿ’ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਰੂਪ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਪੁਰਾਤਨਤਮ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਸਤਕ ਨੈਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ‘ਮੂਰਤੀ’ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੂਜਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ‘ਅਕਾਲਮੂਰਤਿ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ‘ਮੂਰਤੀ’ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਹਸਤੀ ਦਾ ਮੂਰਤੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਕਾਲ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਨੇੜ ਹੈ।

2.1

ਪਰਮਾਤਮ-ਮੂਰਤਿ:

ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ‘ਮੂਰਤੀ’ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਯੁਗਾਂ ਸਾਨ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਇਕ ਧੰਕਤੀ ਹੈ:

ਪ੍ਰਥਮਾ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਪੂਜਾ, ਜਪ ਸਤੋਤਰਾਣੀ ਮਧਯਮਾ ,

ਉਤਮਾ ਮਾਨਸੀ - ਪੂਜਾ ਸੇਹੀ ਪੂਜੇਤ ਮੋਤਮਾ ।¹⁰

ਅਰਥਾਤ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਅਤੇ ਉਸਤਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਦਰਮਿਆਨੀ; ਮਾਨਸਿਕ ਪੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ‘ਸੇਹੀ’ (ਸੋਂ ਉਹ ਹੀ ਹੈ) ਦਾ ਜਾਪ ਹੈ। ਸਟੈਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਧਰਮ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਯੋਗ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹¹ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਹੈ। “ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਚਾ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਪੂਜਨੀਕ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨਈਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਠਥੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਦੈਵੀ-ਸੁਖਸੀਮਤਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਮੰਨ ਨਈਂ ਗਈਆਂ।”¹² ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਦੌਤਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਾ-ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀ-ਕਰਣ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ

10. T.M.P. Mahadevan, Time and Timeless, op.cit., p.75.

11. Stace, Time and Eternity, Princeton University, 1952, p.98.

12. Goblet D' Alviella, ERE VII, p.113.

ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾ ਕੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਐਬਨਚ ਦਾ ਉੱਨੂ, ਚੈਉਸ ਦਾ ਉਕਾਬ, ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਰਜ ਆਦਿ । ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਭਾਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਰੂਪ ਸੀ। ਕਦੀ ਸਿਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅਤੇ ਧੜ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਸਿਰ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਅਤੇ ਧੜ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਗਣੇਸ਼, ਹਨੂੰਮਾਨ ਆਦਿ। ਅਜੇਹੇ ਮਿਸਰਤ ਰੂਪ ਬਹੁ-ਦੇਵ ਪੂਜਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯਹੂਦੀ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਦੇਵੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੂਜਿਆ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚੋਖਾ ਭਾਗ ਹਾਲੀ ਵੀ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਹੋ ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਖੇਪ ਸਰ੍ਹੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

2.2 ਬੇਬੀਲੋਨ: ਨਿਓਨਰਡ ਕਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਬੀਲੋਨ ਦੇ ਅੰਦ ਵਾਸੀ ਸੁਮੇਰੀਅਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਪੁਰਸ਼-ਰੂਪ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਜਾਦੂ-ਅੰਸ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ-ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਮੋਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਰੂਹ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

2.3 ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ। ਪੀ.ਗਾਰਡਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਆਪਣੀ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਘੁੱਟਨੇ ਟੇਕ ਕੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦੇ, ਧੂਪ ਧੁਖਾਏ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭੇਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।¹⁴ ਪਰ ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦਾਰਸ਼ਨੀਆਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਜਣ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2.4 ਯਹੂਦੀ: ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਰਲਸਤੀਠ ਵਿਚ ਵੱਸ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਯਾਹੋਵਾਹ ਨੂੰ "ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੈਨ" ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਬੁੱਤਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਡਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ "ਪੁਰਾਤਨ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ, ਜਾਂਦਾ, ਸੁਫੀਧੀ ਭੱਟ ਹੁੰਦੀ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਹਿਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਭੋਜਨ ਖੁਆਏ ਜਾਂਦੇ, ਨੁਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸੀ"¹⁵

13. Leonard W. King, Images and Idols (Babylonian), ERE VII, pp. 117-19.

14. P. Gardner, ERE, pp. 134-138.

15. Adolphe Lods, ERE, VII, 138-142.

ਪਰ 'ਯਾਹੋਵਾਹ' ਵਿਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੁੱਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਗਿਆ।

ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਨੂੰ 'ਯਾਹੋਵਾਹ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਰੁੱਧ ਦਸਿਆ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਤਨ ਇਜ਼ਰਾਇਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਘੜਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੂਜਾ ਨਈਂ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਲਾ ਨਈਂ। ਏਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਪਵਿਤਰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਨਾ ਨੈਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਹੂਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਸਦਾ ਨਈਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ।

5. ਈਸਾਈ: ਭਾਵੇਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਯਹੂਦੀ ਮੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ, ਗੋਬਲੇਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਓਨੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪੈਰਸ ਦੇ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਫਰਾਸੀਸੀ ਗਿਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਤੋਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਾਈਬਲ ਸਾਖਿਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।¹⁶ ਜੇਹਨ(4.24) ਅਨੁਸਾਰ 'ਰੱਬ ਰੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ' ਅਤੇ 'ਰੂਹ' ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਫਿਰ ਵੀ 'ਸਾਕਾਰ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਈਂ 'ਈਸਾ' 'ਮਰੀਅਮ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਜਨੀਕ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਈਸਾ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਰੱਬ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤੀ ਜਾਣ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

6. ਬੁੱਧ-ਧਰਮ: ਕਨਿਆਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਉੱਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮਹਾਯਾਨ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈ ਤੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਗਈ। ਦਰ ਅਸਲ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਂ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਹਰ ਦਾ ਹੈ। ਗੋਬਲੇਟ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਦਸਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਚੈਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਇਹ ਅਣ-ਈਸ਼ਵਰੀ-ਧਰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਦੇਵ-ਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸ ਗਿਆ।¹⁷ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰ ਬੁੱਧ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮੂਰਤ ਘੜਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਦੀ ਆਤਮਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਚੱਕਰ, ਬੇ-ਰੁੱਖ, ਬੰਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਖਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੈਨਾਨੀ ਫਾ-ਹੀ-ਆਂ ਅਤੇ ਹਿਊਨ-ਸਾਂਗ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੇ

16. Goblet D. Alviela, Images and Idols (art.), ERE, VII, p.110.

17. A.S.Geden, Images and Idols (Buddhism), ERE, VII, pp.119-127.

18. W. Crook, ERE, VII, p.143.

ਆਮ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰੀ ਹੈ। ਅਜ ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ, ਤਿਬੱਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਆਮ ਹੈ।

- 2.7 ਚੀਨ: ਭਾਇਰ ਬਾਨ ਨਿਖਦਾ ਹੈ, "ਚੀਨ ਬੁੱਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਗਰਭਗ ਹਰ ਥਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ।"¹⁹
- 2.8 ਮਿਸਰ: ਮਿਸਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਧੌਬਰਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਦੇਵਤਾ ਸ਼ੇਖੇਕ ਨੂੰ ਕਛੂ ਹੁੰਮੇ, ਦੇਵਤਾ ਖਨੂਮ ਨੂੰ ਬੱਕਰੇ, ਸ਼ੇਖਮਤ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰਨੀ ਅਤੇ ਹੋਬੋਰ ਨੂੰ ਗਊ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ 'ਰਾ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਮੂਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਵੀ-ਸ਼ਕਤੀਵਾਦੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਰਧ-ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਜਿਆ ਗਿਆ।
- 2.9 ਜਾਪਾਨ: ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਿੰਟੋਵਾਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਟਾਸੂਕੂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਬੁੱਧ-ਪੂਜਾ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸ਼ਿੰਟੋ ਸੰਦਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਕਯੋਟੋ ਦੇ ਇਕ "ਕਵਾਨੋਨ" ਸੰਦਰ ਵਿਚ 33,333 ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ।²¹
- 2.10 ਤਿਬਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਚਿਤਰ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਧੀ ਮੁਨਕ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਤਿਬੱਤ ਵਿਚ ਮਹਾਯਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵਾ ਅਤੇ ਦੈਤਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਵੀ ਬੋਧੀ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਬੁੱਤ ਮੂਨ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।²²
- 2.11 ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ: ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੁੱਤ-ਪ੍ਰਸੰਤੀ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ(112) ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਐਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਾਨ(35.38) ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਐਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਦੱਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਭਾਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ?"

19. J. Dyer Ball, Images and Idols(Chinese), ERE, VII, p.131.

20. James Baikie, ERE, VII, 132.

21. Tasukoo Harada, Images and Idols (Japanese) ERE, VII, p.148.

22. L.A.Waddell, Images and Idols(Tibetan), ERE, VII, pp.159-60-

ਕੁਰਾਨ(2.22) ਅਨੁਸਾਰ ਛੁੱਟੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਠਰਕ ਦੀ ਔਂਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹਨ।

ਕੁਰਾਨ(29.40) ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਕ ਮਕੜੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣਾ ਘਰ ਆਪ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਤ-ਪੂਜਕਾਂ ਨਈਂ ਦੁਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ(9.115) ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨਾ ਹੈ(7.36); ਬੁੱਤ-ਪੂਜਕਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ(2.220) ; ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਘੋਰ ਅਪਰਾਧ ਹੈ ਜੋ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ(4.51)। ਕੁਰਾਨ (9.5) ਵਿਚ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਕਾਂ ਨਾਲ ਭੈੜਾ ਸਨੂਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ(9.28) ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਕਾਂ ਨਈਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

ਐਡਵਰਡ ਸੇਲ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਵੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੁੱਤ-ਪੂਜੀ ਨੂੰ ਨਕਭਰ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਪਰ ਉਹ ਅਰਬ ਦੇ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਕਾਂ ਦੀ 'ਕਾਲੇ-ਪੱਥਰ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾ ਹੱਟਾ ਸਕੇ -- ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਧਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'²³

2.12. ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ:

ਭਾਰਤ ਵਰਗੀ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ-ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਆਮ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਰੰਗ ਅਨੁਸਾਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਫਿਕਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ 1454 ਮੰਦਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਥੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਤੋਂ ਦੂਣੀਆਂ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ 5 ਲੱਖ ਮੂਰਤੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੀਆਂ।²⁴ ਹੋਰ ਅਨੁਸਾਰ

ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰੀ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ 120 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਦਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ

ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਂ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ।²⁵ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ।

ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਈਂ ਹਵਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ

ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। "ਹੜਪਾ ਦੀਆਂ ਥੇਹਾਂ" ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ-ਆਰੀਆਂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।"²⁶ ਵੇਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

23. Edward Sell, Images and Idols(Muslim),ERE,VII, pp.150-151.

24. M.A. Sherring, The Sacred City of the Hindus:London, 1868, p.142.

25. W.W. Hunter, Orissa, London:1872, p.128.

26. J.N.Banerjee, Development of Hindu Iconography, Delhi: Munshi ram Manahar Lal, 1974.

ਦਾ ਦੇਵੀ-ਕਰਣ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਰਾਓ ਦਾ ਖਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ।²⁷ ਏ.ਬਾਰਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਛੋਟੇ ਨੈਕਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।²⁸ ਜਯਾਖਸ ਸੀਹਤਾ ਵਿਚ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤੰਜਲੀ ਤੋਂ ਸੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕਾਤਯਾਨ' ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।²⁹ ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ , ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ, ਨਿੰਗ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ-ਨਿੰਗ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਮਾਣ ਪੱਥਰ ਪਾਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਭਾਸ਼ਯ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਪਾਣਿਨੀ ਸੂਤਰ(5.3.99) ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਵੇਚਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੋਰੀਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੂਜਣਯੋਗ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੇਚਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੰਨ੍ਹ ਸਮੇਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਪੂਜਯ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਅਨਗਿਣਤ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਪੂਜਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਕੜ, ਬਕਰੇ ਅਤੇ ਸੰਢੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬਨੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।³⁰ ਵੈਸ਼ਨਵ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਨਹੁ ਦੀ ਥਾਂ ਧੰਚਾਮ੍ਰਿਤ(ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ ਮੱਖਣ, ਖੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਤ) ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਭੋਟ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਦਿਤਾ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਹਾਣਾ, ਕਪੜੇ ਫਹਿਲਿਆਂ ਠਾਨ ਸਜਾਣਾ, ਭੋਗ ਲਾਉਣਾ, ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨੀ, ਨਰਮ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਜਨੂਸ ਕਢਣੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਖਿਆਤ ਕੀਤਾ

27. Gopinath Rao, Elements of Hindu Iconography, Delhi:Motidas Banarsi das, 1968, Vol.I, p.14.

28. A. Barth, Religions of India, London, 1899, p.183.

29. Sidhant Shastri, Origin and Development of Vaishnavism, op.cit., p.66.

30. H. Whitehead, The Village Dieties of Southern India, Madras, 1907, p.72.

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤਾਵੇਂ 9ਵੀਂ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਦਵੈਤ ਵਾਦ ਅਤੇ ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ, 12ਵੀਂ ਅਤੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਬੁੱਤ-ਪ੍ਰਸੰਤੀ ਦੀ ਰਜਵੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 15ਵੀਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿਖ ਨਹਿਰ ਨੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਰੱਜਵਾਂ ਬੰਢਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕਰੁੰਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕੌਮ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਏਨਾ ਭੂਖਾ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਨੌਕਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਲੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਕਦੀ ਮੁਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।³¹

2.13

ਸਾਰ: ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਮਾਣਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਤਮਿਕ -ਗਿਆਨ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਵੀ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਅਵਿਕਸਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਸਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨੀਵੇਂ ਨੌਕਾ ਨਈਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਬਾਨ ਉਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗੀ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੇ ਫੇੜ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।³² ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਸਹਾਰੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦ 'ਇਸ਼ਟ' ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀ. ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਮੈਕਸੀਮਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਨੌਕ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਜੇਹੇ ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਮੁਮਕਨ ਗਨ ਹੋਂਦੀ ਕੋਈ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੌਮ ਅਜੇਹੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਚੌਥੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁੱਤਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਵੇ।³³

31. W.Crook, ERE, Vol VII, p.146.

32. Gopinath Rao, op.cit., p.26.

33. P. Gardner, op.cit., p.134.

3.1

ਭੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਵਤਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ, ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ, ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਾਲ-ਪੁਲਾੜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ(ਮੂਰਤਿ) ਅਜਿਹਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ, ਅੰਤ, ਜਨਮ, ਮਰਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਸਭ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ, ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ, ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰੂਪ, ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਮੂਰਤਿ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਮਾਨ ਕਰਕੇ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।³⁴ ਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਰਤ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਅੜਿਆ, ਬਣਾਇਆ ਜਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਜੋਤਿ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਇਕ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਭੁਰਮਤਿ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ; ਅਵਤਾਰ, ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ; ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਾਸਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਘੋਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਲਕ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਦਾ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਪੌਥਰਾਂ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਗਣ ਵਿਚ ਲਟਕਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣਾ ਇਤਿਆਦਿ ਫੇਕਟ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇ ਦੇਣਾ ਹੈ? ਮੂਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪ ਜਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।³⁸ ਇਕ ਪੌਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਵੇਂ ਨੇ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਨਿਰਜੀਵ ਪੌਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸੁਖਸੀਮਤ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਕਿਰਪਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? 'ਮੂਰਤੀ' ਨੂੰ ਪੌਥਰ

34. ਸਹਸ ਮੂਰਤਿ ਨਨ ਏਕ ਤੇਹੀ ਧਨਾ-੧(13)

35. ਬਾਪਿਆ ਨ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ ਆਪੇ ਆਪ ਨਿਰੰਜਨ ਸੋਇ। ਜਪੁਜੀ

36. ਠਾਕੁਰ ਛੇਡਿ ਦਾਸੀ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ, ਮਨਮੁਖ ਅੰਧ ਅਗਿਆਨਾ। ਤੇ. 5(1138)

37. ਅਰਿ ਮਹਿ ਠਾਕੁਰ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੈ, ਗਣ ਮਹਿ ਪਾਹੁਣ ਨੇ ਲਟਕਾਵੈ। ਸੂਹੀ 5.(838)

38. ਬਾਹਰਿ ਦੇਵ ਪਖਾਨੀਅਹਿ, ਜੈ ਮਨੁ ਧੋਵੈ ਕੋਇ। ਕੁ.੧(489)

39. ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਪੂਜੀਐ ਭਾਈ ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਆ ਦੇਹਿ ਪਾਹੁਣ ਨੀਰਿ ਪਖਾਨੀਐ ਭਾਈ ਜਨ ਮਹਿ ਬੁਢਹਿ ਤੇਹਿ। ਸੋਰਠ ੧(637)

ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੱਥਰ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਜਾਈ ਗਵਾਣਾ ਹੈ।⁴⁰
ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਬੇ-ਸਮਝੀ ਹੈ।⁴¹

3.2

ਚੁਨੇ ਮਿਟੀ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਸੋਜੁਦਗੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਟਾਂ, ਵਟਿਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮੰਟ ਦੇ ਬਣੇ ਸੰਦਰਾਂ ਨੂੰ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਦਾ ਘਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਜਿਵੇਂ 'ਮੂਰਤੀ' ਦੀ ਥਾਵੇਂ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਈਂ ਨਿਰਜੀਵ ਇੱਟਾਂ-ਗ਼ਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਸਰਬਤ ਜਗਤ ਨੂੰ 'ਹਰੀ ਦਾ ਸੰਦਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦਾ 'ਘਰ' ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ; ਇਸ ਸਰੀਰ-ਰੂਪੀ ਹਰੀ ਸੰਦਰ ਵਿਚ ਹਰੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਹਰੀ-ਸੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਇਹ ਸਰੀਰ-ਰੂਪੀ ਸੰਦਰ ਹਰੀ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਨਈਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ; ਵਿਸ਼ਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਹਰੀ ਦਾ ਸੰਦਰ ਹੈ।⁴² ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਉਸਦੇ ਰੂਪ ਹਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਮੂਰਤਾਂ ਕਾਲ-ਵਸ ਹਨ, ਚਨਾਇਮਾਨ ਹਨ; ਮਰਣ-ਸ਼ੀਲ ਹਨ। "ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ" ਸਿਵਾ 'ੴ' ਸਤਿਨਾਮ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਈਂ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਕਹਿਣੇ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਿ ਕਪੜੇ ਕਿ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਚਿਤਰੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਉਕਰੀਆਂ ਤੇ ਧਾਤੂਆਂ ਵਿਚ ਵਾਨੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਮਾਤਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੂਰਤ ਮੂਰਤਾਂ, ਕਿ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਅਮੂਰਤ ਅਵਿਸ਼ਯ ਹਸਤੀਆਂ ਚਾਹੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣ; ਇਸ ਮੁਨ ਮੈਤ੍ਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ।⁴³ ਨਾਹੀਂ ਇਹ ਮੂਰਤਾਂ 'ਸਿੱਧ' ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਮੂਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਚੇਤਾ ਹੈ ਪਰ 'ਪਰਮਾਤਮ ਮੂਰਤਿ' ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਹੈ।

40. ਜੇ ਪਾਥਰ ਕਉ ਕਹਤੇ ਦੇਵ, ਤਾਕੀ ਬਿਰਥਾ ਹੋਵੈ ਸੇਵ ।।
ਨਾ ਪਾਥਰ ਬੋਨੈ ਨਾ ਕਿਛੁ ਦੇਇ, ਫੇਕਟ ਕਰਮ ਨਿਹਫਨ ਹੋ ਸੇਵ ।। ਤੇ. 5(1160)

41. ਹਿੰਦੂ ਮੂਨੇ ਭੁਨੇ ਅਖੁਟੀ ਜਾਗੀ ।। ਨਾਰਦਿ ਕਹਿਯਾ ਸਿ ਪੂਜ ਕਰਾਗੀ।
ਜੀਏ ਗੁੰਗੇ ਜੀਧ ਜੀਧਾਰੁ। ਪਾਥਰੁ ਨੇ ਪੂਜਹਿ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ ।। ਬਿ. 4(556)

42. ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਵੇਖੁ ਤੂ ਹਰਿ ਸੰਦਰੁ ਤੇਰੇ ਨਾਨਿ—...
ਭਰਿ ਸੰਦਰੁ ਏਹੁ ਸਗੋਰੁ ਹੈ ਗਿਆਨਿ ਰਤਨਿ ਪੋਰਗਟੁ ਹੋਇ ।।
ਮਨਮੁਖ ਮੁਨੁ ਨ ਜਾਣਨੀ ਮਾਣਸਿ ਹਰਿ ਸੰਦਰੁ ਨ ਹੋਇ ।।
ਭਰਿ ਸੰਦਰੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਸਾਜਿਆ ਰਖਿਆ ਹੁਕਮਿ ਸਧਾਰਿ ।।
ਹਰਿ ਸੰਦਰੁ ਏਹੁ ਜਗਤੁ ਹੈ ਗੁਰ ਖਿਨੁ ਘੇਰੀਧਾਰ ।।
ਦੂਜਾ ਆਉ ਕਰਿ ਪੂਜਦੇ ਮਨਮੁਖ ਜੀਧ ਗਵਾਰ ।। ਜਿਥੇ ਨੇਖਾ ਮੰਗੀਐ ਤਿਣੇ ਦੇਹ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਇ ।।
ਸਾਚ ਰਤੇ ਸੇ ਉਬਰੇ ਦੁਖੀਏ ਦੂਜੇ ਭਾਇ ।। ਹਰਿ ਸੰਦਰੁ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਨਾ ਬੂਝਹਿ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ ।।
ਹਰਿ ਸੰਦਰੁ ਹਰਿ ਕਾ ਚੇ ਰਖਿਆ ਸਬਦਿ ਸਵਾਰਿ ।। ਹਰਿ ਸੰਦਰੁ ਮਹਿ ਹਰਿ ਵਸੈ ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰੁ ਸੋਇ ।। 3 1346

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਜਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਦੀ 'ਕਰਤਾ' ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮ ਮੂਰਤ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਮਰ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਰਚਨਾ-ਕਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੈ-ਸਮਾਧੀ ਸਥਿਤ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵੇਸਥਾ ਵੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਵੇਸਥਾ ਨਹੀਂ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮ-ਮੂਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹੋਂਦ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਅਕਾਲ, ਅਜੋਨੀ ਅਤੇ ਸੇਭ ਹੈ। ਇਹ ਭੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੂਰਤ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹਨ।

4.1 'ਕਾਨ' ਸੰਕਲਪ। ਹੁਣ ਤਕ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ 'ਪਰਮਾਤਮ-ਮੂਰਤਿ' ਹੀ 'ਅਕਾਲ' ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੂਰਤਾਂ, ਆੜ੍ਹਤ ਬੰਨਾਨਕਿ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ 'ਕਾਨ' ਦੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਕਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਬਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਾਰਨੋਡ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਨ' ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬਦਨਾਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੋਚਾਨਾ ਬੇਨ ਚਾਨ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ⁴⁴ ਫਲਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਕਾਨ' ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਕਾਨ ਦੀ ਭਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਤਜਰਬਿਆਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਉਤੇ ⁴⁵ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਨ ਇਕ ਸੇਧ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਦੀ ਭਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪਨਪਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਾਨ ਦੀ ਭਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੋਚਦਾ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ, ਸੈਕੇ ਸੰਭਾਲਦਾ ਜਾਂ ਖੁੰਝਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਕਾਨ' ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਭੂਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭੂਤ ਦਾ ਦੁਖ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਵੀ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿ 'ਕਾਨ' ਦਾ ਚੱਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਧਕੀ ਜਾਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ⁴⁶ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਨਈਂ 'ਕਾਨ' ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ 'ਸੋਤ' ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਕਾਨ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਅਵੇਧੀ ਮੁੱਕ ਕੇ ਆਪ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4.2 'ਕਾਨ' ਕੀ ਹੈ? ਚਿੰਤਕਾਂ ਨਈਂ ਇਹ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗਨਬਾਤ ਤੋਂ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ 'ਕਾਨ' ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਅਜ਼ੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਸ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਸਮਾਂ ਹੈ? ਪਰ ਇਹ 'ਸਮਾਂ' ਜਾਂ 'ਕਾਨ' ਯਕੀਨਤ ਵਿਚ ਹੈ ਕੀ? ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਸੰਕੇਤ ਹੀ

43. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬੰਧ, ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ 27.

44. G.D.Yarnold, The Moving Image, London: George Allen and Unwin Ltd., 1966, p.14.

45. Arnold J. Toynbee, Ency; Br; Vol. 18., p.410.

46. John G.C. Smart, Ency; Br; Vol. 18., p.411.

ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, "ਸਮਾਂ ਫਜ਼ੂਲ ਨਾ ਰਵਾਉ" ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਅਜੇਹੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜੋ ਸੰਭਾਲੀ ਜਾ ਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਨੂੰ ਘੰਟਿਆਂ, ਮਿੰਟਾਂ, ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, "ਸਮਾਂ ਉਡਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ" ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕੋਈ ਉਡਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਇਹ ਠਹਿਰਨ ਜਾਣਾ ਨਾ ਜਾਣਦਾ, ਨੀਘ ਗਿਆ ਨਾ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਂਦਾ" ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪਰਤ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਹੈ ਕੀ? ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸਮ-ਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਕਾਲ ਇਕ ਹੈ ਜਾਂ ਕਈ? ਕੀ ਕਾਲ ਅਟਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਹਸਤੀ? ਕੀ ਕਾਲ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਤੱਥ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੇੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਗ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਤਰ ਦੇ ਸਕਣਾ ਕਠਨ ਹੈ। "ਜਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਅਸੀਂ ਕਾਲ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਹ ਉਨਝਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"⁴⁷ ਪ੍ਰੀਸਟਨੀ ਅਨੁਸਾਰ "ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤਿ ਡਿਆਨਕ ਦੰਤ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਾਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।"⁴⁸ ਬਰਾਡ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮਸਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।⁴⁹ ਪ੍ਰੋ. ਗਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਾਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹੀ ਨਜਿਠ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁵⁰ ਵਾਈਟ ਹੈਡ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ 'ਕਾਲ' ਬਾਣੀ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਤੱਥ ਹੈ।⁵¹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੰਨਤਰੀ ਬਰਰਸਨ ਚੈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਸਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਕਾਲ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ ਅਨੰਤ, ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਪਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਯਕੀਨ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ।" ਕਾਲ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਕਬਲ ਤਰਕ-ਹੀਣ ਬੇਬਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁵² "ਸੰਤ ਅਰਸਤੀਨ 'ਕਾਲ' ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਕਾਲ ਕੀ ਹੈ? ਕੌਣ ਇਸ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦਸ ਸਕਦਾ ਹੈ? —ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਪੁਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਭ

-
47. C.H. De Geoe, What is Time? London: E.J. Brill, 1949, p.9.
 48. J.B. Priestly, Time and Conways, London: William Heinemann Ltd. 1948, Vol. I, p.176.
 49. C.D. Broad, Scientific Thought, London, 1923, p.84.
 50. J.A. Gun, The Problem of Time, London: George Allen and Unwin Ltd., 1929, p.10.
 51. Ency, Br, Vol. 18, p.410.
 52. H. Spencer, First Principles, London, 1900, p.43.

ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।"⁵³ ਅਰਸਤੂ ਭੂਤ, ਭਵਿਖ, ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਸੁਲਝਾਂਦਾ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿ ਉਠਿਆ, "ਕਾਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"⁵⁴ ਕਾਂਟ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਲ' ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਏਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਉੱਪਰ ਪੁਲਟ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।⁵⁵ ਬਰੈਡਲੇ ਨੂੰ 'ਕਾਲ' ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨਈਂ 'ਕਾਲ' ਇਕ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ। 'ਕਾਲ ਪੜਚੋਲ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਭਰਮ ਹੈ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।"⁵⁶ ਐਡਿੰਗਟਨ ਨੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਝ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਕਾਲ! ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਣੇ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।"⁵⁷

4.3

'ਕਾਲ' ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਅਨੁਭਵ:

ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫੇਰਾ ਮਰਸਡੇਨ ਨੇ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਮਾਪੀ-ਹੋਈ-ਗਤੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਾੜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੈਮ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ 'ਗਤੀ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੀਕ ਮਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ 'ਕਾਲ' ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।⁵⁸ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਕਾਲ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ 'ਗਤੀ' ਨੂੰ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਨੰਬਰੀ ਨਾਲ ਮਾਪਣਾ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਦਰ ਹੈ। 'ਘੜੀ' 'ਮਿਣਤੀ' ਅਤੇ 'ਗਿਣਤੀ' ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਗਤੀ ਨੂੰ ਦਿਨਾਂ, ਘੰਟਿਆਂ, ਮਿੰਟਾਂ, ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਮਿਣਦਾ ਅਤੇ ਗਿਣਦਾ ਹੈ। ਮਿਣਤੀ ਦੇ ਮਾਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੀਕ ਤੇ ਪੂਰਾ ਰਖਣ ਨਈਂ ਪੈਰਸ ਵਿਚ ਪਲੈਟੀਨਮ-ਚਾਂਡ ਨੂੰ ਪਿਘਲਦੀ-ਚਰਫ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਕਿ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਪਰਮਾਣੀਕ-ਮਾਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘੇਰਾ ਨਾ ਆਵੇ। ਪਰਾਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਠਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਖ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਛਿਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।⁵⁹ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਭੂਤ, ਭਵਿਖ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਤਰਕਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ 'ਪਹਿਲ' ਅਤੇ 'ਪਿੱਛੇ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਸਜਾਤੀ-ਨਿਰੰਤਰਤਾ (homogeneous continuum)

53. St. Augustine, Confessions (11.7), tr. by E.B. Pusey, London, Nelson, 1838.

54. Dora Madsden, The Philosophy of Time, Oxford, 1955, p.10.

55. Kant, Enquiry Concerning The Principles of Natural Theology and Morals, London, 1789, Vol. I, p.356.

56. Bradley, Appearance and Reality, London, 1908, p.207.

57. A.S. Eddington, The Nature of Physical World (ed.) The University Press, Cambridge, 1929, p.9.

58. Dora Madsden, op.cit., p.17.

ਭੌਤਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਨਈਂ ਠਵੇਂ ਮਾਪ-ਘੋਰਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਐਸਟਰੋਨਾਮੀਕਲ ਅਤੇ ਐਟਮੀ ਘੜੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਈਜਾਦਾਂ ਹਨ। ਰੇਸ਼ਨੀ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿਚ ਮਾਈਕਲਸਨ (1881), ਮੋਰਲੇ (1887) ਅਤੇ ਮਿਲਰ (1905) ਦੀਆਂ ਨਭਤਾਂ ਤੇ ਟਿਪਣੀ ਕਰਦਾ ਜੇ.ਏ. ਗਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੇਸ਼ਨੀ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਲਾੜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਾੜ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਦਾ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਕ੍ਰਮ-ਸਿਲਸਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਇਕਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।⁶¹ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਪੇਖਤਾ-ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Relativity) ਦੀ ਠੀਹ ਰਖੀ।

4.4

'ਕਾਲ' ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਨੁਭਵ: ਸਮਾਂ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀਨ 'ਹੁਣ' ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲ-ਰੇਖਾ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਲੰਬਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੇਮਜ਼ ਨੇ "ਆਪਾਤ-ਮੁਦਰ-ਹੁਣ" (specious present) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਖੰਜਰ ਦੀ ਠੋਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਲ ਝਾਕ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।⁶² ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਭੂਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜੇਹਨ ਡਿਉਈ ਭੂਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ (pregnatic) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਪਿਛਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਭੂਤ ਨਾਲੋਂ ਭਵਿਖ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ-ਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣ ਵਧੇਰੇ ਮੂਲਿਕ ਹੈ।⁶³ ਪਰ ਡਿਉਈ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਕੋਨਿਗਵੈਡ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਿਖ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੇਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।⁶⁴ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿਖ ਅਤੇ ਭੂਤ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਜੇਹਾ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਲੰਬਾਈ/ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੰਬਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ 'ਸਤਿ' ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

59. T.M.P. Mahadevan, Time and Timeless, Madras:Upnished Vihar, 1953, p.28.

60. M.F. Cleugh, Time and Its Importance in Modern Thought, London: Mathueu and Col, Ltd., 1937, p.71.

61. J.A.Gunn, op.cit., p.187.

62. William James, Principles of Psychology, London:Mac &Co.Ltd. 1890, p.609-

63. John Dewey, Creative Intelligence, New York:Manry Holt &Co., 1917, p.13.

64. Collingwood, R.G., The Idea of History, Oxford University Press, 1946, .120.

ਬਰਾਡ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਜੇਹੇ 'ਸਤਿ' ਹਨ। ਇਹ ਨੱਛਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ।⁶⁵ ਕੁਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਿਘਣਾ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਭੁਨੇਖਾ ਹੈ। ਭੂਤ, ਭਵਿਖ ਵਰਤਮਾਨ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਭਵਿਖ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਭੂਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਇਕ ਭਰਮ ਹੈ। ਤਿੰਨੇ ਕਾਲ ਇਕੋ ਤਲ ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਏਨਾ ਹੀ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਭੂਤ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਣ ਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਡਾ ਭਵਿਖ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੜ ਰੱਖਿਆ, ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਈ? ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੀ.ਡੀ. ਬਰਾਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਵਿਖ ਦੇ ਕਰਮ ਇੰਜ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭੂਤ ਦੇ। ਭਵਿਖ ਨਿਰੋਲ ਤਰਕ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁶⁶ ਭੂਤ ਨੇ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਭਵਿਖ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁶⁷ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪਰਾ-ਸੰਵੇਦਕ ਅਨੁਭਵ (S.P. Extra-Sensory Percep-tions) ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿਖ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਮਨ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਨਾੜ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, 'ਕਾਲ' ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ। 'ਕਾਲ' ਕੋਈ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਤੱਖ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ⁶⁸ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਬਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। "ਬਰਗਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ 'ਕਾਲ' "ਨਿਰੰਤਰ ਅਨੰਤ ਵਹਿਣ" (La-duree) ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। 'ਲਾ ਦੁਰੀ' ਕੋਈ ਮਿਆਦ ਜਾਂ ਅਵਧੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਰੁਕ ਪਰਵਾਹ ਹੈ; ਇਹ ਇਕ-ਇਕਾਈ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਵਿਜਾਤੀ (Introspec-tion) ਹੈ। ਜਦੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੀਘ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਕਿਥੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੀਘ ਫਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾਂਹੀ ਮੁਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਧਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।"⁶⁹ ਬਰਗਸਨ ਦੀ 'ਕਾਲ'

65- C.D. Broad, *ERE*, Vol.12, p.238.

66. *Ibid.*, p.237.

67. Dunne, *An Experiment with Time*, London: Faber and Faber, Ltd., 1934, pp.119-120.

68. T.M.P. Mahadevan, *op.cit.*, p.35.

69. Bergson, *Introduction to Metaphysics*, London: Mac & Co., Ltd, 1913, pp.9-10.

ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ।

5.1

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ: ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਪੁਨਾੜ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਿਨ, ਰਾਤ ਦੀ ਅਦਲਾਬਦਲੀ, ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਮੌਸਮਾਂ ਵਿਚ ਮਤਵਾਤਰ ਤਬਦੀਲੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ(10.72) ਵਿਚ "ਮੌਤ" ਦੇ ਆਦਿ ਦਾ ਕਾਰਨ "ਮਾਰਤੰਡ" (ਮੁਢ ਦਾ ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆ) ਦਸਿਆ ਹੈ ਜੋ "ਸੂਰਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਜੰਮਦਾ ਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਮਰਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।"⁷⁰

ਅਥਰਵੇਦ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ 'ਅਨੰਤ', 'ਅਲਾਦੀ', ਸਵੇ-ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰਚਨਹਾਰਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਥਰਵੇਦ (19.54) ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਾਣੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਤਪ ਅਤੇ ਨੇਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਡੁਬਦਾ ਹੈ। 'ਕਾਲ' ਵਿਚ ਹਵਾ ਚਲਦੀ ਹੈ। 'ਕਾਲ' ਵਿਚ ਹੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਹਨ। ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਿਚ, ਅਜੁਸ, ਰੰਧਰਵ, ਅਪਸਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਕਾਲ ਸਰਵੋਤਮ ਦੇਵ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਨੇਕਾਂ ਉਤੇ ਵਿਜਈ ਹੈ ਕੇ ਨਠਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷¹

5.2

ਮੈਕ੍ਰਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(4.6) ਵਿਚ ਕਾਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਮੈ.ਉ.(6.15) ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਅਕਾਲ। ਜਿਹੜਾ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁷² ਮੈ.ਉ.(6.14) ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਕਾਲ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਜੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਸਵੇਤਾਸਵਤਰ (6.5) ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ "ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਅਭੇਦ" ਦਸਿਆ ਹੈ। ਸਵੇਤ(3.5) ਅਨੁਸਾਰ "ਉਹ ਮਹਾਕਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।" ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਕ (4.4.15) ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਭੂਤ, ਭਵਿਖ ਦਾ ਮਾਨਕ' ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ (4.4.16) ਵਿਚ ਕਾਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਿਰਾਂ ਤੇ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।

70. W.Norman Brown, Man in the Universe, London: University of California Press, 1970. p.71.

71 . op.cit., p.73.

72. R.E. Hume, The Thirteen Principal Upanishadas, Oxford University Press, 1934, p.400.

- 5.3 ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ (11.31-32) ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਮੈਂ ਨੈਕਾਂ ਦਾ ਠਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਾਂ-ਕਾਲ ਹਾਂ।" ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂ-ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭੂਤ, ਭਵਿਖ, ਵਰਤਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਤਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁷³
- 6.1 ਨਿਆਇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਨੇ ਦੂਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਥਾਰਥ ਹੈ। ਨਵ-ਨਿਆਇਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਖਿਣ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੈਕ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ 'ਜੋਜ' ਅਤੇ 'ਕਲ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਚੀਨ ਨਿਆਇਕਾਂ ਅਤੇ ਨਵ-ਨਿਆਇਕਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਹੈ।⁷⁴
- 6.2 ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ ਵਿਚ ਕਾਲ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ। "ਕਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਲ ਦਾ ਅਸੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਮਹਾਂ-ਕਾਲ ਨਹੀਂ, ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਖੰਡ ਕਾਲ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਰੀਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਹੈ।"⁷⁵
- 6.3 ਨਿਆਇਕਾਂ ਵਾਂਗ ਜੈਨੀ ਵੀ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥਿਕ, ਦੋ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਹਾਰਕ ਕਾਲ ਮਿਟਾਂ, ਘੰਟਿਆਂ ਆਦਿ ਕਈ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਕਾਲ ਅਛੇਦ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਵਾਲਾ ਹੈ।
- 6.4 ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਵਾਸਤਵ ਨਹੀਂ, ਵਿਕਲਪ ਹੈ। ਮਿੰਟ, ਸਕਿੰਟ, ਘੰਟਿਆਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਕਾਲ ਸੂਚਕ ਵਿਹਾਰ ਅਵਾਸਤਿਕਿਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ 'ਯੋਗੀ' ਕਾਲ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ, 'ਖਿਣ' ਦਾ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਵਿਚ 'ਖਿਣ' ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁷⁶
- 7.0 'ਕਾਲ' ਦੀ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ:

'ਕਾਲ' ਦੀ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਅਵਧੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁਗ-ਲੱਛਣ ਵੀ ਦੱਸੇ ਹਨ।

73. ਜੈ ਦਿਆਨ ਗੋਇੰਦਕਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ (ਹਿੰਦੀ), ਗੋਰਖਪੁਰ: ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, 1966, ਪੰਨਾ 464

74. ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਵਾਰਾਣਸੀ: ਨਾਗਰੀ, ਪਰਚਾਰਣੀ, ਸਭਾ, 1962, ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 476

75. ਮਹਾਦੇਵਨ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 50.

76. ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 476- 477.

- 7.1 ਰਿਕਵੇਦ(8.46.12) ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੇ ਪੋਲ ਨੂੰ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਦ(8.2.26) ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਯੁੱਗ ਸ਼ਬਦ 'ਕਾਲ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਕੇ 'ਯੁੱਗ' ਦੇ ਚੱਕਰ' ਨਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਣਿਨੀ(2.4.17) ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ— ਕ੍ਰਿਤ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ, ਕਲਿ-ਚੋਪੜ ਦੀਆਂ ਠਰਦੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਤ ਚਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ; ਤ੍ਰੇਤਾ ਤਿੰਨ, ਦੁਆਪਰ ਦੋ ਅਤੇ ਕਲਿ ਇਕ ਇੰਦਰੀ ਵਾਲਾ ਕਰਮਵਾਰ ਚੰਗਿਆਈ ਵਿਚ ਘਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁷⁷
- 7.2 ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਠਰਦੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਲੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ 4000 ਸਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਉਜਾਣੇ ਅਤੇ ਸੰਧਿਆ ਦੀ ਮਿਤ 400 ਸਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਦੀ ਹੋਈ ਕਰਮਵਾਰ ਤ੍ਰੇਤਾ ਵਿਚ 3000 ਸਾਲ ਅਤੇ 300 ਸਾਲ, ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ 2000 ਸਾਲ ਅਤੇ 200 ਸਾਲ ਅਤੇ ਕਲਿ ਵਿਚ 1000 ਸਾਲ ਅਤੇ 100 ਸਾਲ ਹੈ।⁷⁸
- 7.3 ਮਨੂ(1.69) ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ 43,20,000 ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਲ ਦਸੀ ਹੈ। 1000 ਮਹਾਂ-ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਲਪ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਜਾਂ ਇਕ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 365 ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਉਸਦਾ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 100 ਸਾਲ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਲਿਯੁੱਗ 17 ਫਰਵਰੀ 3102 ਬੁ.ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੁਲ ਉਮਰ 432,000 ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਲ ਹੈ।
- 7.4 ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਿਯੁੱਗ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਕ੍ਰਿਤ ਯੁੱਗ ਤੇ ਖਤਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਇਕ 'ਪਰੀਆ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ 12 ਤਾਰਾਂ ਹਨ: ਹਰੇਕ ਔਧ ਨੂੰ ਛੇ ਛੇ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸਤਿਯੁੱਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ ਅਤੇ ਕਲਿਯੁੱਗ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।
- 7.5 ਯੂਨਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੁਪਹਿਰੀ, ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਖਣੀ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਵਾਰੀ, ਔਗ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਠਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੈਕਸੀਕਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਰ ਯੁੱਗ-ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੂਰਜ ਯੁੱਗ,

77. ਵਿਸਥਾਰ ਨਈ ਵੇਖੋ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਰਤ, ਨਾਨਕ-ਚਾਣੀ ਵਿਚ ਯੁੱਗ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਧਰਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ, 1976, ਪੰਨਾ 52-74.

78. H. Jacobi, Ages of the World, ERE, Vol: I, p.202.

ਯੋਗ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਏਕੇ ਹਨ। ਬੈਬੀਲੋਨ ਨੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਉਤੇ ਕਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੋਨਾਧੁਗ, ਚਾਂਦੀ ਯੁੱਗ ਤਾਂਬਾ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਲੋਹਾ ਯੁੱਗ ਰੱਖੇ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਕਾਲ':

8.1

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ 'ਕਾਲ' ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਵਿਹਾਰਕ-ਕਾਲ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਧੁੱਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸਿਆ, ਚਸਿਆ, ਘੜੀਆਂ, ਪਹਿਰਾਂ, ਬਿਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁷⁹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਅਹੁੱਦ ਤੋਂ ਸਫ਼ਰ/ਜਾਨ ਨਖਾ ਕ੍ਰਹਿ, ਉਪਕ੍ਰਹਿ, ਬੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਠਾਨ ਹੀ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ 'ਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਆਕਾਸ਼' ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਜੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਮੀਸਾਰਥ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀ, ਖਿੱਚਾਂ ਨਈਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਮਾਨਵੀ ਭੌਤਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਅਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁸⁰ ਭੌਤਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਚੋੜ੍ਹੇ ਤਲ ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ 'ਗਤੀ' ਹਰੇਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਨੱਛਣ ਹੈ ਤਿਵੇਂ 'ਕਾਲ' ਵੀ ਹਰੇਕ 'ਗਤੀ' ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਗਤੀ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੋਵੇਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹਨ। 'ਐਟਮ' ਵਿਚ ਵੀ ਗਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ 'ਐਟਮ' ਵਿਚ ਵੀ 'ਕਾਲ' ਹੈ। ਗਤੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਅਤੇ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ 'ਪਰਲੋ' ਹੈ। 'ਨੇਤਰ' ਦੇ ਇਕ 'ਫੋਰ' ਵਿਚ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਗਤੀ-ਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕਾਲ-ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ 'ਫੋਰ' ਵਿਚ ਗਤੀ-ਹੀਣ, ਕਾਲ-ਹੀਣ ਅਤੇ ਹੋਂਦ-ਹੀਣ:

ਹਰਨ ਭਰਨ ਜਾ ਕਾ ਨੇਤਰ ਫੋਰ - ਗ.ਪ੍ਰ. (284)

79. ਵਿਸੁਏ, ਚਸਿਆ, ਘੜੀਆਂ, ਪਹਿਰਾਂ, ਬਿਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ ਮਾਹੁ , ਹੋਆ।

ਸੂਰਜ ਏਕੇ, ਰੁਤਿ ਅਨੇਕ।

ਆਸਾ ੧(12)

80. ਰਾਤੀ ਰੁਤੀ ਬਿਤੀ ਵਾਰੁ -

ਜਪੁਜੀ 34(੮)

8.2

ਅਰਨੈਲਡ ਟਾਇਨਬੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਭਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-
 ਕੋਲ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਕ-ਚੁੱਖਾ ਸਿਧੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ। ਕਾਲ ਦਾ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਭਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ
 ਅਨੁਭਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੇਤਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੁੜਮੁੜ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ
 ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਚੰਨ, ਸੂਰਜ, ਧਰਤੀ, ਕ੍ਰਹਿ, ਦਿਨ, ਰਾਤ, ਰੁੱਤਾਂ, ਮੌਸਮ ਸਭ ਇਕ ਚੱਕਰ ਵਿਚ
 ਭਤੀਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਭਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਦਾ
 ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੱਕਰ ਰੱਬੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੜ
 ਮੁੜ ਨਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਧੀ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਕਈ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ
 ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੁੜ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦੇ ਕਾਲ
 ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਮਿਸਰੀ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੜਪਾ ਤੇ ਮਹਿੰਜਦਰੋ ਦੀਆਂ ਬੇਹਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ
 ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਢਹਿਣਾ ਤੇ ਉਸਰਨਾ ਇਕ ਯਥਾਰਥਕ ਸਚਾਈ ਹੈ।
 'ਕਾਲ' ਦੀ ਭਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਨੁਭਵ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਸਿਧਾ ਇਕ-ਪਾਸੜਾ ਵਹਿਣਾ ਹੈ। ਕਾਲ-ਚੱਕਰ
 ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ
 'ਕਾਲ' ਦੀ ਚਾਲ ਇਕ ਸੇਧੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੋਬਾਰਾ ਵਾਪਰਣਾ ਅਸੰਭਵ
 ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲ ਦੇ ਸਿਧੇ ਵਹਾ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਦਾ 'ਆਦਿ' ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਅੰਤ ਵੀ ਅਤੇ ਕੋਈ
 ਅਜੇਹੀ ਕਾਲ-ਅਤੀਤ ਹਸਤੀ ਵੀ ਜਿਸ ਨੇ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਕਰਨ
 ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਰਖਦੀ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਨਾਲ 'ਕਾਲ'
 ਦਾ ਵੀ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਮੇਂ ਨੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ-
 ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ 'ਕਾਲ' ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ
 ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ, ਅੰਤ ਵੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ, 'ਵਹਾ' ਸਿਧਾਂ ਇਕ ਪਾਸੜਾ ਨਹੀਂ।
 ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕਾਲ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ
 'ਕਾਲ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵਿਚਲੀ ਅਵੱਧੀ ਕਾਲ-ਅਵੱਧੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਆਦਿ
 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਸੀ? ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ।

81. Arnold J. Toynbee, op.cit., p.411.

82. Var Assa, I, 464.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਇਕ ਮਹਾਨ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਹੈ।
ਉਸ ਮਹਾਨ ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਲ-ਅਵੱਧੀ ਇੰਜ ਪਧਰੀ ਤੇ ਇਕ-ਸੈਧੀ ਜਾਪਦੀ
ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਤਲ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਨੇ ਹੇ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਪਧਰਾ ਹੈ।

8.3 ਇਸ ਕਾਲ-ਅਵੱਧੀ ਦੀ ਕਿੱਥੀ 'ਨੀਂਬਾਈ' ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ
ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ 'ਯੁਗ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਾਲ-ਅਵੱਧੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਵੰਡਣ
ਦੇ ਉਪਰਾਨੇ ਹਨ। ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮਨਵੰਤਰ, ਕਲਪ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਕਲਪ ਦੀ ਪੂਰੀ
ਪੂਰੀ ਆਯੂ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾ
ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਿਤ ਵਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਵੀ
ਸਮੇਤ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹੋਵੇ। ਭੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਬਿਤ, ਵਾਰ, ਮਹੀਨਾ, ਸਾਲ
ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਰਚਨਾਚਾਰਾ, 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।⁸³ ਇਸ ਨਈਂ
ਕਾਲ ਦੀ ਅਵੱਧੀ ਅਤੇ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਅਜ
ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਮਰ ਨਡਣ ਨਈਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਤੀ ਦੇ
ਤਲ ਦੀ ਆਯੂ 3 ਤੋਂ 500 ਕੋੜ ਸਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁸⁴ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ
ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਭੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ
ਸਾਰੇ ਯੁਗ ਯੁੱਗਾਂ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮਾੜੇ ਹਨ।⁸⁵
ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਣ ਦੀ ਕਰੜੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ
ਕਾਲ-ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਹੋਂਦਬੰਦੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਭੁਰਮਤਿ
ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਤਾਰੇ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪੈਣ ਪਾਣੀ, ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਰਹਿੰਦੇ
ਹਨ, ਇਸ ਨਈਂ ਸਾਰੇ ਯੁੱਗ, ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਹਨ; ਸਾਰਾ ਕਾਲ ਇਕ ਸਾਰ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ
ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਰ ਪਰਭਾਵਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।⁸⁶

8.4 ਕਾਲ ਦੇ ਉਲੇਖ ਵਿਚ ਭੁਰਮਤਿ ਨੇ ਇਕ ਗਨ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ
ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਨਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਰੱਥ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਰੱਥ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਜਰਜਰਾ

83. ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣੁ ਭਿੰਨਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ-.....

ਜਾਂ ਕਰਤਾ ਸਿਰਨੀ ਕਉ ਸਾਜੈ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ॥ ਜਪੁਜੀ

84. Hoyle, The Nature of the Universe, London: Basil Blackwell, 1952, p.87.

85. ਚਹੁ ਜੁਗਿ ਮੈਨੇ ਮਨੁ ਭਰੇ ਜਿਨ ਮੁਖਿ ਨਾਮ ਨਾ ਹੋਇ॥ ਸਿਰੀ ੧(57)

86. ਸੋਈ ਚੰਦੁ ਚੰਦ੍ਰਹਿ ਸੈ ਤਾਰੈ। ਰਾਮ ੧(902) .

ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ-ਚੱਥ ਬਦਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਨੀਮੀ ਹੈ।⁸⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਯੁੱਗ ਬਾਰੇ ਸਿੱਕੇਤ ਕੇਵਲ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਸਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਇਹ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਰੀਰਰੂਪੀ ਰੱਬ ਤਿੰਨਾਂ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਨਾਹ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਉਹ ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਕਲਿਯੁਗ' ਦੀ 'ਯੁੱਗ' ਕਾਰਨ ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਬੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

9.0

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਵੱਧੀ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਲ-ਮਈ ਅਵੱਧੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ਿਆਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਾਲ-ਮਣਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਸੈਠ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਉਸਰ ਜਾਂ ਥਰੀਆ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਲ' ਅਤੇ ਸੈਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਅਕਾਲਮੂਰਤਿ' ਅਫੂਰ ਜਾਂ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਨੇਪ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਇਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾ ਧਰਤੀ ਸੀ ਨਾ ਆਕਾਸ਼, ਨਾ ਚੰਦ, ਨਾ ਸੂਰਜ, ਨਾ ਪੈਦਾਇਸ਼, ਨਾ ਮੌਤ(ਕਾਲ); ਨਾ ਫਰਕ ਸੁਰਗ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ; ਨਾ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼। ਗੁਣ ਕੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀ ਅਣਦਿਸਦੀ ਸਣੇ 'ਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਆਕਾਸ਼' ਦੇ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।⁸⁸

9.1

ਫਿਰ ਅਜੇਹਾ 'ਅਉਸਰ' ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਜੋ ਅਨੰਤ ਤੇ ਅਕਾਲ ਸੀ, ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਣ ਪ੍ਰਗਟਿਆ। ਇਹ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਛਿਣ ਸੀ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੀਲਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪਰਪੰਚ-ਆਕਾਰ ਰਚਿਆ।⁸⁹ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਜਗਤੁ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ -ਆਕਾਸ਼, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਖੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਪਾਤਲ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਦਿਨ ਰਾਤ, ਇਤਿਆਦਿ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਘੜ ਕੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰ ਗਿਆ।⁹⁰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹ 'ਛਿਣ' 'ਕਾਲ' ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਛਿਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਕ ਅਜੇਹਾ 'ਛਿਣ' ਜਾਂ ਅਉਸਰ

87. ਆਸਾ ੧(470), 5.ਗ.3(226)

88. ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪ੍ਰਿਧੁਕਾਰਾ—...
ਦੇਜ਼ੁਰੁ ਭਿਸਤੁ ਨਹੀਂ ਬੇ ਕਾਲਾਂ —... ਮਾਰੂ ੧(1035)

89. ਭਾ: ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 13.

90. ਮਾਰੂ ੧(1036); ਗ.5(291-292)

ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਜੀਗਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਸਮੇਟ ਨੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁹¹ ਪਹਿਲਾ ਸਿਰਜਾਣਾਤਮਕ ਛਿਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਮੂਰਤ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰੂਪ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰੂਰ ਸਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਨ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਾ ਛਿਣ ਬੇਅੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਛਿਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਫੁਰਨੇ ਫੁਰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ 'ਅਵੱਧੀ' ਦੂਜਾ ਛਿਣ ਹੈ। ਤੀਜਾ 'ਛਿਣ' ਖੇਡ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਛਿਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੂਰਤ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚ, ਰੂਪ ਅਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਰੂਰ ਅਰੂਰ ਵਿਚ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਗਤੀਹੀਣਤਾ ਵਿਚ, ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਛਿਣ ਜਾਂ ਅਉਸਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਲ ਦਾ ਵੀ ਆਖਰੀ 'ਛਿਣ' ਹੈ।

9.2 ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ 'ਛਿਣ', ਅਰਥਾਤ ਉਪਜਣ ਅਤੇ ਬਿਨਸਣ ਦੀ ਵਿਚਨੀ ਅਵੱਧੀ ਨੂੰ 'ਕਾਲ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਨੀ ਮਣਿਆਦ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਮਣਿਆਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਘਾੜਤਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸੰਵਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਾਲ-ਛਿਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਤਪੱਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਣਾਸ। ਵਿਚਨਾ ਵਿਕਾਸਮਈ 'ਕਾਲ' ਅਜੇਹਾ ਛਿਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਛਿਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਉਸਰ', 'ਬਾਰ', 'ਵੇਲਾ', 'ਬਰੀਆ', 'ਮੁਹਲਤਿ', 'ਵਖਤੁ' ਕਈ ਕਾਲਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਸਿਆ ਹੈ।⁹² ਗੁਰਪਰਮਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ 'ਅਉਸਰ' ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜੇਹਾ 'ਕਾਲ' ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ 'ਕਾਲ-ਚਹਿਤ' ਹੋ ਕੇ 'ਅਕਾਲ' ਨਾਨ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਅਉਸਰ' ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਭਰਮਣ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਜਨਮ ਕੀੜੇ, ਪਤੰਗੇ, ਸੱਪ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਜੂਨਾਂ ਨਾਲ ਕੇ ਇਸ 'ਅਉਸਰ' ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁹³

9.3 ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਛੋਟੇ-ਚੁਪ ਵਿਚ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਉਪਜਣ, ਬਿਨਸਣ ਅਤੇ ਵਿਚਨੀ-ਅਵੱਧੀ ਦੇ ਤਿੰਨੇ

91. ਖੇਲੁ ਸੰਕੇਚੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੈ। ਗਉੜੀ 5(292)

92. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 1159, 1259, 12, 1035, 84.

93. ਗ. 5(176)

'ਅਉਸਰ' ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਉਸ ਨਈਂ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ 'ਪਨ' ਹੈ। ਉਸ ਦੀ 'ਹੋਦ' ਨਾਨ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ 'ਮੁਣਿਆਦ', ਉਸ ਦਾ 'ਅਉਸਰ' ਸੰਭਾਨਣ ਦਾ 'ਪਨ' ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਲਾ 'ਅਉਸਰ' ਇਸ ਮੁਣਿਆਦ ਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਦਾ 'ਛਿਣ' ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ 'ਅਉਸਰ' ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਕਾਨ' ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਲੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਕਾਨ' ਦੀ ਅਵਧੀ ਪੂਰੀ ਖੇਡ ਦੀ ਅਵਧੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜੀਵ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਵੀ ਕਾਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਅਵਧੀ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਪਹਿਲਾ' ਅਤੇ 'ਅੰਤਲਾ' ਅਉਸਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਪਲ ਹਨ। ਅੰਤਲੇ 'ਅਉਸਰ' ਨੂੰ 'ਮੌਤ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਰੇਕ ਆਸ਼ਤ ਨਈਂ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਮੌਤ ਨੂੰ 'ਕਾਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਾਨਵੀ-ਕਾਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਆਖਰੀ ਛਿਣ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਹ ਆਖਰੀ 'ਛਿਣ' ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਹਰੇਕ ਉਪਜਣ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਆਖਰੀ 'ਛਿਣ' ਬਾਣੀ ਨਿਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਣਿਆਦ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਅੰਤਲੇ 'ਛਿਣ' ਦਾ ਅਗਾਊਂ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਤਲਾ 'ਛਿਣ' ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ -ਕਾਨ, ਯੁਵਕ ਜਾਂ ਬਿਰਧ ਅਵੇਸ਼ਕ ਵਿਚ - ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ 'ਬੇਰ' ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ; ਕਾਨ ਦਾ ਜਾਲ ਸੁਟਣ ਦਾ 'ਛਿਣ' ਅਚਿੰਤ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੌਤ ਦਾ ਬਾਜ਼ ਅਛਣਦੇਤ ਹੀ ਝਪਟਦਾ ਹੈ।⁹⁴

9.4

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਾਨ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਵਾਰ ਜੰਮਦਾ, ਮਰਦਾ, ਵਿਛੜਦਾ, ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਪ, ਬੇਟਾ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਗੁਣ ਦੇ ਇਸ ਚੱਕਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ।⁹⁵ ਇਸ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਜੀਵਨ, ਉਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ, ਨਾਹੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਲਾ 'ਛਿਣ' ਉਸ ਦੇ ਨੀਮੇ ਸਫਰ ਦਾ ਆਖਰੀ 'ਛਿਣ' ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਹ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ 'ਛਿਣ' ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਆਖਰੀ 'ਛਿਣ' ਤੋਂ ਨਿਘਣਾ ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤੌਤ ਤੌਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ, ਜੋ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਚਿਣਕ-ਰੂਪ ਹੈ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਂ 'ਅਉਸਰ' ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸਾਰ-

94. ਮ.9(1429); ਧਨਾ9(686); ਕ.9(227); ਕ.5(254); ਸਿਰੀ9(55); ਫਰੀਦ (1383);

95. ਜੁੜਿ ਜੁੜਿ ਵਿਛੁੜੇ -

ਮ. 9(1238)

ਵਸਤੂ ਆਤਮਾ 'ਕਾਨ' ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜੇ ਆਤਮਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ 'ਅਉਸਰ' ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਆਖਰੀ 'ਛਿਣ' ਤੋਂ ਨਿੱਘ ਕੇ, 'ਅਕਾਲ' ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਨਮ ਨੈਣ ਅਤੇ ਆਵਾਗੁਉਣ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਨਸਨੇ ਤੋਂ/ਅਗਿਆਨ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ 'ਜੀਵਨ-ਅਉਸਰ' ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਕਰਮ-ਬੰਧ ਆਤਮਾ ਨਿਤ-ਨਵਾਂ ਸਰੀਰ ਧਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਗਿਫ਼ਦੇ ਹਰਦ ਚੀਆਂ ਟਿੱਡਾਂ ਵਾਂਗ।⁹⁶ ਇਹ ਭਰਮਣ ਕਿੰਨਾ ਨੀਮਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ 84 ਲਖ, ਕੀੜਿਆਂ, ਕਿਰਮਾਂ, ਪਤੰਗਿਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ— ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਬਿਰਛ-ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਕਾਨ-ਅਵੰਧੀ ਥਾਣੀ ਨਿੱਘ ਕੇ ਇਹ 'ਹੁਣ' ਦਾ 'ਅਉਸਰ' ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁹⁷

- 9.5 ਕੀ ਇਹ 'ਅਉਸਰ' ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲਾ ਡੰਡਾ ਹੈ? ਭਾਰਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੇਖੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕੜੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਜੇਹਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜਿਸ ਪਾਸ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ 'ਕਾਨ' ਦੀ ਕਿਰਿਆ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤਵ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸਦੀਵ' ਜਾਂ 'ਅਕਾਲ' ਜੋ ਸਾਡੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੀ ਸੁਝ ਅਤੇ ਸਮਝ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਲ-ਰਹਿਤ, ਆਕਾਸ਼-ਰਹਿਤ ਅਮਰ ਸਦੀਵ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤੀਮ-ਭਾਵ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕਾਨ-ਬੰਧਨ ਕਾਨ-ਦਾਬੇ ਅਤੇ ਕਾਨ-ਵਹਿਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਨ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਕਾਨ' ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। 'ਕਾਨ' ਦੀ ਭੂਤ, ਭਵਿਖ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਨਈਂ ਆਤਮਾ ਨਈਂ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਕਾਨ' ਦਾ ਜ਼ਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁹⁸ 'ਕਾਨ' ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੀਰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ, ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਬੁਢੇਪਾ, ਮੌਤ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਭਵ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਸਦੀਵ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਇਹ ਜਨਮ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਨ ਦਾ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਅਦੁੱਤੀ ਛਿਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਪਿਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕਾਨ ਦਾ ਜਾਨ, ਅਤੇ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਜੂਨਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਹੀਰੋਸੈਸ'

96. ਰਾਮ 5(885) ਰਾਮ5(966), ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧(1329)

97. ਗਉੜੀ 5(176); ਮਾਰੂ ੧(1028)

98. Philosophy of Guru Nanak, op.cit., p.171.

ਜਨਮ ਹੈ', ਅਉਸਰ ਦੀ ਸੰਭਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਕਉਡੀ' ਬਦਲੇ ਫਵਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਨ ਨਾਲ ਕਾਲ-ਕੁਸਿਆ ਮਨੁੱਖ 'ਕਾਲ-ਚਹਿਤ ਅਠਕਾਲ ਸਰੂਪ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦਾ ਨਾਚ ਨਚੜ ਦੀ ਨੈੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।⁹⁹ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਦੇ 'ਜਾਲ' ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ -ਜਿਫਾ, ਨੇਣਾ, ਕੰਨਾਂ, ਬੇਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹⁰⁰ ਸੱਚ-ਘਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਲ ਬੇਵਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁰¹ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਏਸੇ ਨਈਂ 'ਅਕਾਲ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ ਦਸਿਆ ਹੈ। 'ਕਾਲ' ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਬੰਧਨ-ਵਸ ਹੋਣਾ ਹੈ। 'ਕਾਲ' ਤੋਂ 'ਮੁਕਤੀ' ਹੀ ਅਸਲ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।¹⁰² 'ਕਾਲ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ 'ਅਕਾਲ', ਅਰੀਮ, ਅਨੰਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।¹⁰³ ਕਾਲ-ਦੇੜ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਾਡਰਮ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ।¹⁰⁴ ਪਰ ਇਹ ਕਾਲ-ਦੇਧ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ 'ਬਰੀਆ' ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੀਵਨ 'ਅਕਾਲ' ਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ 'ਬਰੀਆ' ਹੈ।

ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹੁ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ ।

ਆਸਾ 5(12)

ਹਕਸਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਨਹੀਂ, ਆਤਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਕਾਲ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਕਾਲ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸਿਮਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕਾਲ' ਸੀਮਾ ਟੱਪੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।¹⁰⁵ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਮੂਹਤ ਸੰਸਥਾ ਚਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਅਮੂਹਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਲ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ।¹⁰⁶

10.1

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਮੂਰਤਿ ਅਬਿਨਾਸੀ 'ਮੂਰਤਿ' ਹੈ, 'ਕਾਲ' ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਦਾ ਸਦੀਵ, ਤ੍ਰੇ-ਕਾਲ ਅਬਾਧ, ਸੰਗੀ ਹੋਂਦ ਹੈ,¹⁰⁷ ਕਾਲ-ਚਹਿਤ 'ਅਠਕਾਲ ਸਰੂਪ' ਹੈ।

99. ਹਉ ਬਹੁੜ ਛਿਝਨ ਨਚਉ ਨਾਨਕ 'ਅਉਸਰ' ਨਧਾ ਭਾਲਿ ਜੀਉ। ਸਿਦੀ 5(74)

100. ਕਾਲੁ ਜਾਨੁ ਜਿਹਵਾ ਅਰੁ ਨੇਣੀ, ਕਾਨੀ ਕਾਲੁ ਸੁਣੈ ਬਿਖੁ ਬੈਣੀ ਗ.9(227)

101. ਸਚ ਘਰਿ ਬੈਸੈ, ਕਾਲ ਨ ਜੋਹੈ। ਗ.9(227)

102. ਕਾਲੁ ਜਾਨੁ ਜਮੁ ਜੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ, ਸਾਚੈ ਸਿਉ ਨਿਵ ਲਾਈ ਹੇ। ਮਾਰੂ 9(1020)

103. Stace, W.T., Time and Eternity, Princeton University, 1952, p.6.

104. Arnold Toynbee, op.cit., p.411.

105. A Huxley, Perennial Philosophy, op.cit., p.215.

106. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ 1969 ਪੰਨਾ 95.

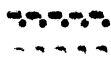
107. (ੳ) ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਜਿਸ ਕਦੇ ਨਾਈਂ ਖਉ। ਮਾਰੂ 5(1082)

(ਅ) ਸਫਲ ਦਰਸਨੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਹੈ ਭੀ ਹੋਵਨ ਚਾਰਾ । ਸੋ 5(609)

ਇਹ ਸਚੀ ਮੂਰਤਿ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (ਆਦਿ ਸਚੁ), ਕਾਲ, ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ (ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ), ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿਚ (ਹੇ ਭੀ ਸਚੁ), ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਵੀ (ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ) ਸਦਾ ਸਦੀਵ ਸਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਸਰਬ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ, ਸਰਬ-ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਅਦੇਸ ਸਰਬ-ਭੇਸੀ ਅਤੇ ਅਭੇਸ ਹੈ।' ¹⁰⁸

10.2 ਇਸ ਲਈ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਮੂਰਤਾਂ, ਘਾੜਤਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਮੂਰਤ ਸਵੈ-ਰਚਨਹਾਰੀ ਨਹੀਂ। 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਕਰਤਾ ਹੈ; ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ, ਸੂਰਤਾਂ, ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ 'ਕਾਲ' ਵਿਚ ਜਨਮਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਮੁਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਵੀ ਰਚੇਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ, ਅਵਤਾਰੀ ਜਾਂ ਪੰਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਇਕ-ਰਸ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ 'ਮੂਰਤਿ' ਹੈ।

10.3 ਕਾਲ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਆਦਿ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਅਵਧੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਹੀ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਲ-ਅਵਧੀ ਅਜੇਹਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਟੱਪ ਕੇ 'ਅਨਕਾਲ ਸਰੂਪ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਕੇ 'ਅਕਾਲ-ਮੂਰਤਿ' ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

108. ਨਮੋ ਸਰਬ-ਕਾਲੇ; ਨਮਸਤੈ ਅਕਾਲੇ; ਨਮੋ ਸਰਬ ਦੇਸੇ, ਨਮਸਤੈ ਅਭੇਸੇ। ਪਾ ੧੦.ਜਾਪੁ।

ਅਧਿਆਇ ਸਤਵਾਂ

— ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੀ —

1.1

ਆਦਿ ਕਥਨ: 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੀ 'ਅਜੂਨੀ' ਅਤੇ 'ਸੈਭੀ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਅਮੂਰਤ ਹੈ, ਕਿਸੇ 'ਅਵਤਾਰ' ਜਾਂ 'ਮੂਰਤੀ' ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਰੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਉਭਯ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਭ ਚੇਤਨ, ਅਚੇਤ, ਅਰਧਚੇਤ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਕੀੜੇ ਮੱਕੇੜੇ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਸਭ ਦੀਆਂ ਖਾਣੀਆਂ (ਯੋਨੀਆਂ) ਹਨ, ਸਭ 'ਕਾਲ' ਵਿਚ ਹਨ, ਸਭ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹਨ ਪਰ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਅਜੂਨੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਯੋਨੀ(ਖਾਣੀ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਵੈ-ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ(ਸੈਭੀ), ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਜੈਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਜੋਤਿ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਮਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ 'ਸਹੀ ਮੂਰਤਿ' ਦਾ ਨਕਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ, 'ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੀ' ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਕਿਸੇ 'ਯੋਨੀ' ਰਾਹੀਂ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਰਦਾ, ਉਹ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਭ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਅਜੂਨੀ' ਅਤੇ 'ਸੈਭੀ' ਹੈ।

.2.

'ਅਜੂਨੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ: ਅਜੂਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ 'ਅਯੋਨਿ' ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ।¹ ਸਵਾਮੀ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵੈਦਿਕ ਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਯੋਨਿ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਅਜੋਨਿ' ਅਤੇ 'ਅਜੋਨਿ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਅਜੂਨੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਅਯੋਨਿ, ਅਜੋਨਿ, ਅਜੂਨੀ) ਦਾ ਇਕੋ ਹੈ।² ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਯੋਨਿ'

1. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬੰਧ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 29. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 48.

2. ਜਪ ਸਿੰਹਤਾ, ਹੋਸ਼ਿਆਰਪੁਰ: ਸਾਧੂ ਆਸ਼ਰਮ, 1963, ਪੰਨਾ 78.

(ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ) ਦੇ ਚਾਰ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ—(ੳ) ਬਿਨਾ ਆਦਿ ਕਾਰਣ ਦੇ, ਸਦੀਵ(ਅ) ਗੁਰਤ ਜਾਂ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਜਨਮ ਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ; ਅਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਅਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਅਪਰਵਾਣਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੰਮਣ ਵਾਲਾ(ੳੲ) ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਨਾਮ (ਸ) ਅਯੋਨਿਜਾ-ਸੰਭਵਾ, ਜਨਮ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਨਾਮ, ਜਿਹੜੀ ਖੇਤ ਦੇ ਇਕ ਸਿਆੜ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਸੀ। ਮੈਨੀਅਰ ਵਿਲੀਅਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਯੋਨਿ' ਅਯੋਨੀ ਤੁਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ —(1) ਬਿਨਾ ਅਰੰਭ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਦੇ (2) ਗੁਰਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ(3) ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਮ; ਬ੍ਰਹਮਾ ਨਈਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਅਜੂਨੀ ਪਦ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਉਪਰੰਤ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੂਰਤਿ ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ, ਆਦਿ-ਰਹਿਤ, ਗੁਰਤ-ਰਹਿਤ, ਜਨਮ-ਰਹਿਤ, ਅਤੇ ਜੂਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਅਜੂਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਜਨਮ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਸੀਤਾ' ਨਈਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ 'ਅਜੂਨੀ' ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ, ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਾਲ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਮਰਣਸ਼ੀਲ ਹਨ।

. 3

ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 'ਅਜੂਨੀ' ਦੇ ਇਹੋ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼-28) ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਜੂਨੀ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਯੋਨਿ) ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਜਿਸ ਦਾ ਯੋਨਿ(ਕਾਰਣ) ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ'। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸਿਬਯਾ, ੧, 29) ਨੇ ਵੀ 'ਅਜੂਨੀ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਅਕਾਰਣ' ਅਤੇ 'ਜਨਮ-ਜੂਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ' ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਬਦਾਰਥ) ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੂਨੀ ਦਾ ਭਾਵ 'ਜਨਮ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲਾ' ਹੈ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਯਲੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਜੂਨੀ' ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਜਪੁ:ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ) ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੂਨੀ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੋਨੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ —ਜਨਮ-ਰਹਿਤ, ਮਰਨ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ। ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਜਪੁ-ਸੰਹਿਤਾ) ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ,

3. ਅਬਦੇ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 143.

4. ਮੈਨੀਅਰ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 86.

5. *Outlines of Sikh Thought*, p. 25.

6. *Guru Nanak and The Logos of Divine Manifestation*, p. 38.

ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ। ਯੋਨੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਇਹੋ 'ਅਯੋਨਿ' ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ।
 ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 86) ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰ-ਹਮ ਪੁਰਖ ਹੋ ਤੇ ਮੂਰਤਿ ਐ ਹੈ ਪਰੰਤੂ
 ਉਹ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਡਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੂਨੀ ਦਾ ਭਾਵ ਅਜਨਮਾ (Unborn)
 ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਅਜੂਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਅਯੋਨਿ' ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਜਨਮ ਨਾ ਲੈਣ
 ਵਾਲਾ' ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।⁷

1.4

'ਅਜੂਨੀ' ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਅਸੀਂ 'ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ
 ਕੋਈ 'ਕਾਰਣ' ਸਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਨਿਆਇ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ
 ਹਵਾਲਾ ਹੈ। 'ਯੋਨੀਜਾ' ਅਰਥਾਤ 'ਯੰਡਜ' ਅਤੇ 'ਜੇਰਜ' ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ 'ਅਯੋਨੀਜਾ'
 ਅਰਥਾਤ ਸੇਤਜ (ਪਸੀਨੇ) ਤੋਂ ਅਤੇ 'ਉਤਭਜ' ਪੈਦਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ।
 'ਸੇਤਜ' ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਪਸੀਨੇ ਜਾਂ ਮੁਝਕੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ
 ਅਨੁਸਾਰ ਜੁਆ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੇਵਲ ਪਸੀਨਾ, ਮੁਝਕਾ ਜਾਂ ਹੁੰਮਸ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
 ਅੰਡਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅੱਢ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਈ
 ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਚਾਰ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ ਮੰਨੇ ਹਨ।⁹ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਅਨੇਕ ਸਰੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਅ ਜੰਤ ਹਰ ਪਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਹਰੇਕ ਉਪਜ ਦਾ 'ਕਾਰਣ'
 ਅਵੱਸ਼ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸਰੋਤ 'ਯੋਨਿ' ਅਰਥਾਤ ਬਚੇਦਾਨੀ (ਵੰਡ) ਹੈ। 'ਅਜੂਨੀ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼
 ਤੌਰ ਤੇ ਆਵ ਇਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਤਾਰਪੁਰਖ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ
 ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਜਨਮ-ਜੂਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਸਵੈ-ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, 'ਅਜੂਨੀ ਸੇਭ' ਹੈ:

ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਅਜੋਨੀ ਹੈ ਭੀ ਹੋਨੀ, ਅਟ ਭੀਤਰਿ ਦੇਖੁ ਮੁਰਾਰੀ ਜੀਉ

ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਉ ਇਹੁ ਜਗੁ ਬਪੜੈ —

ਸੋਰਠ ੧(598)

.0

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਨਮ-ਜੂਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ (ਅਜੂਨੀ) ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ
 ਕਾਰਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਮੂਲ-ਸੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਭਾਰਤੀ
 ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਅਕਾਲਮੂਰਤਿ' ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ

7. Journal of Sikh Studies, ~~Amritsar~~, August 1975, p.17.

8. ਯੰਡਜ ਜੇਰਜ ਉਤਭਜ ਸੇਤਜ ਤੇਰੇ ਕੀਤੇ ਜੰਤਾ, ਸੋਰਠ ੧(596)

9. ਕੇਤੀਆ ਖਾਣੀ ਕੇਤੀਆ ਬਾਣੀ । ਜਪੁਜੀ । 35। (7)

ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਧਾਨ ਹਿੰਦੂ ਚਿਰਤੀ ਦਾ ਬੰਡਨ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ 'ਅਜੂਨੀ' ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਬੰਡਨ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਨੇ ਕੇ ਅਵਤਾਰ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। 'ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਬੰਡਨ ਹੈ।¹⁰

2.1

ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਆਪ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।¹¹ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਤਾਰ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਅਤੇ ਆਵਾਹਉਣ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਜਨਵਰ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਸ਼ੂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਚਨਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਨੇਕਾਂ ਵਿਚ 'ਅਵਤਾਰਵਾਦ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਠਹਿਰਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਨੇਕ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਦੇਵੀ' ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨਾਕਿ ਕਿਸੇ ਪਰਾ-ਸਰੀਰਕ ਦੇਵ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਜਾਣ ਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਹਰ ਵਿਚ 'ਅਵਤਾਰ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਤਿਬਤੀ ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਦਨਾਈਨਾਮਾ ਨੂੰ ਅਵਲੋਕਿਤੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸੂਧ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਵਤਾਰ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2.2.

ਪਾਰਸੀ ਰੂਬ 'ਅਵੇਸਥਾ' ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ 'ਖਵਾਥੇਨਾਹ' ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੇਹੀ ਅਦਭੁਤ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਤੁਲ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ, ਆਤਮਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਇਤਿਆਦਿ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਚਰਬੁਸ਼ਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ।¹² ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅੰਸ਼-ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

10. ਡਾ. ਜਸਰਾਮ ਸਿਸਰ, ਨਾਨਕ ਵਾਣੀ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਮਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1960, ਪੰਨਾ 48.

11. N. Soderblom, RB, VII, pp. 183-184.

12. Ibid, p. 198.

- 2.3 ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਯੱਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ 660 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਲ-ਹਸਨ ਅਤੇ ਅਲ-ਹੁਸੈਨ ਕਰਬਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 680 ਈ. ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਯੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ "ਨੱਥੀ" ਸਗੋਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸੀਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਘਾਲੀਆ' ਜਾਂ 'ਘੁਲਾਟ' ਜਾਂ 'ਅਲੀ-ਇਲਾਹੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੁਦਾ ਖੁਦ ਉਤਰ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਵਾਈ ਬਣਿਆ।¹³
- 2.4 ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਧ ਪਰਮਾਤਮ-ਹਸਤੀ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਬੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਅਵਤਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਸਿਨਸਨੇ ਉਸਾਰੇ ਹਨ। ਬੋਧਪ ਰ੍ਹੱਬਾਂ ਵਿਚ 'ਅੰਡਜ' ਅਤੇ 'ਜੇਰਜ' ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਅੰਸ਼ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਜਨਮ 'ਉਪਾਦੁਕ' (ਅਨੌਕਿਕ ਭੁੱਖ) ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀਰਜ, ਖੂਨ ਇਤਿਆਦਿ ਦੀ ਨੌੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। "ਬੋਧੀ-ਸੰਤਵ ਦਾ ਜਨਮ ਅਨੌਕਿਕ ਸੋਨੀ (apparitional matrix) ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵੀ ਆਤਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ¹⁴ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।"
- 2.5 ਤਿਬਤ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲਾਮਾ-ਚਦੀ ਦੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਬੋਧੀ ਲਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਵਤਰਣ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਲਾਈ ਲਾਮਾ ਗੈਡਨ-ਭੁੱਪ ਨੇ 1473 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਰਣ ਵਾਲਾ ਲਾਮਾ ਉਸੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹਾਸਾ ਦਾ ਦਲਾਈ-ਲਾਮਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਇਸ਼ਟ 'ਅਵਲੋਕਿਤੇਸ਼ਵਰ' ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁵

13. George A. Barton, BR 8, VII, pp. 197-198.

14. L. De La Vallée Poussin, BR E VII, p. 188.

15. L. A. Waddell, BR E, VII, p. 201.

3.0 ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰਵਾਦ: ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮਾਣ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦੇ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੈ।¹⁶

3.1 ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲ ਨੈਣ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਸੈਨਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੂਨੀ, ਅਜਨਮਾ ਅਤੇ ਅਕਾਰਨ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(1.2.18) ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾ ਜੀਮਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਨਮਾ, ਸਦੀਵੀ, ਅਬਨਾਸੀ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਹ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (2.2.8, 4.4..14) ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਜਨਮਾ ਅਕਾਰਨ, ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(2.1.2) ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਪਰੰਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਸਭ ਥਾਂ ਰਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੂਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਾਨ ਤੇ ਮਨ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ, ਅਤਿ ਉਤਮ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (4.4.25) ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਜਾ' ਅਰਥਾਤ 'ਅਜਨਮਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ। ਵੇਦ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਵਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਾਹਦ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਸਗੋਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਬੰਦਰ-ਦੇਵ, ਕਨੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ-ਰਾਜੀ ਦੇਵ ਆਦਿ। ਕੇਵਲ ਵਾਮਨ ਜਾਂ ਬੋਣਾ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਮਿਣ ਲਈ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।¹⁸

3.2 'ਅਵਤਾਰਵਾਦ' ਦਾ ਸਹੀ ਸੰਕਲਪ ਡਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਅਵਤਾਰ ਸੁਬਦ" ਅਵਤੁ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਉਤਰਨਾ', 'ਨੀਚੇ ਆਉਣਾ'। ਡਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ 'ਜਨਮ' 'ਸੰਭਵ' (ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ) ਇਤਿਆਦਿ ਸੁਬਦ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਨਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆ

16. G.Parinder, Concise Ency., of Living Faiths, p.13.

17. Suyra Jaiswal, Origin and Development of Vaishnavism, Op.cit. p.19.

18. Radha Krishnan, S., (ed.) History of Philosophy, Eastern and Western, London 1967, Vol.II, p.35.

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਬ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ' ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।¹⁹ ਮਹਾਦੇਵਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪੁਜਾਣ ਨਈਂ ਨਵਾਂ ਉਤਾਰਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂਈ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬਦੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹੀ ਮੰਤਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।²⁰ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ(4.7) ਅਨੁਸਾਰ "ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਨਿਆਇ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂਕਿ ਧਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਈਂ ਹਰੇਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।" 'ਹਰੀਵੰਸ਼' ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਵਾਲੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੋ ਕੇ ਨਾਰਾਇਣ(ਵਿਸ਼ਨੂੰ) ਦੇ ਕਈ ਪੌਖ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਉਚੱਤਮ ਸਰੂਪ, ਨਾਰਾਇਣ, ਸਦਾ ਹੀ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਤਪ ਸਾਧਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਰੂਪ ਆਪਣੇ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਸੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਨਈਂ ਆਪਣੇ ਅਦਭੁਤ ਆਪੇ ਉੱਤੇ ਸਮਾਧੀ-ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕਲਪ ਸੋਫੇ ਪਿਛੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਸ਼ੀਨ ਹੋਣ ਨਈਂ ਉਠਦਾ ਹੈ।²¹ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਨੇਹ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਜੋਂ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ, ਅਸ਼-ਅਵਤਾਰ ਵੀ।²²

3.3.

ਹਿੰਦੂ ਫ਼ੀਕਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਚਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸਵਾਂ ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ ਹਾਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਹੋ ਚੁਕੇ ਨੌਂ ਅਵਤਾਰ ਇਹ ਹਨ: ਮੱਛ, ਕੱਛ, ਵਰਾਹ(ਸੂਰ), ਨਰ-ਸਿੰਹ, ਵਾਮਨ(ਬੇਡਾ), ਪਰਸਰਾਮ, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ। ਹਰੀਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਥੱਠ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੈ, ਕੱਛ ਅਤੇ ਮੱਛ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨੌਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੈ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਪੁਰਾਣ(1.3.1) ਵਿਚ 22 ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਬਨਕ ਪੁਰਾਤਨ ਰਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲ

19.S. Jaiswal, op. cit., p.19

20.T.M.P. Mahadevan, Time and Timeless, op. cit., p.82.

21.H. Jacobi, op. cit., p.193.

22.G. Parrinder, Concise Ency. of Living Faiths, p.30.

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਮਨ(ਬੋਣਾ) ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਉਨੇਖ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕੁਰਮ (ਵਰਾਹ) ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਤਪੱਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ(7.5.1), ਤੇ ਤ੍ਰੀਸ ਸੰਹਿਤਾ(6.2.42) ਅਤੇ ਤੇ ਤ੍ਰੀਸ ਆਰਣਿਕ (1.13) ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਉਪੋਜ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।²³ ਰੋਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਰਸਰਾਮ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਇਕ ਸਨ ਪਰ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।²⁴ ਪੁਰਾਣਾਂ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਹਰੇਕ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਖੁਦ ਜਨਮ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਕਿ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕੇ।

ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਈ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- 4.1. ਮੱਛ ਅਵਤਾਰ: ਸ਼ੁਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਇਸ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਯੁਜਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਹਾਰ ਸਤਵੰ ਮਨੁ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਨ ਪਰਨੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਨਈਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਿੰਗਵਾਲੀ ਮੱਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- 4.2. ਕੱਛ ਅਵਤਾਰ: ਸ਼ੁਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਸੁਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਜਨ ਪਰਨੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਗਵਾਚੀਆਂ ਅਮੋਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਭਾਨ ਨਈਂ 'ਕਛੂਆਂ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕੱਛ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੇਠ ਖਨੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸੰਦਰ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿਠ ਤੇ ਚੁਕ ਲਿਆ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦੈਤਾਂ ਨੇ ਮਹਾਂਨਾਭ ਵਾਸੁਕ ਨਾਭ ਇਸ ਪਰਬਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਨਪੇਟ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੈਤਾਂ ਅਨਮੋਨ ਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।
- 4.3. ਵਰਾਹ-ਸੂਰ ਅਵਤਾਰ: ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵ੍ਰਿਥ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਰਨਾਖਸ਼ੁ ਦੈਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਅਸੀਟ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਵ੍ਰਿਥੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨੇ ਗਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਨਈਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਵਰਾਹ(ਸੂਰ) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਯੁਗ ਸਾਨ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੈਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦਾ।

23. H. Jacobi, *BB*, VII, pp.193-194.

24. Dowson, *A critical Dictionary of Hindu Mythology*, London, 1957, p. XIII.

4.4.

ਠਰਸਿੰਹ ਅਵਤਾਰ: ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਹਿਰਣਾਕਸ਼ ਦੇਤ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਠਰਸਿੰਹ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ। ਜੋ ਅੱਧੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਰੂਪ²⁵ ਸੀ।

ਇਹ ਚਾਰੇ ਅਵਤਾਰ 'ਸਤਿਯੁਗ' ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ।

4.5.

ਵਾਮਨ(ਬੋਣਾ) ਅਵਤਾਰ: ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਬਨੀ ਨੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਨੌਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿਤਾ। ਇਸਦੀ ਸੁਧੀ ਨਈਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਕਸ਼ਪ ਅਤੇ ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਘਰ ਬੋਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਕੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜੇ ਅਵਤਾਰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਨ; ਅਗਨੇ ਤਿੰਨ ਪਾਰਸੁਰਾਮ, ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਬੀਰ-ਚਸੀ ਨਾਇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਨੌਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4.6.

ਪਾਰਸੁਰਾਮ(ਉਹ ਰਾਮ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਹਾੜਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ): ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਪਾਰਸੁਰਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜਮਦਗਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਰੇਣੁਕਾ ਦੇ ਘਰ ਪੰਜਵਾਂ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਖਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਅਵਤਾਰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਜੀਵਤ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਚਰਿਤਰ-ਗੀਣ ਮਾਂ ਰੇਣੁਕਾ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਖਤਰੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕਸ਼ੀਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਪੰਜ ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਨਾਂ ਭਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੀਤ-ਪੰਚਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ²⁵

4.7.

ਰਾਮਚੰਦਰ: ਰਾਮਚੰਦਰ ਰਾਜਦਸੁਰਖ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਅਵਤਾਰ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਜੈਕੋਬੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਅਸਲ ਪਾਠਾਂ ਕਾਫ਼ ਦੇ ਤੋਂ ਛੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੰਖ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਕਾਫ਼ ਇਕ ਅਤੇ ਸਤ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੇਵੀ-ਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।²⁶ ਮੂਰ ਅਤੇ ਡੋਸਨ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਦ ਦੀ ਉਪੋਜ ਅਤੇ ਮਿਲਾਵਟ ਦਸਿਆ ਹੈ।²⁷ ਰਾਮਾਇਣ(1.15) ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਰਾਮ ਰਾਹੀਂ ਅਵਤਰਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਰਾਕਸ਼ ਰਾਵਣ ਦੀ ਤਖਾਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜੁਨਮ ਵਿਰੁਧ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

25. ਡੋਸਨ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 329-331

26. ਐਚ.ਜੈਕੋਬੀ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 194

27. ਡੋਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 469

4.8.

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਠਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਹਰੀਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ (ਨਾਰਾਇਣ) ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਛੰਦੋਗ(3.17.6) ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਮ ਬੋਧ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ-ਅਬਰਵਸ਼ੀਰਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੁਲ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਹਰੀਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਵਤਾਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈ-ਕੋਈ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਾਸੁਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਨੋ ਵੱਖਰਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਬਾਹਦ ਵਿਚ ਪੰਚਰਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤਾਂ ਨੇ ਵਾਸੁਦੇਵ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਇਕਠਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੌਸ ਦੇ ਜੁਨਮਾਂ ਉੱਪਰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।*

4.9.

ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਨੌਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿਣਾ ਬੜੀ ਵਚਿੱਤਰ ਕਲ ਨਗਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਘੱਟ ਗਈ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਕੀ ਨੌਜ਼ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਛਕਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਈ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਉਤੱਰ ਇਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭੋਜੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਰਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਬੁੱਧ ਅਵਤਾਰ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ।

4.10.

ਜੀਤਲਾ ਅਤੇ ਦਸਵਾਂ ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ ਹਾਲੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਲਯੁਗ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰੇਗਾ। ਉਹ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ, ਹਥ ਵਿਚ ਨੀਬੂਆਂ ਭਰੀ ਤਲਵਾਰ ਨੌਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਦੇਖੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਸੁਨਹਿਰੀ(ਸਤਿ) ਯੁਗ ਲਿਆਵੇਗਾ।

5.1.

ਵਿਸ਼ਨੂੰ-ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਰਾਮਾਇਣ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਹਨੂੰਮਾਨ

* ਵਿਸਥਾਰ ਨਈਂ ਵੇਖੋ ਜੈ-ਕੋਈ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 194-197

28. ਜੀ.ਪਰਿੰਦਰ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 231

ਨੂੰ ਪਵਨ-ਦੇਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਨੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਦਾ, ਸੁਗਰੀਵ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਇਤਿ ਆਦਿ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭੀਮ ਨੂੰ ਵਰਣ-ਦੇਵ ਦਾ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਦਾ, ਕਰਣ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦਾ, ਸੁਧਿਸਟਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ, ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੂੰ ਆਸ਼ਵਿਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਛੋਟੇ-ਦੇਵਾਂ, ਦੈਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਵਤਾਰ-ਵਾਦ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰਣਾਖਸ਼ ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਨਰਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਰਾਵਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫ਼ੀਮ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਘੱਟ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਸ਼-ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

(ੳ) ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗਣੇਸ਼ (ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਿਰ ਵਾਲਾ)

(ਅ) ਸਕੰਦ, ਛੇ ਸਿਰ, ਬਾਰਾਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ

(ੲ) ਨੰਦੀ ਬੈਨ, ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਵਾਹਣ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਹਾਲੀ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੂਜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦ ਸ਼ਿਕਰ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

5.2.

ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੀਨੀਆਂ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਣਿਆ ਰਵੇਗਾ। ਪਹਿਲੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਬਖਾਨ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨ ਤੋਂ ਕੀਨਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਲ ਨੰਦਾ ਹੈ। ਜੀ.ਪਰਿੰਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ 'ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਵਾਚ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ 'ਵਿਆਸ' ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਨਾਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਹੂਦੀ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਸਗੋਂ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਰੱਬ ਨੇ ਖੁਦ ਕਹੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਲੇਖਕ ਖੁਦ 'ਕਹਿ' ਤੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ।²⁹

29. Geoffrey Parrinder, The Nature of God (art.), Perspectives on Guru Nanak, ed. Harban Singh Panjabi University, Patiala, 1975, pp. 88-89.

6.1.

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਖੰਡਨ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਜੋਨੀ ਹੈ, ਜਨਮ ਮਰਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤਾਂ ਜਨਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਮ ਉਪਰੰਤ ਮਿਥੀ ਅਵਧੀ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਬਿਨਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਦੋਬਾਰਾ ਜਨਮਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਬਾਰਾ ਮਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਵਾਗੋਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਸਦਾ ਸਦਾ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਅੱਗੋਂ ਹੋਵੇਗਾ; ਨਾਨ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਨ-ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਨਾ ਜਨਮ ਨੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜਨਮ ਮਰਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਹ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਸਰਬ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ 'ਮੂਰਤ' ਵਿਚ, ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ:

ਤੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਜੈਨਿ ਨ ਆਵਹੀ
ਤੇਰਾ ਰੂਪ ਨਾ ਜਾਈ ਨਖਿਆ ਕਿਉ ਤੁਝਹਿ ਧਿਆਵਹੀ
ਤੂੰ ਸਭ ਮਹਿ ਵਰਤਹਿ ਆਪਿ ਕੁਦਰਤਿ ਦੇਖਾਵਹੀ।

ਮਾਰੂ ਪ੍ਰ(1095)

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਜੋਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਵਾਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਕਾਨ, ਅਜੋਨੀ, ਸੈਭੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਾਨ ਆਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

6.2.

ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਪੂਰਬ-ਚਰਨਾ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਸਵੈ ਸਮਾਧੀ ਸਥਿਤ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰੱਤ, ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਬੰਸੀਤਰ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇਵਤੇ, ਦੈਂਤ, ਰਾਖਸ਼, ਅਵਤਾਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਸਭ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।³⁰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕੁਦਰੱਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਖਾ ਭਗਤ,

30. ਸੁੰਨ ਕਨਾ ਅਪਰੰਪਰ ਧਾਰੀ.....

ਹੁਕਮ ਉਪਾਏ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ.....

ਸੁਨੰਹੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ ਉਪਾਏ.....

ਮਾਰੂ ੧ (1037)

ਸਤੀ, ਸੁਰਬੀਰ, ਮੋਨੀ, ਮੁਰਖ, ਚੋਰ, ਹਰਾਮਖੋਰ, ਪਾਪੀ, ਕੁੜਿਆਰ, ਮਨੇਛ, ਨਿੰਦਕ, ਰਾਕਸ਼ ਅਤੇ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਗਿਣਤੀ ਛਿਣਦੇ ਹਨ।³¹ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭੋਰਾ ਭਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਉਧੂਤ ਸ਼ਿਵਜੀ ਅਤੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾ ਸਕੇ।³²

- 6.3. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ 'ਅਜੁਨੀ' ਹੈ³³ ਪਰ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਜਨਮੇ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਨੂੰ ਇੰਜ ਗਰਭ ਰਾਹੀਂ ਜਨਮ ਦਾ ਦਸਣਾ ਉਸਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹ ਕਰਨਾ ਹੈ।³⁴ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਧੇ ਹੋਏ ਪਾਪ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ 'ਜਨਮ' ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰੀਤਰਣ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਬਦੀ ਦਾ ਉਲਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉਲਾਰ ਨੂੰ ਸਮਤੁਲਨ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਸ਼ਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।³⁵ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਅਦਵੈਤ ਬ੍ਰਹਮ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣੀਆਂ ਹਨ, ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਸੀ। ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਰੱਬ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ,

31. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 17, 18, 19.

32. ਬੇਦ ਪੜ੍ਹੇ ਪੜ੍ਹੇ ਬ੍ਰਹਮੇ ਹਾਰੇ—
ਦਸ ਅਉਤਾਰ ਹੋਇ ਰਾਜੇ ਵਰੋਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਅਉਧੂਤਾ
ਤਿਨ ਭੀ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਤੇਰਾ ਲਾਇ ਬਕੈ ਬਿਛੂਤਾ। ਸਗੋ ਪ੍ਰ(747)

33. ਤੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਜੋਨਿ ਨ ਆਵਹੀ। ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰ(1095)

34. ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ।
ਨਾਨਕ ਕਾ ਪ੍ਰਭ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ। ਵੈ.ਪ੍ਰ(1136)

35. G.Parrinder, Op.cit., p.88.

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਰੱਬ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਭੁੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੈਦਿਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਜ਼ਾਕ ਪੈਣ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਉਠਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। 'ਜੇ ਰੱਬ ਸਭ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਨੁਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਅਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕਿਉਂ ਕਰੇ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਚਮੜਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੇੜੇ।'³⁶

6.4.

ਅਵਤਾਰ ਵਾਦ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਵਾਸਦੇਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨਈਂ ਅਭੇਦ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀ ਵੰਡੀਆਂ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।³⁷ ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਮੁੱਕ ਗਏ ਹਨ? 'ਸ਼ਿਵ, ਕਾਲੀ ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪੂਜਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ।'³⁸ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਂ ਬਾਪ, ਰੂਪ ਰੇਖ, ਵਰਨ ਚਿਹਨ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਸਾਝਾ ਹੈ:

ਨਾ ਤਿਸੁ ਬਾਪੁ ਨਾ ਮਾਇ ਕਿਨਿ ਤੂ ਜਾਇਆ।

ਨਾ ਤਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨਾ ਰੇਖ ਵਰਨ ਸਬਾਇਆ। ਮਲਾਰ ੧(1279)

7.1.

ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਤੇ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭੁਰੂ ਨਾਲਕ ਦੇਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਅਨਖ ਅਪਾਰ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਭੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਾਜਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਕੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਕਿਹੜੀ

36 S. Dasgupta, A History of Indian Philosophy, 2932, Vol. II, p. 533.

37. History of Philosophy, Eastern and Western, Op. cit., Vol. I, p. 105.

38. Bhai Jodh Singh, Journal of Sikh Studies, Amritsar, August, 1975, p. 18.

ਵਡਿਆਈ ਵਾਨੀ ਗਠ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੋਕੇ ਕਾਠੀ ਠਾਕ ਨੂੰ ਨੱਥ ਨੈਣਾ ਜਾਂ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨੈਣਾ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ।³⁹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਅਸ਼ੁਟਮੀ ਵਾਨੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਨੌਰੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ, ਪਰਦੇ ਕਰਕੇ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਠਾਕਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਰੀ ਖਵਾਣੀ ਇਤਿ ਕਿਰਿਆ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ, ਕਰੀ ਪਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਰਾਇਣ ਜਨਮ ਮਰਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ (ਅਜੂਨੀ); ਉਹ ਜੀਮਦਾ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ।⁴⁰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਮਹਾਦੇਉ ਤਾਮਸੀ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਹੋਕੇ ਆਪ ਰੱਬ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ⁴¹ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਸਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਰਾਮ' ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ/ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਨਛਮਨ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴² ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰਾਮ' ਅਤੇ 'ਰਾਵਣ' ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਕੋ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴³

7.2.

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੌਥੀਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕੱਥਾ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰ 'ਕਾਨ' ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਤਾਮਸਾ ਕਰਕੇ ਕਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖੋਪ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਇਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਤਿਨਕ ਮਾਤਰ ਜਾਣ ਵੀ ਨਾ ਸਕੇ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਦਵੀ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਏਥੇ "ਵਿਚਰੇ" ਕਰਕੇ ਸੰਬੰਧਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

-
39. ਪਉਣ ਉਪਾਇ ਧਰੀ ਸਭ ਧਰਤੀ....ਰਾਵਣ ਮਾਰਿ ਕਿਆ ਵਡਾ ਭਇਆ। ਆਸਾ ੧(350)
 40. ਸਗਨ ਪਰਾਧ ਦੇਹਿ ਨੈਰੋਨੀ, ਸੇ ਮੁਖੁ ਜਨਉ ਜਿਤੁ ਕ ਹਹਿ ਠਾਕੁਰ ਜੋਨੀ। ਤੇ.5(1136)
 41. ਬ੍ਰਹਮੈ ਬੰਦ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਗਾਸੀ..... ਵਡਹੀਸ 3(559)
 42. ਰੋਵੈ ਰਾਮ ਨਿਕਾਲਾ ਭਇਆ ਸੀਤਾ ਨਖਮਣੁ ਵਿਛੜਿ ਗਿਆ। ਰਾਮ. ੧(953)
 43. ਰਾਮੁ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਰਾਵਣ ਗਇਓ ਮ.9(1428)

ਅਬ ਚੋਬਿਸ ਉਚਰੈ ਅਵਤਾਰਾ, ਜਿਹਿ ਬਿਧਿ ਤਿਨ ਕਾ ਨਖਾ ਅਖਾਰਾ
ਕਾਨ ਸਭਿਨ ਕਾ ਪੇਖ ਤਮਾਸ਼ਾ, ਅੰਤਹਿ ਕਾਨ ਕਰਤ ਹੈ ਨਾਸ਼ਾ॥
ਜੇ ਚੋਬਿਸ ਅਵਤਾਰ ਕਹਾਏ, ਤਿਨ ਭੀ ਤੁਮ ਪ੍ਰਭ, ਤਨਿਕ ਨ ਪਾਏ॥
ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ਸਭ ਹੀ ਪਚਹਾਰੇ, ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ਼ੁਰ ਕਵਨ ਬਿਚਾਰੇ॥

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਤੀਰ ਕਿਉਂ
ਮਾਰਿਆ? ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਉਧਾਰਨ ਵਾਨੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਕਿਉਂ ਨਾਸ ਕਰਵਾ ਲਈ? ਜਿਹੜਾ
ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਅਜੋਨੀ' ਹੈ ਉਹ 'ਦੇਵਕੀ' ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਜਨਮ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ
ਦਾ ਮਾਤ-ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਬਾਬਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ⁴⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਜੇ ਜੇ ਰਾਮ ਅਜੋਨੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਜਨਮ ਕਿਉਂ ਲੈਂਦਾ?

ਜੇ ਕਹੋ ਰਾਮ ਅਜੋਨਿ ਅਜੈ ਅਤਿ ਕਾਹੇ ਕੇ ਕੋਸਲ ਕੁੱਖ ਜਯੇ ਜੁ॥

ਸਵਯਾ 13.33.

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੀ 'ਅਜੋਨੀ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਇਕ 'ਕਰਤਾਰ'
ਨੂੰ ਸੰਨਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਦਿ, ਅਜੋਨਿ, ਅਜੈ ਅਤੇ ਅਬਨਾਸੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ
ਅਵਤਾਰ, ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤੇ, ਰਾਜੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 'ਕਿਰਤ' ਨੂੰ
ਪੂਜਣਾ ਵੱਡੀ ਭੁਲ ਹੈ। ⁴⁵ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਰੋਂਬ ਹਨ, ਨਾ ਰੋਂਬ
ਦਾ ਅਵਤਾਰ, ਸਗੋਂ ਰੋਂਬ ਦੇ ਨਿਮਾਣੇ ਸੇਵਕ ਹਨ। ⁴⁶

7.38

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇ ਅੰਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਬੇ ਅੰਤ
ਰਾਮ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਧੁੰਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਣਾਂ ਸਮਾਨ ਹਨ; ਅਨਰਿਣਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ

44. ਕਹੋ ਕਹੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧ ਹੈ ਕਿਹ ਕਾਜ ਤੇ ਬਧੋਂਕ ਬਣ ਲਗਾਏ।
ਆਦਿ ਅਜੋਨਿ ਕਹਾਇ ਕਹੋ ਕਿਮ ਦੇਵਕਿ ਕੇ ਜਨਨੀਤਰ ਆਏ।
ਤਾਤ ਨ ਮਾਤੋਂ ਕਹੈ ਜਿਹ ਕੇ ਤਿਹ ਕਿਯੋ ਬਸਦੇਵਹਿ ਬਾਪ ਕਹਾਏ (33ਸਵੰਧੀ ਅੰ. 10, 13, 14)
45. ਬਿਨ ਕਰਤਾਰ ਨ ਕਿਰ ਤਮ ਮਾਨੇ
ਆਦਿ ਅਜੋਨਿ ਅਜੈ ਅਬਨਾਸੀ ਤਿਹਿ ਪਰਮੇਸਵਰ ਜਾਨੇ। (ਹਚਾਰੇ, ਪਾ. 10)
46. ਜੇ ਹਮ ਕੇ ਪਰਮੇਸਰ ਉਚਰਿ ਹੈ, ਤੇ ਸਭ ਨਰਕਿ ਕੁੰਡ ਮਧਿ ਪਰਿ ਹੈ।
ਮੇ ਕੇ ਦਾਸ ਤਵਨ ਕਾ ਜਾਨੇ ਯਾ ਮੈ ਭੈਦੁ ਨ ਰੰਚ ਪਛਾਨੇ। ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ 6.32

ਜੀ ਹਨ।⁴⁷ ਜਿਵੇਂ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ ਬੇਸ਼ੀਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸ਼ਿਵ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਰਮੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।⁴⁸ ਇਸ ਨਈ 'ਕਰਤੇ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 'ਕਿਰਤ' ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਮਦਾ ਮਰਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।⁴⁹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਅਵਤਾਰ ਜੀਮਦੇ ਮਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵੀ ਕੇਵਲ ਹਨ, ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ ਕੇਵਲ ਹਨ।⁵⁰

7.4.

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਤੇਰਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੁਆਪਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਦ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਸਥਾਪਨ ਕਰਕੇ ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।⁵¹ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਆਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖ ਸੁਖ ਨਈਂ ਨੜਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਰੱਬ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।⁵² ਇਹ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ, ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰ ਬੇਸ਼ੀਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੇਦ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ:

ਮਹਿਮਾ ਨ ਜਾਨਹਿ ਬੰਦ। ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਹਿ ਜਾਨਹਿ ਭੇਦ।

ਅਵਤਾਰ ਨ ਜਾਨਹਿ ਅੰਤੁ। ਪਰਮੇਸਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਬੇਸ਼ੀਤੁ। ਰਾਮ ੫ (894)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਦੇਵ ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਇਤਿਆਦ ਸਭ ਜਨਮ-ਅਰਣ ਵਿਚ ਸਨ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਸ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ।⁵³

47. ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੋਰ ਕੋਤੇ ਰਾਮ ਰਵਾਨ। ਆਸਾ ੧(464)

48. ਕੋਤੇ ਕਾਨ ਮਹੇਸ। ਜਪ.35.(7).

49. ਏਕ ਸ਼ਿਵ ਭਏ, ਏਕ ਗਣ, ਏਕ ਫੇਰ ਤਏ
ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਭੀ ਅਨੇਕ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ.7.77.

50. ਕੋਟਿ ਬਿਸਤ ਕੀਨੇ ਅਵਤਾਰ..... ਭੈ.੫ (1156)

51. ਜਗਹ ਜਗਹ ਕੇ ਰਾਜੇ ਕੀਏ ਗੋਵਹਿ ਕਰ ਅਵਤਾਰੀ
ਤਿਨ ਭੀ ਅੰਤ ਨ ਪਾਇਆ ਤਾਕਾ ਕਿਆ ਕਰ ਆਖਿ ਵੀਚਾਰੀ। ਆਸਾ 3(423)

52. ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ ਉਪਾਇਓ ਨ ਭਾਉ ਦੂਜਾ ਕੀਤਿਆ।
ਜਿਉ ਰਾਜੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਵਣੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਭਿੜੀਆ।
ਈਸਰੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸੇਵਦੇ ਅੰਤ ਤਿਨੀ ਨ ਲਹੀਆ। ਗੁ.3(576)

53. ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਪਜੇ ਬੇਦ ਪੜਹਿ ਮਖ ਕੁੰਠ ਸਵਾਰਿ
ਤਾਂ ਕੇ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਇ ਲਖਣਾ, ਆਵਤ ਜਾਵਤ ਰਹੇ ਗੁਬਾਰਿ। ਗੁ.੧(489)

8.

ਕੇਵਲ ਕਰਤਾਪੁਰਖ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਅਜੋਨੀ ਹੈ।⁵⁴
 ਕੇਵਲ ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਹੀ ਕਰਨ-ਕਾਰਨ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।⁵⁵ ਉਸਦੀ 'ਹਸਤੀ'
 ਅਤੇ 'ਹੋਦ' ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ
 ਕਰਨ-ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਕ
 ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਕੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅੰਤ 'ਕਾਨ' ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ। ਕਰਨ-ਕਾਰਨ
 ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਂ ਪਿਉ, ਭੈਣ ਭਰਾ, ਜੇਹਾ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।⁵⁶
 ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਜੂਨੀ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ
 ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕੁਦਰੱਤ ਨੂੰ ਸਾਜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਸਣ ਕੁਦਰੱਤ ਵਿਚ ਜਮਾ ਲਿਆ,⁵⁷
 ਉਹ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਸਰਬ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਜ਼ਹੂਰ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹਰ ਥਾਂ ਵੇਖਿਆ
 ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ 'ਅਨਹਦ-ਨਾਦ' ਕੁਦਰੱਤ
 ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ,⁵⁸ ਉਹ ਆਪ ਕੁਦਰੱਤ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।⁵⁹ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ
 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ 'ਅਜੋਨੀ' ਹਰੇਕ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ
 ਵਿਆਪਕ ਹੈ।⁶⁰ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ
 ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅਜਨਮੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਅਤੇ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ।⁶¹ ਉਸਦੇ ਨਿਮੀਤਰਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣਾ ਪਵੇ ਅਤੇ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪਵੇ। ਉਸਦੇ
 ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਕੁਦਰੱਤ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

-
54. ਸੁਰਿ ਨਰ ਨਾਥ ਬੇਖੀਤ ਅਜੋਨੀ ਮੁ. ੧(489)
 55. ਤੂ ਸਮਰਬ ਕਾਰਨ ਕਰਨ ਬਿ. (118)
 56. ਸੋਰਠ. ੧ (597)
 57. ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰ ਆਸਣੁ ਡਿਠੇ ਚਾਉ ਆਸਾ ੧(463)
 58. ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ ਆਸਾ ੧(464)
 59. ਬਨਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਸਿਆ ਆਸਾ ੧(469)
 60. ਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਜੋਨੀ ਹੈ ਭੀ ਹੋਨੀ, ਅਟ ਭੀਤਰ ਦੇਖ ਮੁਰਾਰੀ ਜੀਉ। ਸੋਰਠ ੧(598)
 61. ਧਨੁ ਧਰਣੀਧਰ ਆਪਿ ਅਜੋਨੀ ਤੋਨਿ ਬੋਨਿ ਸਚੁ ਪੂਰਾ॥ ਰਾਮ.ਓਅੰਕਾਰ ਮ. ੧(੧੩੦)

ਤੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਜੈਨਿ ਨ ਆਵਹੀ
 ਤੂ ਹੁਕਮੀ ਸਾਜਹਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਾਜਿਸਮਾਵਹੀ।
 ਤੇਰਾ ਰੂਪ ਨ ਜਾਈ ਨਖਿਆ ਕਿਉ ਤੁਲਹਿ ਧਿਆਵਹੀ।
 ਤੂ ਸਭ ਮਹਿ ਵਰਤੈ ਆਪਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇਖਾਵਹੀ। ਮਾਰੂ ੫ (1095)

9.1.

ਸੈਭੀ

ਸੈਭੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰੱਥ ਦੋ ਭਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੈ' ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ
 'ਸਵੈ' ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਆਪਣੇ ਆਪ'। 'ਭੀ' ਨੂੰ 'ਭਾ' ਤੁਲ
 ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ 'ਭਾ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਨ ਮੁਨੀ ਸਵਾਮੀ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ
 ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਯਭਾ' ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਉਚਾਰਣ ਸਯਭੀ(ਸੈਭੀ) ਹੈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ 'ਭਾ' ਅਤੇ
 ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਵਯਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਯੰਭਾ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣ ਵਾਲਾ
 ਅਰਥਾਤ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਥਵਾ ਸਵਪਰਕਾਸ਼ ਯਾ ਖੁਦ-ਚੋਸ਼ਣ ਹੈ। ਸਯਭਾ ਅਤੇ ਸਯਭੀ ਦਾ ਅਰਥ
 ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਵਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ।⁶² ਛੰਦੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(3.14.2) ਵਿਚ
 ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ 'ਭਾ-ਰੂਪ' ਅਰਥਾਤ ਪਰਕਾਸ਼-ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ(10-11) ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ
 ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

9.2.

'ਭੀ' ਨੂੰ 'ਭੂ' ਤੁਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ 'ਸੈ ਭੀ' ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ 'ਸਵਯੰਭੂ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ
 ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਨੋਸਤੁਭ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨਤਿੰਨ ਅਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ: (ੳ) ਆਪਣੇ ਆਪ, ਆਪਣੀ
 ਇੱਛਾ ਨਾਲ (ਅ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਬਿਆਨ,
 ਸੂਚਨਾ ਜਾਂ ਇਤਲਾਹ (ੲ) ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਸੂਤ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤਪੰਨ।⁶³ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ
 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਭੂ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਹੋਣਾ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਭੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬ੍ਰਹਮਾ,
 ਸ਼ਿਵ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਕਾਮਦੇਵ ਨਈਂ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।⁶⁴ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੈਭੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ
 'ਸਵਯੰਭੂ' ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਨਈਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ
 ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਨਈਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ

62. ਜਪ-ਸੰਹਿਤਾ, ਪੰਨਾ 79

63. ਚਤੁਰ ਵੈਦੀ ਦਵਾਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਰਮਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਨੋਸਤੁਭ, ਪੰਨਾ 965.

64. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਗਰ, ਕਾਸ਼ੀ: ਨਾਗਰੀ ਪਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, 1971,
 ਪੰਨਾ 1047.

ਦੀ ਹੋਰ ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ; ਇਹ 'ਕਿਰਤ' ਹਨ, ਜਨਮ-ਮਰਣ ਅਤੇ ਆਦਿ-ਜੀਤ ਵਾਨੇ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਸੈਭੀ ਜਾਂ ਸਵਧੀਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- 9.3. ਈਸ਼(7,8) ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ (2.6.3) ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(2.1.1) ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਸਵਧੀਭੂ (स्वधम्भूः) ਸ਼ਬਦ 'ਸਵੈ-ਉਤਪੰਨ' ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ(2.3.9) ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਧਿਅਮ (ਯੋਗੀ) ਤੋਂ ਜਨਮ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਤੈਤ੍ਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(2.6.1) ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ।

- 9.4. ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਸੈਭੀ' ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਅਰੱਥ ਕੀਤੇ ਹਨ— ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਜਾਂ ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

(ੳ) ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਭੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਸਵਧੀਭਵ' ਜਾਂ 'ਸਵਧੀਭੂ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ।⁶⁵ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 1), ਜਸਟਿਸ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ(ਜਪੁ-ਵਿਆਖਿਆ, ਪੰਨਾ 56) ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ(ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ-ਨਿਸਾਣ, ਪੰਨਾ 15), ਸੰਤ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ(ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ 33) ਸ.ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ,⁶⁶ ਡਾ:ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ,⁶⁷ ਜਸਟਿਸ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ,⁶⁸ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ⁶⁹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੈਭੀ ਨੂੰ ਸਵਧੀਭੂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਸੰਨ ਕੇ ਇਹੋ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਤਾਲਿਬ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੈਭੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਕਲੋਡ⁷⁰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਭੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਵੈ-ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

(ਅ) ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸੈਭੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਜੋ ਅੰਤ-ਹਕਾਰਣ ਵਿਚ ਭੀ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਰੂਪ ਹੈ।⁷¹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 'ਸੈਭੀ' ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਵਧੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ

65. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 230

66. Journal of Sikh Studies, Amritsar, Aug., 1974, p.16.

67. Philosophy of Guru Nanak, p.27.

68. The Japji, New Delhi, 1957, p.9.

69. Japu ji, op. cit., pp.81-82.

70. McLeod, Guru Nanak and Sikh Religion, p.169.

71. ਹਵਾਲਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 230

ਰੂਪ ਦਸਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ, "ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜਯੋਤੀ ਸਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣੇ ਵਾਲਾ ਉਹ ਆਪ ਹੈ।" ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਨੂੰ ਜਯੋਤਿ ਸਰੂਪ, ਸੈਤੀ ਕਹਿਣੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੇਤਨ ਹੈ ਅਰ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ।⁷² ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਤੀ ਦਾ ਭਾਵ 'ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਹੈ।⁷³ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਰਗਟ ਸਰੂਪ ਹੈ।⁷⁴

10.1.

'ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵਿਦਮਾਨ' ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਹੀਂ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਸੈਤੀ' ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਰੱਥ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਵਤ੍ਵ ਕੇ ਸੈਤੀ ਪਾਠ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਤੇ ਜੋ ਭਯੋ ਹੋਇ। ਸੋ ਸੈਤੀ ਹੈ ਕਿਆ ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹਤਾ। ਆਪੇ ਆਪ ਹੈ।"⁷⁵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੈਤੀ' (ਸਵਸੈਤ੍ਵ) ਦੇ ਅਰੱਥ ਹਨ: "ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੋਇਆ।"⁷⁶ ਸ਼ੁਰਦ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ 'ਸੈਤੀ' ਦੇ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ, ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ।⁷⁷ ਡੇਸਨ ਨੇ ਵੀ 'ਸਵਸੈਤ੍ਵ' ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਅਰੱਥ ਕੀਤੇ ਹਨ।⁷⁸ ਡਾਕਟਰ ਮੋਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਵਤ੍ਵ ਤੇ ਸਵਤੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਿਗਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।'⁷⁹ ਨਿਰਸੀਦੇਹ 'ਸੈਤੀ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਵਸੈਤ੍ਵ'

72. ਸੰਬਯਾ, ਪੇਬੀ ੧, ਪੰਨਾ 30.

73. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 17.

74. ਜਪੁ: ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ, ਪੰਨਾ 25.

75. ਗੁਰੂ ਵੰਡੇਰਾ ਜਪੁ, ਪੰਨਾ 13.

76. ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 42.

77. Guru Nanak and the Logos of Divine Manifestation, p.381.

78. Dowson, Op cit., p.314.

79. ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 86.

ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਅਜੂਨੀ' ਦੇ ਪੂਰਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਅਤੇ 'ਅਜੂਨੀ' ਹੈ, ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਵਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ 'ਸੈਤੀ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ, ਆਪਣਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਹੈ', ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ; ਉਹ ਸਵੈ-ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਨ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ; ਸਵੈ-ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪ ਸਾਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਰਮ-ਕਾਰਣ (ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਵੈ-ਸਥਿਤ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਪਰਮ-ਜੋਤਿ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਤਾ ਇਸ ਪਰਮ-ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ, ਸਵੈ-ਆਸਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ।

10.2.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੈਤੀ' ਨੂੰ ਸੈਤੀ, ਸੈਤਉ, ਸੈਤ ਵਿਆਉ ਸੈਤਓ ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਅਜੂਨੀ ਸੈਤੀ ਦਾ ਇਕਠਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੂਨੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਸੈਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਤੀ' ਪਾਠ ਇਕਠਾ ਇਕੋ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਸਤੀ ਅਕਾਰ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਕਾਰਣ-ਰਹਿਤ (ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ) ਹੈ; ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਜੂਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਥੇ ਆਪ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁸⁰

10.3.

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੈਤੀ ਨੂੰ 'ਸੁਸੈਤਵ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ 'ਸੁਸੈਤਵ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਆਪ ਹੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਪਾਠਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਢਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

80.

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਤਉ ਕ ਲਿ ਆਕਾਰ ਦੀ ਪਾਈ। ਰਾਮ ੫ (916)

ਆਪ ਅਤੀਤ ਅਜੋਨੀ ਸੈਤਉ ਮਾਰੂ ੧ (1042)

ਅਮੋ ਦਰਸਨ ਅਜੂਨੀ ਸੈਤਉ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਜਿਸੁ ਕਦੇ ਨਹੀ ਖਉ। ਮਾਰੂ ੫ (1082)

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਤੀ। ਮਾਝ ੫ (99).

(ੳ) ਸਰਬ ਬਿਸਵ ਰਚਿਓ ਸੁਖੀਭਵ ਗੜਨ ਭੈਨਹਾਰ। ਜਾਪ.83.

(ਅ) ਸੁਖੀਭਵ ਸੁਖੀ ਸਰਬ ਦਾ ਸਰਬ ਜੁਕਤੇ । ਜਾਪ.99.

ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ(ਸੁਖੀਭਵ) ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਨਮੋ ਭਾਨ ਭਾਨੇ), ਨਾ ਨਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼(ਅਨਾਸ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ), 'ਅਚਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਅਨਭਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਸਦਿਨ ਅਨਾਸ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁸¹ ਇਹ 'ਜਾਗਤ-ਜੋਤਿ' ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੂਹ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।⁸² ਇਹ ਅਚੇਤ ਲੜ੍ਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੇਤਨ ਜਾਗਦੀ-ਜੋਤਿ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।⁸³

10.4.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਜੋਤਿ' ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। 'ਸਤਿ' ਉਸ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਨਿਖਾਇਕ ਹੈ, ਨਾਮ ਇਸ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਹੈ। 'ਪੁਰਖ' ਇਸ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਦੇ 'ਆਤਮਿਕ-ਸਰੂਪ' ਨੂੰ ਦਰਸਾਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਅਕਾਲ' 'ਅਜੋਨੀ' ਅਤੇ ਸੈਭੀ ਹੈ। 'ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ' ਦੀ ਹਸਤੀ ਭੌਤਿਕ 'ਮੂਰਤਿ' ਨਹੀਂ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਜੋਤਿ ਹੈ, ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ 'ਆਪ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੀ ਬਾਲਾ' ਹੈ।⁸⁴ ਇਹ ਪਰਮ-ਜੋਤਿ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੈ:

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ

ਜਿਸਦੇ ਚਾਨਣ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣ ਹੋਇ। ਧਨਾ ੧(663)

ਇਹ ਜੋਤਿ ਸਰਬ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਹਰ ਥਾਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਤਿਭਵਣ ਵਿਚ ਹੈ;⁸⁵ ਇਹ ਆਕਾਸ਼, ਪਾਤਾਨ, ਖਾਣੀਆਂ, ਬਾਣੀਆਂ, ਖੰਡਾਂ ਜੀਆਂ ਜੀਤਾਂ ਸਭ ਵਿਚ ਹੈ;⁸⁶ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵੀ

81. ਜਾਪ. 46, 137, 159, 88.

82. ਜਿਮੀ ਜਮਾਨ ਕੇ ਬਿਖੈ ਸਮਸਤ ਏਕ ਜੋਤ ਹੈ । ਅਕਾਲਉ. 166.1.

83. ਜਾਗਤ ਜੋਤਿ ਜਪੈ ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਇਕ ਬਿਨਾ ਮਨ ਨੈਕ ਨ ਆਨੈ। (33 ਸਵਯ 1.੧.)

84. ਮਾਰੂ ੧(1021)

85. ਜੋਤਿ ਸਬਾਇਕੀਏ, ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੇ ਰਾਮ। ਬਿ.੧(843)

86. ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ ਗਗਨ ਪਤਾਨੀ ਜੀਤਾ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ। ਮਾਰੂ ੧(1012)

ਇਸੇ ਜੋਤਿ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਜੋਤਿ ਆਸਰੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁸⁷ ਇਸ ਜੋਤਿ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ।⁸⁸ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ 'ਸੈਤੀ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਜੋਤਿ' ਕੀਤੇ ਹਨ:

ਸਚੁ ਠੀਸਾਣੁ ਅਪਾਰੁ ਜੋਤਿ ਉਜਾਲਿਆ॥ 3.15.

11.0.

ਸੈਤੀ(ਸਵਧੀਤੁ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ, ਕਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਕਾਰਣ ਆਪ ਹੈ। ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਅੰਤਮ ਕਾਰਣ, ਸਾਰੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਭਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਉਪਜ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰੋਟੋਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੋਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚਲੀ 'ਅਣਹੋਂਦ' ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ', ਅਤੇ 'ਇਹ ਤੋਂ ਇਹ' ਦੇ ਅਨੰਤ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਤਰਕ ਵਿਚ ਮੁਰਗੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅੰਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਡੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੁਰਗੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪਿਛਾਹ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅੰਤਿਮ ਸਾਫ਼ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੇ ਕਾਰਣ ਤੇ ਚੁਕਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਕਾਰਣ ਆਪ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਵੀ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਸਵੈ-ਵਿਦਮਾਨ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।⁸⁹ ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ 'ਸੈਤੀ' ਹੈ। ਕੇਵਲ 'ਸੈਤੀ' ਹੀ ਸਵੈ-ਆਸਰਿਤ ਸਵੈ-ਵਿਦਮਾਨ, ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਲੀ ਸਦੀਵ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਈਆਂ ਹਨ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਡੇਡੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਫੁੱਲ ਖਿੜਦੇ ਹਨ, ਮੁਰਗ਼ਾਂ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਦਰਖਤ ਉਗੰਦੇ ਹਨ, ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫਲਦੇ ਫੁਲਦੇ ਹਨ, ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਕਦੀ ਆਦਿ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਇੰਜ ਹੀ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

88. ਹਰਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤੁਧੁ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤੂੰ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ। ਰਾਮ 3(921)

88. ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ। ਆਸਾ 3(441)

89. Earnest Wood, Dictionary of Vedanta, Op.cit., p.23.

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਉਪਜਦਾ, ਅਤੇ ਬਿਨਾਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਮਿਅਕ (temporary) ਹੈ, ਇਤਫਾਕੀਆ (contingent) ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਦਾ ਕਾਰਜ (effect) ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਖੰਭ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਦੀਵਤਾ' ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪਲਟਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੁਤੰਤਰ, ਸਵੈ-ਆਸਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ-ਚੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਰਾਬਰਟ ਪੈਟਰਸਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਅਸੀਂ ਅਨੰਤ ਤਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਭਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸਾਡੇ ਅਖੀਰ ਅਜੇਹੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਟਿਕਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਹੜੀ ਸਵੈ-ਵਿਆਖਿਅਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਮਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਜਨਮਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਮਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜੀ 'ਹੈ' ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।"⁹⁰ ਸੈਂਡੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਪਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੈ, ਕਾਰਣ-ਚਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਹੋਂਦ ਆਪਣਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਹੋਂਦ ਸਵੈ-ਆਸਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਾਲ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ ਸਵੈ-ਆਧਾਰਤ ਅਤੇ ਸਦੀਵ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਅਜੂਨੀ ਸੈਂਡੀ' ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸਰਬ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਇਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਚਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਅਪਾਰ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ, ਢਾਹਕੇ ਤੋੜੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਧ, ਸਾਧਕ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਤੇਜੀ ਕ੍ਰੇਡ ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ, ਸਭ ਉਸਦੇ ਦਰ ਦੇ ਮੰਗਤੇ ਹਨ;⁹² ਇਨ੍ਹਾਂ

90. Robert Leet Patterson, An Introduction to Philosophy of Religion, New York: Henry Holt and Company, 1957, p. 124.

91. ਜੇ ਤਿਸ ਭਾਵੇ ਸੰਮ੍ਰਿਧ ਸੇ ਬੀਐ, ਹੀਨੜਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੈ। ਵਡਹੰਸ ੧(579)

92. ਰੂਜਗੀ ੧(504).

ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੇਖਣਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਭੁੱਠ ਹੈ:

ਬਾਪਿਆ ਨ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨਾ ਹੋਇ

ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ। ਜਪੁਜੀ (2)

‘ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੀ’ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ‘ਹਿੰਦੂਆ’ ਦੇ ਮਠ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਣ ਭਾਂਤ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਨਖਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੈ ਤਥਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੈ।⁹³ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ‘ਅਜੂਨੀ’ ਸੈਭੀ ਅਵਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਉਹ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ, ਰੇਖ, ਵਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਭੁਖ ਪਿਆਸ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ (ਇਸ ਨਈਂ ਉਸਨੂੰ ਭੋਗ ਲੁਆਣੇ ਵਿਅਰਥ ਹਨ) ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਪਰੋਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਨਾ ਤਿਸੁ ਬਾਪੁਨ ਮਾਇ ਕਿਨਿ ਤੂ ਜਾਇਆ। ਨਾ ਤਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨਾ ਰੇਖ ਵਰਨ ਸਬਾਇਆ।

ਨਾ ਏਸੁ ਭੁਖ ਪਿਆਸ ਰਜਾ ਧਾਇਆ। ਗੁਰਮਹਿ ਆਪੁ ਸਮੋਇ ਸਬਦੁ ਵਰਤਾਇਆ।

ਮ.੧(1279)

ਉਸ ਦਾ ਰਹੱਸ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਅਗਨੈ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

93.

ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ,

ਸਿਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ.1973, ਪੰਨਾ 10.

ਅਧਿਆਇ ਅਠਵਾਂ

— ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ —

1.0

ਆਦਿ ਕਥਨ: ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੈਕਨਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸੈਕਨਪ ਦੀ ਅਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਾਠ ਪੂਰਨ ਜਾਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ 568 ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪਾਠ ਵਿਚ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ 'ੴ' ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਦਾ ਬਖਾਨ ਹੋ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ) ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਅਤੀ ਸੰਖੇਪ ਪਾਠ 'ੴ ਸਤਿ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਹੈ। 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸੈਕਨਪ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਹਰੇਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨਾਮ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਸਿਆ ਮਾਰਗ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਿਖ' ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਸੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿਖ "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰੂ' ਸਿਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ 'ਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਬਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਸ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਗੁਰੂ ਪੰਥ, ਗੁਰੂ ਘਰ, ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਸਿਖ, ਗੁਰਮੁਖ, ਗੁਰਸੇਵਾ, ਗੁਰਆਸਰਾ, ਗੁਰਜਸ, ਗੁਰਜੋਤਿ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ, ਗੁਰਸੰਗਤ, ਗੁਰਸਭਾ, ਗੁਰਸਾਖੀ, ਗੁਰਕਰਣੀ, ਗੁਰਚਰਨਨ, ਗੁਰਚਾਨੀ, ਗੁਰਸੀਤ, ਗੁਰਕਿਰਪਾ, ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਆਦਿ।

1.1

ਗੁਰੂ ਦੀ ਨੌਕਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਨੌਕਰ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ: ਮੈਨੂੰ ਕੂੜ ਤੋਂ ਸਤ ਵਲ, ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵਲ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਅਮਰਤਾ ਵਲ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਸ। ਇਸ 'ਗੁਰੂ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਨ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰੋਧਤ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਤੇ ਤੀਰਥਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ 'ਗੁਰੂ' ਹੋ ਗਏ। ਬੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਅਰਹਤ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਰਥੰਕਰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰੇ ਗਏ। ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ, ਸਿਧਾਂ, ਜੈਨੀਆਂ ਸੀਤਾਂ ਨੇ ਵੀ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਦਰੂਪਤਾ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰੂ' ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਦਿਤੀ। ਸ਼ਬਦ-ਅਵਤਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਪਦਵੀ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪਰ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਵੇਖ ਕੇ ਝੁੱਠੇ ਨੌਕਰ ਵੀ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਸਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਗੁਰੂ ਚੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਬੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਠਹੀਂ, ਸੱਚੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਨੌਕਰ 'ਗੁਰੂ' ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾ ਜਾਣਨ ਲਈ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਨੌਕਰ ਹੈ।

1.2

'ਗੁਰੂ' — ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪਦ ਅਰਥ:

ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਿਮਨ 20 ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

(1) ਤੇਲ ਜਾਂ ਭਾਰ ਵਿਚ ਜੁਆਦਾ (2) ਵਧੇਰੇ ਲੰਬਾਈ ਜਾਂ ਚੌੜਾਈ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ (3) ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸਵਰ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਖਰ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਮਾਤਰਾ (4) ਅਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਰਥ (5) ਬਲ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵੱਡਾ (6) ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਾਂ ਕਠਿਨ ਕੰਮ (ਗੁਰੂ-ਕਾਰਜ) (7) ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਜ਼ਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਖੁਰਾਕ (ਗੁਰੂ-ਪਾਕ) (8) ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਆਚਾਰਯ (9) ਯਕਿੰਨਪਵੀਤ (ਜਨੇਊ) ਧਾਰਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਗਾਇਤਰੀ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਆਚਾਰਯ (10) ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ

1. ਵਾਇਨ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ — ਆਸਾ ੧ (465)
2. ਮਾਨਕ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਰਥ; ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ; ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼, ਮੋਨਾਅਰ ਵਿਨੀਅਮ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਹਵਾਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂ: ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨਾ 5.

(11) ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ 'ਪੁਸ਼ਪ ਨਛੱਤਰ' (12) ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਮਹੇਸ਼ (13) ਯੋਗੀਆਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਇਕ ਚੱਕਰ (ਗੁਰਚਕਰ)। (14) ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ (15) ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਬੱਜਰ ਪਾਪ (ਗੁਰੂ ਪਾਪ) 16) ਮਤ ਸੰਚਾਲਕ (17) ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ (18) ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਸੰਬੰਧੀ (ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਭਰਾ, ਪਤੀ ਇਤਿਆਦਿ) (19) ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਵਾਲਾ (20) ਅਰਥ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਤਾਨਿਕਾ ਜਾਂ ਕੁੰਜੀ।

1.3

ਡਾ. ਚੋਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਦੋ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ੳ) 'ਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ—ਉੱਚਾ ਚੁਕਣਾ, ਚੁਖ਼ਮੀ ਕਰਨਾ, ਮਾਰ ਦੇਣਾ, ਖਾ ਜਾਣਾ। ਗੁਰੂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉੱਕ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (ਅ) 'ਗੁਰ' ਤੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਗਾਉਣਾ ਜਾਂ ਨਿਗਨ ਜਾਣਾ। ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਿਗਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼-ਅਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਗ੍ਰੀ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਮੰਨ ਕੇ 'ਗ੍ਰੀ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਨਿਗਨਣਾ' ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (415) ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਬਧਾ) ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ (ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ' ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਆਤਮਿਕ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ-ਵਿਅਕਤੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਤਿੰਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.5

'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸਮਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (794) ਅਨੁਸਾਰ 'ਪ੍ਰਸਾਦ' ਇਹ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ: ਖੁਸ਼ੀ, ਪ੍ਰੀਤਿਤਾ; ਸਵੈਛਿਤਾ, ਨਿਰਮਲਤਾ; ਅਰੋਗਤਾ; ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਅਰਪਿਆ ਹੋਇਆ ਖਾਣ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥ, ਨੈਵਦਯ; ਕਾਵਯ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ; ਕ੍ਰਿਪਾ, ਅਨੁਗ੍ਰਹ; ਭੋਜਨ, ਰਸੋਈ।

3. Brij Bihari Chaubey, The Nature of Guruship, ed., Clarence O. MC Mullen, ISPCK, Delhi, 1976, p.9.

4. Outlines of Sikh Thought, p.90.

5. Sikhism, p.62.

'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ 'ਦ' ਨੂੰ ਸਿਹਾਰੀ ਲਗ ਕੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਕ੍ਰਿਪਾ' ਕਰਕੇ, 'ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਸੇ' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ: ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ, ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਵਾਰਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਬੰਧ, 31-32) ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ' ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' 'ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ' ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਆਸਤਿਕਵਾਦੀ ਮਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨਤਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਸੰਤਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ, ਈਸਾਈ, ਇਸਲਾਮ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ।

2.1 ਈਸਾਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਰਗੀ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਈਸਾ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਭਾਵ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਪਰਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਹਨ। ਇੰਜੀਲ ਵਿਚ ਮੈਥੀਊ(5.7) ਅਤੇ ਮਾਰਕ (1.14) ਨੇ ਈਸਾ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਕ (ਟੀਚਰ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। "ਈਸਾ" ਨਈਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਰੱਬੀ, ਇਪਿਸਟੈਟਾ, ਦੀਦਸ-ਕਨੇਸ ਅਤੇ ਕਬੇਗਟਿਆ 'ਗੁਰ-ਭਾਵ' ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇੰਜੀਲ ਲੇਖਕ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਅਵੇਸ਼ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ। "ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇੰਜੀਲ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੂਕ(6.40) ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਸਾਧਕ ਗੁਰੂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਥੀਊ(23.8) ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ(ਗੁਰੂ) ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਾਈ ਭਾਈ ਹੋ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਇਕੋ ਇਕ ਗੁਰੂ ਮਸੀਹ ਹੈ।

2.2 ਭਾਵੇਂ ਈਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ(Grace) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਨਿਮਿਤ੍ਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਦਾ ਵਾਹਿਦਾ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ

-
6. James Massey, The Concept of Guruship in the New Testament (art. The Nature of Guruship, op.cit., p.38.
 7. H.R. Mackintosh, Grace (art.), RRE, VI, p.364.

ਪਰਮਾਤਮ-ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਭਾਂਤ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ;

- (ੳ) ਕੁਦਰਤੀ ਭੌਤਿਕ ਅਮਲ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 (ੴ) ਦੈਵੀ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਅਮਲ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਿਰਪਾ ਦੈਵੀ-ਸੁਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਤਦ ਤਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।⁸

ਈਸਾਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨ ਅਤੇ ਅਨਮੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁹

3.1

ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ 'ਰੱਬ' ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ 'ਰਹੀਮ' ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। 'ਰਹੀਮ' ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਮਤ, ਕਿਰਪਾ, ਨਦਰ, ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀਸਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਤਕ/ 11 ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ/ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਐਲਾ ਤੋਂ ਬਾਹਦ 'ਰੱਬ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਹਿਮਾਨ ਰਹੀਮ ਅਤੇ ਮਾਲਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਅਕਤ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿਮਤ ਦੇ ਦੋ ਧੌਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ— ਐਲਾ ਸਭ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਐਲਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਦ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਲ-ਰਹਿਮਾਨ ਉਹ ਕਿਰਪਾਨੂ ਰੱਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਰਹਿਮਤ ਇਸ ਸੀਸਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲ-ਰਹਿਮਾਨ ਉਹ ਦਿਆਨੂ ਰੱਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਬਾਹਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹² ਕੁਰਾਨ(39.53) ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਾਲਿਕ-ਯੋਮ-ਇਨ-ਦੀਨ' ਮੋਮਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗਫੂਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਸ਼ਬਦ 560 ਵਾਰੀ ਅਤੇ ਗਫੂਰ ਸ਼ਬਦ 230 ਵਾਰੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਐਲਾ ਨੂੰ ਅਲਵਦੂਦ(ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਅਲ-ਨਤੀਫ਼(ਦਾਤਾ), ਅਲਤਵਾਬ(ਮਿਹਰਬਾਨ), ਅਲ-ਰਹੀਮ(ਸਹਜਵਾਲਾ), ਅਲ-ਅਫੂਵ(ਖਿਮੀਦਾਤਾ)

8. E.L.Van Becelaere, Grace (Roman Catholic), art., BRE VI, p.367.

9. David Baily Harned, Grace and Common Life, Patiala: Panjabi University, 1970, 9.40-

10. A.R. Wadia, Some Reflections on Sikhism and the Sikhs, (art.) Patiala, P.U., 1969.

11. Maulana Mohammad Ali, The Religion of Islam, op.cit., p.158.

12. Ibid., p.160.

ਅਨ-ਸ਼ਾਕੂਰ(ਦਾਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਅਨ-ਰਜ਼ਾਕ(ਬੇਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ 'ਕਿਰਪਾਨਤਾ' ਦੇ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

3.2 ਬਰੈਂਡਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਔਲਾ ਕੇਵਲ ਮੋਮਨਾਂ ਲਈ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਭੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੇ ਸਖਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਵੀ ਦਸੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਨਜ਼ਬਾਰ(ਸਖਤੀਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਅਨ-ਕਹਾਰ(ਸਭ ਤੇ ਹਾਵੀ), ਅਨ-ਖਾਫਿਦ(ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਅਨਮੁਮੀਤ(ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ), ਮੁੰਤਕਿਮ(ਬਦਲਾ ਨੈਣ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਅਨਦਾਰ(ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲਾ)।¹³ ਮੁਹੰਮਦ ਔਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਜ਼ਬਾਰ ਦਾ ਭਾਵ 'ਚਾਨਸ' ਨਹੀਂ, 'ਸੋਧਕ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹⁴

3.3 ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਔਲਾ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਹੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਵਿਚ 'ਵਹੀ' ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੋਧੀ ਵੀ 'ਵਹੀ' ਅਧੀਨ ਸ਼ਹਿਦ ਇਕਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਦਰੋਂ 'ਹਿਦਾਇਤ' ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਵਹੀ' (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅੰਸ਼) ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਅੰਤਰੀਵ ਸੋਧੀ, ਅਨੁਭਵ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਅਨੁਹਾਸ।¹⁵ ਰਾਹੀਂ। ਅਨੁਹਾਸ ਔਲਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਨਾਜ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰੀਵੇਰ ਬਣੇ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਧਾਰਾ ਸੂਫੀ-ਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਪੰ ਪਦ ਮੁਰਸ਼ਦ, ਐਨੀਆ, ਪੀਰ, ਵਲੀ ਆਦਿ ਪਰਚੈਨਤ ਹੋਏ ਪਰ ਨਬੀ, ਰਸੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਵੇਰ ਪਦ ਕੇਵਲ ਔਲਾ ਵਲੋਂ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁਨੈ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਮੁਰਸ਼ਦ(ਗੁਰੂ) ਹੀ ਪਾਰ-ਉਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4.1 ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਧਾਰਾ:

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ 'ਸਾਕਤ' ਅਤੇ 'ਆਚਾਰੀਆ' ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ

13. Brandon S.G., op.cit., p.307.

14. The Religion of Islam, op.cit., p.163.

15. Jamal Khwaja, Quest for Islam, Bombay:Allied Pub., 1977, pp 55-57.

ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।¹⁶ 'ਰਿਤਵਿਗ' ਬ੍ਰਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ ਜੋ ਬਨੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਕਿਰਿਆ ਨਿਬਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਹਰੇਕ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆਂ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ 'ਆਚਾਰੀਆ', ਦੂਜੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰੋਚਿਤ, ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ 'ਸੰਨਿਆਸੀ' ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੈਤੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ(1.11) ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਪੂਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੂ(2.142) ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜੋ ਗਰਭਦਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੂ (2.333) ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਇਹ ਲੋਕ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਮਧ ਲੋਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੂ (2.149) ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਚਾਰੀਆ ਜਾਂ ਗੁਰੂ¹⁷ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ, ਵੇਦਾਂਗ, ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਪਾਧਿਆਯ ਹੈ। ਪਰ ਕੂਰਮ ਪੁਰਾਣ(2.12.85) ਵਿਚ ਉਸ ਉਪਾਧਿਆਯ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਵੇਦਾਂਗ, ਕਲਪ, ਵਿਆਕਰਣ, ਜਯੋਤਿਸ਼, ਠਿਕੁਕਤ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੂਰਮ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਯਾਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀ 'ਗੁਰੂ' ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ— ਉਪਾਧਿਆਯ, ਪਿਤਾ, ਵੱਡਾ ਭਰਾ, ਰਾਜਾ, ਮਾਮਾ, ਸਹੁਰਾ, ਰਾਤਾ, ਚਾਚਾ, ਨਾਨਾ, ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ।¹⁸ ਗੁਰੂ ਪਦ ਦੀ ਏਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪਦ ਕੇਵਲ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਸੰਬੰਧੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਨਈਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ, ਨਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਤਮ ਹੈ। ਗੋਤਮ ਧਰਮ ਸੂਤਰ(2.57) ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਾਰੀਯ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਮਨੂ(2.146) ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਪਿਤਾ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਵੋਤਮ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਯਾਸਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਕੂਰਮ ਪੁਰਾਣ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਬਾਮੀਕੀ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਪਤੀ, ਭਰਾ, ਸੰਬੰਧੀ, ਆਚਾਰੀਆ ਸਭ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਹੈ

16. Rigveda 7.10.3.; 11.7.1.

17. Hindu Polity, The Ordinances of Manu, Ludhiana: Kalyanni Publishers, 1972, p.33.

18. Brij Bihari Chaubey, op.cit., p.13.

ਪਰ ਸਮੇਂ ਨਾਨ ਇਹ ਪਦ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਪਕ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਤਾਤਵਿਕ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਨਾਨ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ-ਗੁਰੂ, ਪਰੋਪਿਤ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਨ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ।

4.2

'ਤਾਤਵਿਕ' ਮਤਾ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹਰੇਕ ਨਗ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਨਰਨਵ ਤੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁ' ਦਾ ਭਾਵ ਅਜ਼ੀਰਾ¹⁹ 'ਰੂ' ਇਸ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। 'ਗੁ' ਜੋ ਇਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇ, 'ਰ' ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ 'ਉ' ਵਿਸ਼ਨੂੰ। 'ਗੁ' ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ, 'ਰ' ਚਾਨਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, 'ਉ' ਸ਼ਿਵ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੋਣ ਉਹ ਗੁਰੂ ਇਤਿਆਦਿ ਇਤਿਆਦਿ।¹⁹

4.3

ਤਾਤਵਿਕ ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਵੋਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤਰ-ਸਿਧੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਭਰ ਗੁਰੂ-ਚੈਤਵ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਚੀਕਸ਼ਾ ਉਤੇ ਹੈ। ਮੁੰਡਮਾਲ ਤੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਸ਼ਟ-ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ।²⁰ ਐਗਿਨੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਦਿਕਸ਼ਾ-ਗੁਰੂ ਅਦਿ ਨਾਥ, ਮਹਾਂ ਕਾਨ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਿਵ, ਸ਼ਾਕਤ, ਵੈਸ਼ਨਵ, ਰਣਪਤਿ, ਮਹਾਂਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸੋਰ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਦਿਕਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਉਹੀ ਹੈ। ਮੰਤਰ-ਦੀਕਸ਼ਾ ਸਮੇਂ ਮਹਾਂ-ਚਾਨ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦਿਕਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਦੀਕਸ਼ਤ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਦਿ-ਗੁਰੂ ਇਕੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²¹ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ 84 ਨੱਥ ਦਾ ਗੇੜ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਕਾਂਡ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਆਪ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਸਦਾ-ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਸੇ ਸਾਨ ਦੀ ਭਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਭਾਗ ਜਾਗਣ ਤੇ ਸੁਖੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁਖਮ ਤੰਤਵ ਜੋ ਇਕ ਹੈ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ(ਨਿਸ਼ਕਲ) ਹੈ, ਅਨੇਕ, ਅਮਰ ਅਤੇ ਅਦਿ-ਅੰਤ-ਵਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਪਰਮ-ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖ-ਰੂਪੀ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।²²

19. M.P.Pandit(ed.) Kulkarnar Tantra (17.7-9), Madras:Ganesh and Co., 1965.

20. Arthur Avalon, Principles of Tantras, op.cit, p.529.

21. Op.cit., p.530.

22. Ibid, p.533.

ਗੁਪਤ ਸਾਧਨ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ,²³ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ, ਸੰਗ, ਦਾਨ, ਤਪਸਿਆ, ਸੂਰਯ ਹੇ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਰ ਤੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਵੇ; ਕਾਮਨ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਮਿਠ-ਚੋਲਾ, ਸੁਣਖਾ, ਕੁਨੀਨ, ਅਨੁਸਾਸ਼ਨ ਵਾਲਾ ਸੰਚਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸ਼ਾਂਤ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ।²⁴ ਕੁਲਰਨਵ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਇਹ ਹਨ: ਸੁੱਧ ਵੈਸ਼; ਮਨੋਹਰ; ਸਰਵਨਕ੍ਰਮ-ਸਪੰਨ; ਸਰਵ-ਅਗਮ ਅਤੇ ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ-ਗਿਆਤਾ; ਪ੍ਰਿਆ-ਦਰਸ਼ਨ; ਸਮੁੱਖ ਸੁਨੰਡ; ਭਰਮ-ਸੰਸਾਰ-ਨਾਸ਼ਕ; ਉਜੌਲ; ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਧਿਆਨੀ; ਵੈਧਕ; ਬੋਧਕ; ਦਇਆਨੂ; ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਜੇਤਾ; ਆਗੂ; ਅਤੀ ਵੰਡੀਰ, ਸਾਧੂ; ਨਿਰਮਲ; ਨਿਤਸੰਤੁਸ਼ਟ; ਮੰਤਰ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ; ਸੁਭਗਤ-ਵਤਸਲ; ਧੀਰ; ਕ੍ਰਿਪਾਨੂ; ਹਸਮੁੱਖ; ਭਗਤ-ਪ੍ਰਿਆ; ਸਖੀ; ਗੁਰੂ-ਭਗਤ; ਦੰਡ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ; ਗੁਣ-ਦੋਸ਼-ਵਿਭੇਦਕ; ਸਰਵ-ਸਮਾਨ-ਭਾਵ-ਸੰਪ੍ਰਕਤ; ਨਿਰ-ਦਵੇਦ; ਪਰਸੁਪਾਤ-ਰਹਿਤ; ਸੰਗ; ਮੰਤਰ-ਮੰਤਰ-ਤੰਤਰ ਅ-ਵਕ੍ਰੇਤਾ; ਨਿਰਵਿਨਿਪ; ਅਤੀ ਧਾਰਮਿਕ; ਨਿੰਦਿਆ-ਉਸਤਤ ਰਹਿਤ; ਮੋਨੀ, ਨਿਰਪੇਖ ਰੋਗ-ਰਹਿਤ ਇਤਿਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਗੁਣ ਵੀ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਰਣ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ 'ਚਕਰਾਂ' ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ, ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਭੇਦੀ; ਪਰਾ, ਪਸ਼ੂਤੀ, ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਵੈਖਰੀ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ; ਚੈਕਰ, ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਇਤਿਆਦਿ।²⁵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਤਮ ਗੁਣ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਤਾਤਰਿਕ ਰ੍ਹੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਕਸ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਕਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਜਪੁ ਸਤੋਤਰ, ਧਿਆਨ, ਹੋਮ, ਪੂਜਾ ਇਤਿਆਦਿ ਦੀ ਪਰਖ ਤੋਂ ਹੋਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਤਿਕਸ਼ਾ ਰ੍ਹੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਹ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲਾ ਦੋਵੇਂ ਦੰਡ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਰ੍ਹੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੇਹਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਪਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਹੜਾ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਅੰਗਗੋਣ, ਸੁਕੜ੍ਹ, ਰੀਜਾ, ਵੱਡੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਕੁੱਖਾ ਨਿਪੁੰਸਕ, ਅਗਿਆਨੀ, ਕਾਮੀ, ਜ਼ਾਲਮ, ਦੰਡੀ, ਨਾਲਚੀ, ਨਾਸਤਕ, ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਭੇਗੀ ਹੋਵੇ।²⁶ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਰਨਵ

23. Ibid., p.536.

24. Ibid., p.540.

25. Kurnay Tantra, 13.38-110,

26. Brij Bihari Chaubey, op.cit., p.19.

ਤੰਤਰ (13.27) ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੇਵ ਮਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਚ ਪੰਜ, ਵੈਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੋ ਗੁਰੂ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਕੁਲ ਦਾ ਇਕੋ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4.4

ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਪੁੰਨਦਾਨ, ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਜਾਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਕੁਲਰਨਵ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਵ ਆਪਣੀ ਸਾਥਣ ਗਿਰਿਜਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ, ਧਨ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਨਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਅਥਰਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੇਵ ਗੁਰੂ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਖਵਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਗੁਰੂ ਗੁੱਸੇ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸੁਣਨੀ ਮਹਾਂ ਅਪਰਾਧ ਹੈ।²⁷ ਵਨਭਚਾਰੀਆ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ, ਸਰੀਰ ਆਤਮਾ ਸਭ ਕੁਝ ਅਰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ "ਸਗੋਂ ਗੁਸਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਣਵਿਆਹੀ ਲੜਕੀ ਜਾਂ ਨਵ-ਵਿਆਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਕੰਵਾਰਾਪਣ ਵੀ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"²⁸

4.5

ਵੈਦਿਕ ਆਚਾਰੀਆ ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਦੇ ਖਿਆਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਤਾਤਰਿਕ ਗੁਰੂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦੀ। ਵੈਦਿਕ ਆਚਾਰੀਆ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਆਦਰ ਮਾਣ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਤਾਤਰਿਕ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਤਾਤਰਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਠੀਕ ਠੀਕ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਹੈ। ਸੂਦਰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਕਤਾਨੰਦ ਤਰੀਗਿਨੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੇ ਕੋਈ ਸੂਦਰ 'ਵੈਦਿਆ' ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੂਦਰ ਤੋਂ ਮੰਤਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠਿਰੰਤਰ ਦੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਵਾਸੁਦੇਵ-ਚਰਿਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, "ਜੇ ਕੋਈ ਸੂਦਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੂਦਰ ਤੋਂ ਮੰਤਰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕੁੜ ਕੁਲਾਂ ਸਮੇਤ ਰੇਰਵ ਨਰਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ। ਮੰਤਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਸੁਣਨਾ

27. Kularnar Tantra, 12.13-14, 48-49.

28. George A. Grierson, Bhakti-Marga (art.), ERE, II, p.546.

ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਘਾਤ ਤੁਲ ਹੈ। ਗਿਆਨਾਨੰਦ ਤਾਰੰਗੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀਆਂ 3 ਕ੍ਰੋੜ ਕੁਨਾਂ ਨਰਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਮਧੇਨ ਤੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੂਦਰ ਮੰਤਰ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, "ਉਸ ਮਹਾਂ ਪਾਪੀ ਦੀ ਅਪਵਿਤਰ ਜ਼ਬਾਨ ਮੰਤਰ ਕਿਵੇਂ ਉਚਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮਲ, ਵਿਸ਼ਟਾ, ਪਿਸ਼ਾਬ ਅਤੇ ਨਹੂ ਠਾਲ ਲਿਖਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਨਿਆਈਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭੋਜਨ ਮਲ ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਤ ਦਾ ਚੰਡਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਗੰਗਾ ਆਪਣੇ ਪਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਦੀ ਤੀਰਥ ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਘਾਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੰਤਰ-ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਸੂਦਰ ਦੀ, ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²⁹

5.1

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ ਨੌੜ ਨੂੰ ਆਵਸ਼ਕ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ੴ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ—.....ਸੈਭੰ' ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਅਸੀਮ, ਅਲਖ, ਅਗੰਮ ਅਗੋਚਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਭਿੱਖਤ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ'। 'ਕਰਤੇ ਕੀ ਮਿਤਿ ਨ ਜਾਨੈ ਕੀਆ'।³⁰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਖ ਨੂੰ ਲਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਅਮਲ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।³¹ ਗੁਰੂ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।³² ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਘਰਉਤਾਰੇ ਲਈ ਬੇੜੀ, ਤੁਲਹਾ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ 'ਭਵਜਲਾ' ਨਹੀਂ ਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।³³ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ

29. Principles of Tantra, op.cit., pp-540-541.

30. ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ 5(285)

31. ਮ.3(592); ਮ.5(407)

32. ਗੁਰਗ੍ਰੰਥ ਦਿਖਾਇਓ ਨੋਇਨਾ - ਮ. 3(407)

33. ਗੁਰ ਪਉੜੀ ਬੇੜੀ ਗੁਰੂ - ਸਿਰੀ ੧(17), ਹੋਰ ਵੇਖੋ(18-22)

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਕਦੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੰਥ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਸਹਾਇਤਾ, ਚਾਨਣ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਨਤਾ ਦੀ ਸਦਾ ਨੈਤਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵ ਤੋਂ ਦੇਵੀ-ਮਨੁੱਖ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।³⁴ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੰਨ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਸੂਰਜ ਵੀ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਰੇ ਨੂੰ ਹਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।³⁵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮਤ ਵਿਚ ਰਤਨਾ ਹੀਰਿਆ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।³⁶ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਾਹੀਂ, ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਉਤੇ ਬਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³⁸

5.2

ਪਰਮਾਤਮ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਸੰਭਵ ਉਤਰ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਸਾਧਾਰਨ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਟਿੱਢੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਆਤਮਕ-ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਾਨਣਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਥਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੀ ਦਲੀਲ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਚਾਈਡਰੋਜਨ ਅਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰੀਕਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਰੂਪਮਾਨਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਾਨਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਕਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਤਮਿਕ ਨਿਰੀਕਸ਼ਣ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪਰਮ-ਸੰਚ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।³⁹ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਤਮਕ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ:

ਗੁਰ ਕੁੰਜੀ ਪਾਹੁ ਨਿਵਨੁ ਮਨ ਕੋਠਾ ਤਨੁ ਛਡਿ

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨ ਮਨ ਕਾ ਤਾਕ ਨ ਉਘੜੈ

ਅਵਰ ਨ ਕੁੰਜੀ ਹਥ।

ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ 2(1237)

34. ਆਸਾ ੧(466)

35. ਮ.2(463)

36. ਜਪੁਜੀ 4(2)

37. ਭਾਈ ਰੋ ਗੁਰਬਿਨ ਗਿਆਨੁ ਨ ਹੋਇ, ਪੁਛਹੁ ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਾਰਦੇ, ਬੇਦ ਬਿਆਸੈ ਕੋਇ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ੧(59)

38. ਸਾਸਤ ਵੇਦ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸਤਿ ਮੇਰੈ ਸਭ ਲੋਕਾ ਬਾਤ ਪੁਕਾਰੀ

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਮੁਕਤਿ ਾ ਕੋਊ ਪਾਵੈ ਮਨ ਵੇਖਹੁ ਕਰਿ ਬੀਚਾਰੀ। ਗੁ 5(495)

39. Aldous Huxley, Perennial Philosophy, op.cit., p.5.

"ਗੁਰੂ ਰੱਬ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਨੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪੂਰਨ-ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮਾਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਆਤਮਕ-ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।"

6.0

ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਮਿਹਰ ਦੀ ਅਨਵਾਰੀਯਤਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਮਾਸ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਵਿਡਿਨ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

6.1

ਪਹਿਲੀ ਵਿਆਖਿਆ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ: 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ'। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ 'ਅਓ' ਤੋਂ ਸੋਭੇ ਤਕ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮਕ ਧੰਬ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੋਭੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੋਵੇਂ -ਦੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਦਰ' ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਰਮ ਹੈ।⁴¹ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ -ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘਾਂਤ ਦੀਪਿਕਾ), ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ), ਸ਼ਿਵਦਿਆਨ ਸਿੰਘ(ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ), ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਗਰਬਚੰਜਨੀ), ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ(ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ-ਨਿਸਾਣ) ਆਦਿ ਨੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ ਇਹੋ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਨੰਦਘਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜੋ ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਤਬੀ ਤੇ ਪਰਮੇਸਵਰ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਵੇ, ਬਿਨਾ ਗੁਰ-ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਨਹੀਂ।'⁴²

ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ: ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ,⁴³ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ, ਭਾਵ ਉਪਰੋਕਤ 'ੴ'। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ (ਮਿਲਦਾ ਹੈ)।⁴⁴ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁴⁴ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ" ਦਾ ਅਰਥ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। -ਗੁਰਬਾਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।"⁴⁵ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ

Dewan Singh, *Mysticism of Guru Nanak*, op.cit., p.243.

41. Dr. Trilochan Singh, *Journal of Sikh Studies*, GND Univ: Asr.

42. ਟੀਕੇ ਆਨੰਦਘਨ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 107E February 1975, p.42.

43. ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 43.

44. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 19.

45. ਸੰਬੰਧ, ੧, ਪੰਨਾ 32.

(ਸ਼ਬਦਾਰਥ), ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ 'ਤਾਲਿਸ਼' (ਜਪੁਜੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ), ਜਸਟਿਸ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਜਪੁ-ਵਿਆਖਿਆ), ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ (ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਲੇਖ) ਨੇ ਇਹੋ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦਿਆਂ ਸ੍ਰ: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, "ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ' ਸੀਮਤ ਤੋਂ ਅਸੀਮ ਵਲ ਨਿਰੰਤਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਭਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਹੈ।"⁴⁶

6.2

'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਭਾਵ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ' ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਭਾਵ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (ੳ) ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ (ਅ) ਰਚਨਾ (ਬਾਣੀ) ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ, ਕਿਰਪਾ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਣ⁴⁷ ਤੋਂ 'ਸਿੱਧੀ' ਤਕ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਿਚ ਡਾ: ਕੋਹਲੀ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ" ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਦ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਦਿ ਅਤੇ ਜੁਗਾਦਿ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴⁸

6.3

ਤੀਜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ 'ਗੁਰ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਦੋ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦ ਮੰਨ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਜਣਾਇਕ ਨਾਉਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ੴ'। ਸਰੂਪੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਉਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ-ਵਾਚੀ ਪਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ 'ਕਿਰਪਾ' ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਪਾ ਕੇ ਅਰਥ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਹਨ—....ਗੁਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੋਵੇਂ ਪਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਦੋ ਪਦ ਹਨ, ਪੂਰਨ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣ-ਵਾਚਕ ਨਾਉਂ ਹਨ।⁴⁹ ਡਾਕਟਰ ਜ਼ੜੜ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ' ਦਵਾਰਾ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ 'ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ

⁴⁶ Sohan Singh, *Mul Mantra-Some Philosophical Reflections* (art.),

⁴⁷ ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 4. *Journal of Sikh Studies* 1974, p.1

⁴⁸ *Outlines of Sikh Thought*, pp.25 and 90.

⁴⁹ ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 87.

ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਮਨੁੱਖ ਅਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੋਣਾ ਹੈ।⁵⁰ ਡਾਕਟਰ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦਿਆਂ 'ਗੁਰ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਦਾਤਾ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਸਭ ਉਤੇਦਇਆਵਾਨ' ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਸਿਆ ਹੈ।⁵¹ ਡਾ: ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰ: ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਿਚ 'ਗੁਰ' ^{ਨੌਰੋ ਅਤੇ ਨੀ ਕੀਤਾ ਨਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ} 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਨ'।⁵²

7.0

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਾਣ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੂਲ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ: (ੳ) ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰੂ ਹੈ।

(ਅ) ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਉਜੜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੈ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰ ਨੁਪਤ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੈ।⁵³

⁵⁴ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਪਰਸਾਦਿ' / ਪਰਮਾਤਮ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ-ਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ-ਗਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੋਹਾਂ ਨਈਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸਾਧ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' 'ਸੰਤ ਪ੍ਰਸਾਦਿ', 'ਜਨ ਪ੍ਰਸਾਦਿ', ਪਦ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' 'ਜਿਸ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' 'ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ', 'ਤੁਯ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਛਾਕੀਸ਼ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਤਵ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

50 Dr. Taran Singh, The Nature of Guru Ship, op.cit., p.27.

51. Mulmantra and the Modern Philosophic Thoughts, Journal of Sikh Studies, GND Univ.: Amritsar, Augu, 1975.

52. Journal of Sikh Studies, op. ਉਕਤ cit., Feb. 1979, p.119.

53. ਡਾ: ਸ. ਸ. ਕੋਹਲੀ, ਭੂਮਿਕ 'ੳ ਦਰਸ਼ਨ' / ਪੰਨਾ 12-13

54. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ), ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 116.

ਡਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨਾ 43.

ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮ-ਕਿਰਪਾ ਨਈਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਇਕੋ ਅਮਲ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਜਾਵੇਗੀ।

7.1 ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਆਦਿ ਗੁਰੂ, ਜੁਗਾਦਿ ਗੁਰੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨਖ, ਨਿਰੰਜਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ⁵⁵ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਹਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ⁵⁶ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਗਤ ਆਚਾਰੀਆ, ਪ੍ਰੋਹਿਤ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹਿੰਦੂ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਗਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ 'ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਇਆ ਬਾਬੇ ਬਖਸ਼ਦਰ' ਦੀ ਸਾਖ ਭਰੀ ਹੈ। ਮੈਕਲੋਡ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਏਨੀ ਉਚੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਏਨੀ ਤੀਖਣ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮ-ਰੰਗ ਵਿਚ ਏਨੇ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕਸਿਧੀ ਨਈਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ।⁵⁷ ਪੈਰਾਵਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਦ ਅਧਿਆਪਕ, ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਘਟ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਿਪਰਦਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਛੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਮੁੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ (ਸਾਖ, ਨਿਆਇ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਯੋਗ, ਵੈਦਾਂਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਛੇ ਸੰਚਾਲਕ ਗੁਰੂਆਂ, ਕਪਲ, ਗੋਤਮ, ਕਣਾਦ, ਜੀਮਨੀ, ਪਤੰਜਲੀ, ਵਿਆਸ) ਦਾ ਚਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਗੁਣ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਨਿਆ⁵⁸ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਪਾਨਨਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁵⁹ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਹਰੇਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।⁶⁰

55. ਯੋਗ ੧ (599)

56. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 114.

57. Mcleod W.H., *Guru Nanak and the Sikh Religion*, p.119 .

58. ਛਿਆ ਅਰ ਛਿਆ ਗੁਰ ਛਿਆ ਉਪਦੇਸ, ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਏਕੋ ਵੈਸ ਅਨੇਕ। ਮ.੧(12)

59. ਅਟ ਅਟ ਮਾਨਕ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾ ਸਚਾ ਪਰਵਦਗਾਰ, ਤਿੰਨੀ 5(724)

60. ਨਾਨਕ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਗੁਰ ਕੋਪਾਲਾ, ਰਾਮ ੧(943)

ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ 'ਆਦਿ ਗੁਰੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਭਵਨਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੀ
 ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ⁶² ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਹੈ, ਆਪ ਹੀ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਹੈ ਕੇ
 ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਹੱਸ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਭੇਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।
 ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਨੈਣੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ
 ਅਤੇ 'ਪਰਮੇਸੁਰ' ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ;

ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸੁਰ ਨਾਨਕ ਭੇਟਿਉ ਸਾਚੇ ਸਬਦਿ ਨਿਬੇਰਾ।

ਰਾਮ ੧(੮੭੮)

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸੁਰ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ
 ਜਗਾਦਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮ ਗੁਰੂ ਸੁਜਾਣ, ਅਭੁਨ,
 ਅਬਿਨਾਸੀ, ਸਰਬ-ਭਰਪੂਰ, ਕਰਨ ਕਰਾਵਨਹਾਰ, ਸਗਲ ਧਿਧਿ ਮਾਨਕ, ਸਰਬ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ
 ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਹੈ। ⁶⁴ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸੁਰ
 ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:

ਆਦਿ ਅੰਤ ਏਕੈ ਅਵਤਾਰਾ, ਸੋਈ ਗੁਰੂ ਸਮਝਯਹੁ ਹਮਾਰਾ। (ਚੋਪਈ)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਸੰਨਾ, ਆਦਿ ਕਈ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਜਗਤ ਗੁਰੂ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ⁶⁵
 ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਸਰਵੋਤਮ ਜਪਣਯੋਗ ਨਾਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ ਦਾ
 ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਗੁਰਮਤਿ ਤੋਂ ⁶⁶ ਹੈ। "

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ
 ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਪਰ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
 ਦੇਵ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ, ਨੌਵੇਂ ਅਤੇ
 ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਈ ਥਾਈਂ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮੇਸੁਰ, ਹਰਿ ਅਤੇ ਪਰਮਗੁਰੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ⁶⁷ ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਵ

61. ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਹਰਿ ਪਾਇਆ। ਰਾਮ ੧(੮੭੯)

62. ਤੀਨਿ ਭਵਨ ਮਹਿ ਗੁਰੁ ਰੋਪਾਨਾ। ਰਾਮ ੧(੯੩੦)

63. ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਖਿਧਾਤਾਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਆਪੇ ਸੇਵਰੁ ਮਾਰੂ ੧(੧੦੨੫)

64. ਸੂਹੀ 5(੭੪੯); ਆਸਾ 5(੩੯੯); ਬਿ.5(੮੦੨); ਸੂਹੀ 4(੭੫੯)

65. ਜੈਤ.ਰਵਿਦਾਸ(੭੧੦), ਬਿ.ਸਧਨਾ(੮੫੮)

66. Dr. Taran Singh, The Nature of Guruship, op.cit., p.27.

67. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਲਿਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਸੂਹੀ 5(੭੪੭); ਗੋਬਿ 5(੮੬੫), (1389)

ਗੁਰੂ-ਤੱਤਵ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ, ਧੰਨ-ਭੂਤਿਕ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਭਾਵੇਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਤਦਰੂਪਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਡਿਆਈ, ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਗੁਰਤਾ' ਕਾਰਨ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਭਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ;⁶⁸ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਾਹਦ —ਗੁਰੂ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਤਤ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।"⁶⁹ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਸੰਬੰਧ ਨਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਗੁਰੂਜੋਤਿ ਨਈ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਗਿਆਨ ਨਈ ਹੈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਐਸੀ 'ਬਿਧਿ' ਬਣਾਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਗੁਰ-ਵਿਅਕਤੀ' ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

1. ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ, ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ।
ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚ ਆਪ ਰਬਿਓਨੁ, ਕਰਿ ਪ੍ਰਗਟੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ।

(ਆਸਾ ੧(466))

2. ਗੁਰ ਮਹਿ ਆਪੁ ਰਖਿਆ ਕਰਤਾਰੇ

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੋਟਿ ਅਸੰਖ ਉਧਾਰੇ।

ਮਾਰੂ ੧(1024)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜਨਮ ਮਰਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ,⁷⁰ ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਜੀਅ-ਦਾਨ' ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮ-ਜੋਤਿ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ

68. The Bhakti Tradition in India and the Sikh Gurus, Chandigarh 1968, p.147.

69. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 326.

70. ਸੁਹੀ 5(749)

ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮ-ਜੋਤਿ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਨਈਂ ਗੁਰੂ⁷¹ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਭੇਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਮਾਣੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾਨ ਮੰਗਲਵਾਦੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮ ਪੱਧਰ ਤਕ ਉਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਧਰਮ ਹੈ।⁷² ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹਵਾਲਾ 'ਵੇਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼' ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ, "ਨਾਨਕ ਜਿਸ ਉਪਰਿ ਤੇਰੀ ਨਦਰਿ, ਤਿਸ ਉਪਰਿ ਮੇਰੀ ਨਦਰਿ। ਜਿਸ ਉਪਰਿ ਤੇਰਾ ਕਰਮੁ, ਤਿਸ ਉਪਰਿ ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ। ਮੇਰਾ ਨਾਉ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ, ਅਰ ਤੇਰਾ ਨਾਉ ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸਰੁ।"⁷³ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਨ ਅਭੇਦ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰ ਕੇਵਿੰਦੁ , ਕੇਵਿੰਦੁ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਭੇਦ ਨ ਭਾਈ-ਆਸਾਭੀ।(442)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ (ਗੁ.5.262) ਵਿਚ ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਸਵਾਮੀ ਪਰਮੇਸੁਰ, ਸਖਾ, ਅਗਿਆਨ ਭੰਜਨ, ਕਰਤਾ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਜੁਗ ਜੁਗ ਗੁਰਦੇਵ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮੇਸਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਮੇਸਰ ਨਾਨ ਸਮਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਅੰਤਮ-ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਵਲ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਮਰੂਪਤਾ ਰਹੱਸਮਈ ਭਾਤ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ⁷⁴ ਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਦੀਆਂ ਅਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪ: ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੂਪ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਤੀਜਾ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਕਾਡ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਤਪਤੀ ਓਅੰਕਾਰ, ਕਵਾਉ, ਨਾਮ ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਸਭ ਥਾਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ,⁷⁵ ਅਤੇ ਇਹੋ 'ਸ਼ਬਦ' ਅਸਲ ਗੁਰੂ ਤੌਤਵ ਹੈ: (ੳ) ਸ਼ਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ -ਰਾਮ ੧(943)

71. ਬਿ.5(802,827)ਸ਼ ਭ.5(1142,1152); ਰਾਮ5(884,886,887,897,915)

72. The World of "Gurus", New Delhi: Vikas Publishing House, Pvt. Ltd.

73. ਕਿਰਪਾਨ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ, ਅੰਤਕਾ, ਪੰਨਾ8.

74. ਆਈ.ਬੀ.ਬੈਨਰਜੀ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀਸੂ: 1 974, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ184.

75. ਜਪ.1(3), ਮਾਝ5(1003) .

(ਅ) ਸ਼ਬਦ ਗੁਰ ਦਾਤਾ ਜਿਤੁ ਮਨੁ ਰਾਤਾ - ਸੋਰਠ3(601)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮ ਕਿਰਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਨਾਪ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤਕ ਪੁੱਜ ਸਕੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ -ਉਤਪਤਿ ਪਰਨਉ ਸਬਦੈ ਹੋਵੈ (ਮਾਝ3.117) ਇਕ ਸਿਨਸਿਨਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਜੀਵ-ਨਦਰ— ਗੁਰੂ — ਸ਼ਬਦ—ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸਿਨਸਨਾ ਹੈ:

ਨਦਰਿ ਕਰਹਿ ਜੈ ਆਪਣੀ ਤਾ ਨਦਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਇਆ

ਏਹ ਜੀਉ ਬਹੁਤੇ ਜਨਮ ਭਰੀਮਿਆ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦ ਸੁਣਾਇਆ।

ਆਸਾ ੧(465)

ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ।⁷⁶ ਸ਼ਬਦ ਨਾਦ ਅਤੇ ਵੈਦ ਹੈ।⁷⁷ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਸਾ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ, ਰਚਨਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ, ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।⁷⁸ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ: ਸਭ ਮਹਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਪ੍ਰਭ ਸਾਚਾ ਆਸਾ੧(351) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ, ਅਨਯਦ-ਨਾਦ, ਠਾਮ, ਵਰਡ (word), ਨੈਰੋਸ, ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਅਗਿਆਨ-ਅਨੁਰਾ ਕਟਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ-ਤੌਤਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸ਼ਬਦੁ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਰੀਝੀਰਾ

ਸੋਰਠ ੧(635)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਵੀ ਆਸ਼ਤ ਅਜੇਹੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਣ⁷⁹ ਹਨ —ਜਤੁ, ਧੀਰਜ, ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ, ਘਾਨ, ਦੁਕਮ, ਪਰਮਾਤਮ ਫਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਨਦਰ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸਰੂਪ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਅਭਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਹੈ:

76. ਸ਼ਬਦੁ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪ੍ਰਭ ਬਕਤਾ

ਸੁਰਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਜਸੁ ਸੁਨਤਾ ਗ.5(285)

77. ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਦੈ ਗੁਰਮੁਖ ਵੈਦੈ ਜਪੁ.2(1)

78. ਰਾਮ ੧(944,945)

79. ਜਤੁ ਪਰਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ..... ਜਪੁਜੀ 34(8).

(ੳ) ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ . ਲਟ 4(982)

(ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਬਚਨ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ . ਕੀ.4(1310)

ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ-ਸ਼ੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਸ਼੍ਰੀਕਾਵਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ, ਦੁਖਾਂ, ਅਉਗਣਾਂ, ਕੁਬੁੱਧ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਡਰ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ⁸⁰ ਅਤੇ ਸਹਜ, ਟਿਕਾਉ, ਗਿਆਨ, ਨਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,⁸¹ ਅਤੇ ਸਹਜੇ ਸਹਜੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਸਿਖ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਹੈ ਏਕੋ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਚਲਾਏ। ਆਸਾ4(444)

ਜੀ.ਪਰਿੰਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸ਼ਬਦ, ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁸² ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੈ।⁸⁴ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਇਕਮਿਕ ਹਨ, ਤਦਰੂਪ ਹਨ:

ਸਤਿਗੁਰ ਮੈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਬਦ ਮੈ ਸਤਿਗੁਰ (ਕਬਿਤ .554)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਸਲ ਮੂਰਤ ਹੈ:

(ੳ) ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਹੈ —11.24.

(ਅ) ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਹੈ
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚੋਂ ਪਰਛਟਿਆਯਾ। 25.24.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰੁ

ਹਉਮੈ ਮਾਰੇ ਕਰਣੀ ਸਾਰੁ ।। ਗਉੜੀ ੧(223)

ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਸਾਖਿਆਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਭਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।⁸⁵

80. ਰਾਮ 3(910), ਮਾਝ (3) (128), ਮਾਰੂ 3(994), ਰਾਮ9(944), ਸੁਗੀ4(774)

81. ਬਿ. ੧(796), ਸਿਰੀ 3(29), ਰਾਮ9(937)

82. G. Parrinder, The Nature of God, Perspectives on Guru Nanak, op. cit., p.89.

83. Kapur Singh, The Baisakhi of Guru Gobind Singh, Jullundur: Hind Pub., 1959, p.247.

84. Teja Singh, Sikhism, Its ideals and Institutions, 1951, p.18.

85. Discoveries of in Sikh Culture, Journal of Sikh Studies, op.cit., Augu, 1974, p.42.

ਗੁਰੂ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

- 8.0 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਕਿਰਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਨਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਜਪ ਤਪ, ਯੋਗ, ਨੀਮੀ ਉਮਰ ਠਵਾਂ ਬੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧੀ, ਕੀਰਤੀ ਸਭ ਕੁਝ ਆਤਮ-ਸਿਧੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਅਜਾਈ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ 'ਨਦਰਿ' ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ:

ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰਮੁ ਤਿਨ ਕਾਰ

ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ।

ਜਪੁ .38(8)
87

- 8.1 ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਦਰਿ ਸਭਲਾ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਨੇ ਹੀ ਠੇਕ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਹਿਰਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁸⁸ ਪਰ ਐਸਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸੰਭਵ ਉਤਰ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਮਿਟ ਸੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਬਣਾ ਆਵਾਜ਼ਉਣ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ 'ਵੱਡੇ ਭਾਗ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁸⁹ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮ-ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁹⁰ ਇਹ ਦੂਹਰਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕੋ ਕਰਮ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਪਰਮਾਤਮ ਕਿਰਪਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮ ਕਿਰਪਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਲਾਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਅਮਲ ਪਾਸਾਦਿ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤੇ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ 'ਕਰਮ' ਅਤੇ 'ਵੱਡੇ ਭਾਗ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਅਤੇ 'ਕਰਮ' ਅਤੇ 'ਨਦਰਿ' ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਉਤਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ?

- 8.2 ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨੈਖ ਨਾ ਮਿਟਈ ਹੋ ਸਖੀ' ਵਰਗੇ ਕਈ ਪਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ 'ਕਰਮੀ ਕਰਮੀ ਹੋਇ ਵੀਰਾਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਕਰਮ' ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ ਅਧੀਨ

86. ਜੇ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਆਰਜਾ —... ਜਪੁ 7.(2)

87. ਸਭਲਾ ਉਪਰਿ ਨਦਰਿ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੀ, ਮਾਝ 3(119)

88. ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਉ ਕੇਤੀ ਬਿਲਲਾਇ, ਵਿਰਲਾ ਕੇ ਚੀਨਸ, ਗੁਰਸਬਦਿ ਮਿਲਾਇ। ਬਸੰਤ ੧(1188)

89. ਪੂਰਬਿ ਹੋਵੈ ਨਿਖਿਆ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਵੈ - ਮ.੧(421)

ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲੈ - ਮ.੧(421)

90. ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਾ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਏ ਮਾਰੂ 3(1054)

ਰਖਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ 'ਠਦਰ' ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾਹੀ ਠਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

8.3

ਨਵੀਂ ਇਜੀਨ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਸਾਦ' (Grace) ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਨਾਹ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਵ ਏਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੂਲ ਗੁਨਾਹ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਬਲ ਏਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰੱਬ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?'⁹¹ ਇਸ ਦਾ ਹਲ ਰੱਬੀ ਕਿਰਪਾ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਅਰਥਾਤ ਰੱਬ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਨਾਉਣ ਦੀ ਆਪ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨਾਮ ਵਿਚ ਆਂਨਾ ਦੇ 'ਰਹਿਮਾਨ' ਅਤੇ 'ਰਹੀਮ' ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਹਬ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ। ਆਂਨਾ 'ਗਰੂਰ' ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹ ਮਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੀਵਾਂ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

8.4

ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ, ਰੱਬੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਤਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਕਿਰਪਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨੀਮੇ ਚੈਕਰ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਆਪਾ ਸਮਰਪਨ ਹੈ। ਕਈ ਭਰਤਾਂ ਨੇ ਪਰਸਾਦ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੂਪ ਭਾਵ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਜਾਂ ਪੂਰਵ-ਹੋਣੀ ਹੀ 'ਪ੍ਰਸਾਦ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਧਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਖ਼ੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਪੁਨਰਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।'⁹² ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਨਿਰੋਲ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਅੰਤਰ ਕਾਰਨ ਦੇ ਧਿਰਾਂ,

91. Brandon, S.G.F.(ed.) A Dictionary of Comparative Religion, London, 1970, p. 310.

92. Brandon, op.cit., p. 311.

~~93. Mcleod, op.cit., p. 205.~~

~~94. J.S. Grewal, Gura Nanak in History, Chandigarh, P.U., 1969, p. 257.~~

ਤਨਕਲਾਈ ਅਤੇ ਵਡਕਲਾਈ, ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਵਡਕਲਾਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਨਈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਯਾਨ ਬੋਧੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ, 'ਅਜੀਵਕਾ' ਨੇ ਪੂਰਵ-ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਅਤੇ 'ਕਿਰਪਾ' ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।

8.5 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮ-ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਇਕ ਲਕਸ਼ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਮਹਾਂਯਾਨੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ, ਈਸਾਈਅਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹਨ, ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਈਸਾ ਰੱਬ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਆਖਰੀ ਪੈਗੰਬਰ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਨ ਇਕਮਿਕ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਜਾਂ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਜੂਨੀ ਹੈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਠਦਰ 'ਅਵਤਾਰ' ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਠਦਰ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

8.6 ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ 'ਠਦਰਿ' ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ 'ਕਰਮ' ਅਤੇ 'ਠਦਰ' ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਨਬੇੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਠਦਰਿ' ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਜੇ 'ਠਦਰਿ' ਨੇ ਹੀ ਮਿਠਾਪ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਵਨ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ 'ਮੋਖ-ਦੁਆਰ' ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮੀ ਆਵੇ ਕਪੜਾ ਠਦਰੀ ਮੇਖੁ ਦੁਆਰੁ । ਜਪੁਜੀ 3(2)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਹੁਕਮਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਹੁਕਮਿ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਹੁਕਮਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੁਖ, ਸੁਖ, ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼, ਠਦਰ, ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਕਮਿ-ਅਨੁਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਲੇਖਾ-ਪਤਾ ਮੁੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਕਲ ਤੇ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।' ⁹³ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

93. Mcleod, op.cit., p.205.

ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁਧੀ ਅਗੇ ਚਲਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਏਥੋਂ ਅਗੇ ਨਦਰ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਕੇਵਲ ਨਦਰ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸਭਨਾ ਹਿਰਦਿਆ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਸਭ ਮਹਿ ਵਰਤੈ ਏਕੈ ਸੋਇ

ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਪਰਛਟੁ ਹੋਇ । ਰਾਮ. ੧(931)

ਸਾਰਿਆਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ। ਇਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੁਬਦ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮ-ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਗੁਰ ਮਿਲਾਪ, ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਦਰ ਨਾਲ ਨਿਰੰਜਨ ਅਤੇ ਅਨਖ ਨੂੰ ਲਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨੁ ਅਨਖੁ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਲਖਿਆ ਜਾਈ।

ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨੁ ਨਾਨਿ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਪਾਈਐ ਭਾਈ।

ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨੁ ਵਰਤਦਾ, ਰਵਿਆ ਸਭ ਠਾਈ।

ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਤੇ ਪਾਈਐ, ਹਿਰਦੈ ਦੇ ਦਿਖਾਈ।

ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਕਰਮੁ ਹੋਇ ਗੁਰ ਮਿਲੀਐ ਭਾਈ। ਸਾਰੰਗ 4(1242)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਾਗਾਰਾ ਦੀ ਇਹ ਮੂਲ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ-ਉਤਾਰਾ ਕੇਵਲ

'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ:

ਸਿਖੀ ਸਿਖਿਆ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰਿ

ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਲਘਾਏ ਪਾਰਿ । । ਆਸਾ ੧(465)

95. ਮ.੧(1291)

94. J.S.Grewal, Guru Nanak in History, Chandigarh, P.U., 1969, p.257.

ਅਧਿਆਇ ਨੰਵਾਂ

'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਦਾ ਅਮਲਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ

1. ਆਦਿ-ਰੰਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਐਸੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ 'ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ' ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਅਤਿ ਅਨੁਕੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਦਸ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਰੇ ਆਦਿ ਰੰਬ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਨ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ:

ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਅਗੰਮ ਅਗੋਚਰ

ਨਾ ਤਿਸ ਕਾਲ ਨ ਕਰਮਾ।

ਜਾਤਿ ਅਜਾਤਿ ਅਜੋਕੀ ਸੰਭੂ, ਨਾ ਤਿਸ ਭਾਉਨ ਭਰਮਾ।

ਸਾਰੇ ਸਚਿਆਰ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣ।

ਨਾ ਤਿਸ ਰੂਪ ਵਰਨੁ ਨਹੀਂ ਰੋਖਿਆ ~~ਅਕਾਲ ਸੂਰਤਿ~~

ਸਾਰੇ ਸਬਦਿ ਨੀ ਸਾਣ

ਨਾ ਤਿਸੁ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਮ, ਨਾ ਤਿਸੁ ਕਾਮੁਨ ਨਾਗੇ।
 ਅਕੁਨ ਨਿਰੰਜਨ ਅਪਰ ਪਰੰਪਰ ਸਗਲੀ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ॥
 ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮ ਲੁਕਾਇਆ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ।
 ਬਜਰ ਕਪਾਟ ਮੁਕਤੇ ਗੁਰਮਤੀ ਨਿਰਭੈ ਤਾੜੀ ਲਾਈ॥
 ਜੋਤ ਉਪਾਇ ਕਾਨੁ ਸਿਰਿ ਜੰਤਾ ਵਸਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਸਬਾਈ॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਿ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਵਹਿ ਫੁਟਹਿ ਸਬਦੁ ਕਮਾਈ॥
 ਸੂਚੇ ਭਾਡੇ ਸਾਚ ਸਮਾਵੇ ਵਿਰਲੇ ਸੂਚਾ ਚਾਰੀ॥
 ਤੰਤੈ ਕਉ ਪਰਮ ਤੰਤੁ ਮਿਲਾਇਆ ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ॥ ਸੋਰਠ ੧ (597)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਤੰਤੈ ਕਉ ਪਰਮਤੰਤੁ ਮਿਲਾਇਆ' ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਆਤਮਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਰਮ ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਅਖਾੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮੰਦ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਜਿਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਵਸੱਥ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ ਚਰਚੀ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਚਰਚੀ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸਿਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ।

2.

ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਕਾਲੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ, ਸ਼ੈਵਾਂ, ਸ਼ਾਕਤਾਂ, ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ, ਵੇਦਾਂਤ-ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰਗੜਿਆਂ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। "ਅਨੇਕਾਂ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਸੱਤਗੀਣ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਜਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਨੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਵਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ, ਠਾਕਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਵੇਗੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੁੱਤਾਂ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਹਸ ਨਹਸ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।"¹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਧੋਰਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ

1. ਡਾ. ਜੈਭਗਵਾਨ ਗੋਇਲ, ਭੂਮਿਕਾ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. 1972, ਪੰਨਾ 13.

ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਕ ਚਲਣ ਵਿਚ ਲਾਲਚ, ਪਾਪ, ਕੂੜ, ਕਾਮ, ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ 'ਮੁਰਦਾਰ' ਜੀਵਨ ਜੀਉ ਰਹੇ ਸੀ।² ਬਦੇਸੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ, ਸਚ, ਨਿਆਂ ਖੰਡ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਿਆ ਸੀ।³ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਧੁ ਸਨ- ਕਾਜੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜੈਗੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਰੈਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੂੜ, ਕੁਸੱਤ ਅਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਉਤੇ ਤੁਨੇ ਹੋਏ ਸਨ।⁴ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁਤਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।⁵ ਹਿੰਦੂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਾਰਨ ਅਸਤਿਤਵ-ਹੀਣ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਪਰਲੋਕ ਅਤੇ ਸੁਰਗ ਦੀਆਂ ਵਿਅਰਥ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੇਸੇ ਹੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨੇ ਆਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਉਪੱਜ ਕਹਿਕੇ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਵ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਪਲਾ ਛੁੜਾ ਲਿਆ। ਰਮਾਨੁਜ ਆਚਾਰਯ ਨੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਅਦਵੈਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਸਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਦੀ ਉਦਾਰ ਭਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਰੈਈ ਨੁਹਾਰ ਨਹੀਂ ਥਾਪ ਸਕੇ।⁶ ਭਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸੀਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਚਰਚਾ, ਵਿਵਾਦ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਅਗੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਜ਼ਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਤਾਰ ਸਕੇ। ਜੈਗੀਆਂ ਦੀ ਉਦੰਡਤਾ, ਕਬੀਰ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਖਿਝ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਟੜਤਾ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਲੇਵਾਂ ਅਤੇ ਥਕੇਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਦਿਸਦਾ ਸੀ।⁷ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਰਤ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਰਾਮ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨਾ

2. ਲਬ ਪਾਪ ਦੋਇ ਰਾਜਾ ਮਹਿਤਾ... ਆਸਾ ੧(468-69)

3. ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ... ਮਾਝ ੧(145)

4. ਕਾਦੀ ਕੂੜ ਬੈਲ ਮਨੁ ਖਾਏ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਆਇ।
ਜੈਗੀ ਜੁਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਐਧੁ, ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ। ਧਨਾ ੧(662)

5. ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ। ਮਲਾਰ ੧(1288)

6. Earnest Rhys, Forewords The book of Ten Masters,
Puran Singh, p. XIII.

7. ਡਾ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 141

ਪਾ ਸਕੇ। ਖੁਹਮਣਾ, ਸੂਦਰਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਮੇਟ ਕੇ ਮਾਨਵ ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੋਈ ਸਹਿਲਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਬੀੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਚੁਕਿਆ।

3. ਭਾਵਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਸੰਕਟਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ' ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿਤਾ ਜੋ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਾਝਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਰੱਬ ਸੀ। ਜਾਤਾਂ, ਵਰਣਾਂ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਭੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੇਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ-ਭਾਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਸਾਝਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਏਕਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਢਾਹਸ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਇਸ ਮੂਲ-ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਜੇਹਾ ਮਨੁੱਖ ਉਤਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਨਰੋਆ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਪਉੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਾ 'ਇਕੀਸ' ਹੋਣ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।⁸ ਆਦਿ ਰ੍ਹੇਖ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰਾ, ਪੰਚ, ਭਰਤ, ਜਨ ਦਾਸ, ਗੁਰਮੁਖ, ਗਿਆਨੀ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ, ਨਰ, ਮੁਕਤ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ, ਸੱਚਾ ਸਾਧੂ, ਸੱਚਾਯੋਗੀ ਆਦਿ ਕਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ⁹ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ੴ' ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਫਰ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਉਸ ਦੀ ਮੰਨਜ਼ੂਲ ਹੈ। 'ਸਤਿ' ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਪਰਾਪਤੀ ਰਾਹੀਂ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਬਣਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਪਰਧਾਨ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮੰਨਜ਼ੂਲ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਏਥੇਵੀ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਅਰਥਾਤ 'ਨਦਰੀ ਨਦਰ ਨਿਹਾਨ' ਰਾਹੀਂ ਦਸੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਆਦਰਸ਼-ਮਨੁੱਖ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਹੈ ਜੋ ਸੱਚੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ, ਧਰਮੀ, ਸਤਿਖੀ, ਸੰਜਮੀ, ਪਵਿਤਰ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਹਉਮੈ-ਰਹਿਤ,

8. Dr. S.S.Kohli, Sikh Ethics, Op. Cit., preface.

9. Dr. Taran Singh, The Ideal Man of The Guru Granth, Patiala P.u., 1966, p.2.

ਵਿਚਾਰਵਾਨ, ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸਚੀ-ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਪਉੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਤ, ਧੀਰਜ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ-ਬੁਧੀ, ਗਿਆਨ, ਭਉ, ਭਾਉ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਇਸ ਘਾੜਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਅਤੇ 'ਪੰਚ' ਗੁਰੂ ਅੰਗਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਆਸ਼ਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ-ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ 'ਠਰ' ਹੈ ਜੋ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਉਸਤਤ-ਮੰਨੰਦਾ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਹਰਖ-ਸੋਗ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ 'ਨਿਰਭਉ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਹੈ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।¹⁰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਨ ਵਿਚ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਜਾਗਤਿ-ਜੋਤਿ' ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਤਿ, ਜੋਗ, ਨੇਮ, ਗਿਆਨ, ਸੀਲ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।¹¹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮੂਲ-ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਫੈਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਲਈ ਫੈਲਾਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।¹² ਸਿਖਾਂ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਜਾਗਰੂਕੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਸ਼.ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਹੋਈ।¹⁴ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਗ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣੇ ਚਰਚੀ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦਾ ਅਮਲ-ਪੱਖ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ।

4.

'ੴ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਅਲੋਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਦੀ ਬਾਵੇਂ 'ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ। ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਫੁਲ ਜੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

10. ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਲਤ ਆਨ। (1427)

11. ਜਾਗਤ ਜੋਤਿ ਜਪੈ ਨਿਸ ਬਾਸੁਰ। ਪਾ.10 ਸਵਯੇ 33.1.1.

12. Transformation of Sikhism, New Delhi 1960, p.17.

14. Parasharprasma, Op. Cit., p.12.

ਸੰਭਵ ਹੈ।¹⁵ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ, ਨਾਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਖੁਦਾ ਹੋਰ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਰਬ-ਰਚਨਾ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਸਰਬਤ-ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹੀ ਇਕੋ ਰੱਬ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੋ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰਬ-ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਜਾਂ ਵੇਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਚਾਤ, ਜਨਮ, ਨਸਲ, ਦੇਸ਼, ਧਰਮ ਕੌਮ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਾਈਆਂ ਵੰਡਾਂ ਇਕੀ-ਸ਼ਵਰਵਾਦੀ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਨਤਾਨ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ, ਸੀਨਿਆਸੀ, ਯੋਗੀ, ਹਿੰਦੂ, ਤੁਰਕ, ਜਤੀ, ਰਾਫਜੀ, ਸੂਫੀ, ਸੀਨਿਆਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਭ ਇਕ ਹਨ।¹⁶ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਟੜ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਘਟ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਆਤਮਿਕ ਜਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਣ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।¹⁷ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ '੧੬' ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਲੀਚ, ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ। ਨਾਂ ਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਗੁਨਾਮ ਤੇ ਲੋਵੀਂ-ਕੁਲ ਦੀ ਹੈ, ਨਾਂ ਹੀ ਸੂਦਰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪੂਰਨ ਸਵੈਮਾਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਕਰਦਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ:

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਹੁ ਦਾਤਾ

ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ। ਜਪੁਜੀ.5.(2)

ਭਾਵਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਰੁਤੋਂਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।¹⁸ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਅਮਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ

15. Bhai Jodh Singh, Some Studies in Sikhism, Op.Cit.,p.10.

16. ਕੋਊ ਭੀਏਓ ਉਦਾਸੀ ਮੁੰਡੀਆ ਸੀਨਿਆਸੀ ਕੋਊ-
ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕ ਹੀ ਪਹਿਚਾਨੇ— ਅਕਾਲ ਉ. 85.1.

17. Arnold Toynbee, Brewords The Sacred Writings of the Sikhs, Op.Cit.,p.10.

18. Sewaram Singh, The Divine Master, Lahore 1930, p.295.

ਹੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। "ਚਾਰ ਜਾਤਾਂ ਰਿਗਵੇਦਿਕ ਪੁਰੁਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ, ਸਭ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ।"¹⁹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਜਿਥੇ ਨਾਮ, ਕੀਰਤਨ, ਕਿਰਤ, ਨੰਗਰ, ਸੰਗਤ, ਪੰਗਤ, ਸੇਵਾ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਬਲੀ ਅਤੇ ਕਰਲੀ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰਮ, ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਹਰ ਫਿਰਕੇ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ '੧੬' ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਖਤਰੀਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧੰਦਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਿਰਤ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਧਰਮ ਹੈ।²⁰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਕ' ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਨੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਜੋੜੇ ਝਾੜਨੇ, ਪੱਖਾ, ਪਾਣੀ, ਝਾੜੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇਸ਼ੱਤੀਆਂ, ਮਰਦ, ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ, ਹੰਥੀ, ਭਾਈ ਸਭ ਮਿਲਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੂਜਾ, ਪਾਠ, ਕੀਰਤਨ, ਅਰਦਾਸ ਸਭ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਤ, ਪਾਤ, ਵਰਣ, ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਖਾਲਸਾ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤਿਆਂ, ਅਤੇ ਭਾਰਾਂ, ਮੰਤ੍ਰਾਂ, ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੂਜਦਾ। ਮੂਲਮੰਤਰ ਵਿਚਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਮਾਤਮ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖਾਲਸਾ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਫੀ ਫੈਜ਼ ਹੈ। 'ਅਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਪੁਰਖ' ਦੋਵੇਂ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਫਤਿਹ, "ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ

19. Kapur Singh, Op. Cit., pp.427-28.

20. ਜੋਗ ਸਬਦੀ ਗਿਆਨ ਸਬਦੀ—ਮ.ਸ(1353)
ਏਕੋ ਧਰਮੁ ਦ੍ਰਿੜੈ ਸਚੁ ਕੋਈ ਬੇਸੰਤ ੧ (1188)

ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ" ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' (ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਜੀਕਾਰੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਅਕਾਲ' ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲਮੰਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਉਤੇ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ ਪਾਠ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਸਮੇਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮੂਲਮੰਤਰ ਦੇ ਪਾਠ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਜਾਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਇਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਸਿਖ, ਨਿਰਭਯੁ, ਨਿਰਵੇਰ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5.1.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਸੂਨਯ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਣੀ-ਨਿਧਾਨ ਹੈ,²¹ ਜੋ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।²² ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਅਮੁਲ, ਅਪਾਰ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।²³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।²⁴ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਵੋਤਮ ਪਰਮਾਤਮ-ਗੁਣ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਸਤਿ ਸੱਚੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਬਿਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਸੱਚ ਹੈ। ਜੀਵ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਯਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਆਤਮਾ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮਸਿਆ ਵੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਚਿਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣਨਾ ਹੈ? ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੱਚਾ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਆਚਾਰ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਚ-ਵਿਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੱਚ ਦੀ ਕਮਾਈ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।²⁵

21. ਨਾਨਕ ਗਾਵੀਐ ਗੁਣੀ ਨਿਧਾਨੁ। ਜਪੁਜੀ.5(2)

22. ਨਾਨਕ ਨਿਰਗੁਣਿ ਗੁਣੁ ਕਰੈ। ਜਪੁਜੀ.6(2)

23. ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਹਰਿ ਭਾਵਦੇ ਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਾਏ। ਤਿ.4(725)

24. ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨਾ ਹੋਇ। ਜਪੁਜੀ.21(4)

25. ਗਲੀਂ ਭਿਸਤਿ ਨ ਜਾਈਐ, ਛੁਟੇ ਸਚੁ ਕਮਾਇ। ਮਾਝ ੧(141)

5.2.

'ਇਕ' ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵੀ ਇਕੋ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਹੈ। ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਹੀ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਟ ਧਰਮ ਹੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।²⁶ ਨਾਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰਬਤ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ 'ਹੁਕਮ' ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਾਲਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ 'ਹਉਮੈ' ਤੋਂ ਅਗੁਵਾਈ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਨਾਮ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਵਿਪਰੀਤ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। 'ਹਉਮੈ' ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਡਾਂ, ਵਖੇਵੇਂ, ਵਿਤਕਰੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰੀ ਰਸਮੀ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਭੇਖਾਂ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨਾਂ ਇਤਿਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਿਆ, ਮਨਮਤ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਜੈਤ੍ਰਿ-ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਆਤਮਕ ਬਨ ਮੁਰਦਾ ਹੈ ਚੁਕੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਵਿਚ ਭਰਿਆ, ਉਹ ਨਾਮ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸੀ।²⁷ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੁਰਖ ਹੈ ਜੋ ਸਚ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਸਤਿਮ ਨੂੰ ਤੀਰਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦਇਆ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਿਆ ਦੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰਦਾ ਹੈ।²⁸ ਅਜੇਹਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ ਵਰਨ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਨੈਭ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਮੇਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²⁹ ਅਤੇ ਸਚ-ਅਪਸਰ ਅਤੇ ਪਰਵਿਰਤਿ-ਨਿਰਵਿਗਤਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਕੇ ਸਹਜ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ।³⁰ ਅਜੇਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਿਦਕੀ, ਪਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ।

5.3.

'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਅਮਲ ਕੇਵਲ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸਚਿਆਰ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੱਚ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ

-
26. ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਏਹੋ ਕਰਮ
ਸਗਲ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਟ ਧਰਮੁ, ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰ। ਰਾਮ (895)
27. ਭਾਗ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 73.
28. ਸਚੁ ਵਰਤੁ ਸਤਿਮੁ ਤੀਰਥੁ— ਸਾਰੰਗ. ੧ (1245)
29. ਪ੍ਰਭਾਤੀ. ੧ (1345)
30. ਰਾਮ. ੧ (941)

ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਸੀ ਭੈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਚਿਚ-ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੱਸਿਆ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚੇ-ਨਾਮ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਲਗਾ ਮਨੁੱਖ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਬ, ਉਚੈਂ ਬਾਉਂ, ਸਚੀ ਦਰਗਾਹ, ਸੱਚਾ ਤਖਤ, ਸੱਚਾ ਮਹਿਲ, ਉਚੈਂ ਦਰਬਾਰ, ਸੱਚਾ ਹੁਕਮ, ਅਮੁਲ ਫੁਰਮਾਣ, ਅਮੁਲ ਬਖਸ਼ੀਸ਼, ਸੱਚ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਸੱਚੀ ਘਾੜ, ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤ ਸੱਚੀ-ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠਾ, ਅਭਿਮਾਨੀ ਅਤੇ ਤਿਸ਼ਨਾਵਸ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਚੀਆਂ ਦੀ ਗੁਨਾਮੀ ਕਾਰਨ ਜੋ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਸਵੈ-ਮਾਨ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਰਬ-ਸਮਰਥ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ, ਸ਼ਕਤਵਰ ਰਾਜੇ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।³¹ ਕੇਵਲ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਚੀ ਹੈ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਲਚ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਡਰ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।³² ਕੇਵਲ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸੱਚੀ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਸਾਡੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਚੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਝੂਠੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਨਾਮੀ 'ਅਬੀ ਤਬੀ ਕੀ ਚਾਕਰੀ' ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੱਚੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦੀ।³³ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੇਵਲ ਅਨੰਕਾਰਕ ਨਹੀਂ, ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਅਰੱਥ ਹਨ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ' ਅਤੇ 'ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜ-ਭਾਗ' ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੋਜ਼ ਚੁਣਨੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਚੁਣਦੇ।³⁴ ਇਹ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹਨ।³⁵ ਇਸ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦਾ ਹੈ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ।³⁶

31. ਬੰਧਨਿ ਜਾਕੈ ਸਭੁ ਜਗੁ ਬਾਧਿਆ.... ਆਸਾ.੧(432)

32. ਸੱਚੀ ਤੇਰੀ ਸਿਫਤਿ ਸੱਚੀ ਸਾਲਾਹ...ਆਸਾ.੧(463)

33. ਅਬੇ ਤਬੇ ਕੀ ਚਾਕਰੀ..... ਆਸਾ.੧(420)

34. J.S.Grewal, Guru Nanak in History, op.Cit., p.150

35. ਸੁਣਤਾਨੁ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਨਸਕਰ ਸਿਗੀ.੧(14)

36. ਜਾ ਕਉ ਮਰਨੁ ਹਜੂਰਿ ਦੂਜੇ ਨਿਵੈ ਕਿਸੁ। ਸੁਗੀ.੬ (729)

ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜੇ ਰਾਣੇ ਸਰਦਾਰ, ਖਾਨ ਚੋਧਰੀ ਸਭ ਆਮ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਈਅਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਨੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੈ,³⁷ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਰੂਪੀ ਦਾ ਸੱਚੇ-ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੂਲ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ, ਹੰਦਰ(ਘੋੜੇ), ਗੰਦਰ(ਹਾਥੀ), ਨੇਜੇ, ਵਾਜੇ, ਲਸਕਰ, ਖਾਨ ਮਨੂਕ, ਤਖਤ, ਸਲਾਮ ਸਭ ਨੂੰ ਵਧੀ ਹੋਈ ਤਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕੂੜਾ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਸਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰਤ ਕੀਤਾ।³⁸ ਅਜੇਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਉਤਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ।

5.4.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਨਾਮ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ 'ਕਿਰਤ' ਅਤੇ 'ਵੰਡ-ਛਕਣ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ। (ਨਾਮ ਜਪੈ, ਕਿਰਤ ਕਰੈ, ਵੰਡ ਛਕੈ)। ਇਸੇ ਨਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਮੰਗਣਾ ਸਮਾਜਕ ਅਪਰਾਧ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਰਤ, ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਭੀਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।³⁹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰਮਾਇਦਾਰ 'ਵਿਕਾਰੀ' ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਅਨੇਕ ਪਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴⁰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹਥੀਂ ਘਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੁਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴¹ ਇਹ ਅਸਤਕਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।

37. ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਗੀਂ ਰਹਿਣ— ਗਉੜੀ ੧(227)

38. ਹੰਦਰ ਗੰਦਰ ਨੇਜੇ ਵਾਜੇ, ਲਸਕਰ ਨੇਬ ਖਵਾਸੀ ਪਾਜੇ। ਬਿਨ ਜਗਦੀਸ਼ ਝੂਠੇ ਦਿਵਾਜੇ।
ਗਉੜੀ ੧(225)

39. ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ
ਤਾਕੇ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ॥ ਸਾਰੰਗ ੧(1245) ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ 903,953)

40. ਸੰਪਤੁ ਸੰਚੀ ਭਏ ਵਿਕਾਰ— ਗਉੜੀ.ਗੁ.੧(222)
ਪਾਪ ਬਾਝੁਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾ ਹੀ— ਆਸਾ.੫(417)

41. ਘਾਨ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੋਹ
ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੋਇ। — ਸਾਰੰਗ ੧(1245)

ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ, ਗਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹੈ ਪਰ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਕਿਰਤ (ਰਚਨਾ) ਇਕ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਰਚਨਾ ਹੀ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ। "ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਰਤ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰ 'ਕਿਰਤ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ।"⁴² ਕਰਤਾ ਭਰਤਾ ਹਰਤਾ ਇਕੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ "ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ, ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ" ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਦੇਵੀ-ਰੂਪ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਦਰ, ਕਿਰਪਾ, ਮਿਹਰ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਸਤਾ ਦਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ-ਜੀਆ ਦਾ ਦਾਤਾ, ਰਾਖਾ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ, ਅਤੇ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਹੈ।⁴³ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਹੈ।⁴⁴ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰੀ ਪਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਪਾਸ ਬੁੱਧੀ, ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਥਾਹ ਬਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨਵੇਂ ਨਰੋਇਆ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਨਿਸ਼ਾਮਤ ਅਤੇ ਮੈਤਵ-ਹੀਣ ਨਹੀਂ। ਧਰਤੀ ਧਰਮ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਲਾ ਹੈ,⁴⁵ ਸੇਵਾ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਅਮਲ ਏਥੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹਨ।⁴⁶ ਰਚਨਾ ਅਜਾਈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ।⁴⁷ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਿਸਮਾਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਰੰਗ, ਛਬੀਆਂ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸਭ ਵਿਸਮਾਦੀ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ।⁴⁸ ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਦਾ ਰੰਗਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਜਿਆ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ

42. Bhai Jodh Singh, Op.Cit., p.10.

43. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 5; ਸੂਹੀ ੧(765), ਵਡਹੰਸ ੧(580)

44. ਸੋ.੧(597-98)

45. ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ। ਜਪੁਜੀ.34.(7)

46. ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆਂ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ । ਸਿਰੀ੧(26)

47. ਸਭ ਖੇਲ ਤਮਾਸਾ, ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ— ਮਾਰੂ 3(1061)

48. ਵੇਖਿ ਵਿਡਾਣੁ ਰਹਿਆ ਵਿਸਮਾਦੁ— ਆਸਾ ੧(464)

ਉਹ 'ਇਕ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, "ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।"⁴⁹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ, ਸਗੋਂ 'ਬਲਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਸਿਆ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰੰਗ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਕੇ 'ਵਾਹੁ', 'ਵਾਹੁ', 'ਵਾਹੁਗੁਰੂ' ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਜਾਂ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਚੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸਮਝਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

7.1.

ਸਿਖ ਕੌਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ 'ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋਣੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਦੋਂ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿਤਾ, ਉਦੋਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਡਰਾਂ ਨਾਲ ਭੇਡੀਤ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ, ਘਿਰਣਾ, ਕਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਰਾਪਾਂ ਦਾ ਡਰ; ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਡਰ; ਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਣਿਆਂ, ਬਿਸਵੇਦਾਰਾਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਡਰ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਮੁਲਮੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਸਰਬ-ਸਮਰਥ ਨਿਰਭਉ-ਨਿਰਵੈਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਉਪਾਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਜੀਵਨ 'ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ' ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਤੱਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਨਿਰੋਂਹ ਹੈ ਕੇ ਬਾਬਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ, ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਰ, ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲਮ ਕੁੱਤੇ ਕਹਿਣਾ; ਪੰਡਤਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਮੁਲਾਂ, ਕਾਚੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਰੁੱਚੀਆਂ ਦੀ ਖੁਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਨਿਰਭੈਤਾ' ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ-ਪੱਕੇ ਉਤੇ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਮੁਹਰੇ ਨਿਰਭਉ ਹੋਕੇ ਵਿਚਰੇ। ਨਾ ਡਰਨਾ, ਨਾ ਡਰਾਣਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 'ਨਿਰਭਉ' ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਧੋਸ਼ ਨਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਸ਼ਸਤਰ, ਘੋੜੇ, ਕਿਲ੍ਹੇ, ਕਲਗੀ, ਬਾਜ਼, ਦਰਬਾਰ, ਫੌਜਾਂ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਿਗਾਰਿਆਂ ਦਾ

49. Tagore, Creative Unity, Op.Cit., p.36.

ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਨਿਰਵੇਰ ਭਾਵਨਾ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਖੀ। ਕੇਵਲ ਸਵੇਮਾਨ ਅਤੇ ਸਵੇਰਖਿਆ ਨਈ ਅਜੇਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੂਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਚ ਦੇਹੁਰਾ ਅਤੇ ਮਸੀਤ, ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਨਿਮਾਚ, ਪੁਰਾਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸਭ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਹਨ।⁵⁰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਂ ਵਿਚ 'ਨਿਰਭਉ' 'ਨਿਰਵੇਰ' ਮੂਲ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ। ਕੋਈ ਯੁੱਧ ਜਰ ਜੈਰੂ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਈ ਨਹੀਂ ਲੜਿਆ; ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਵੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ, ਕਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ; ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, ਬੇੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨਸ਼ਕਰਾਂ ਦਾ 'ਨਿਰਭੈ' ਹੋਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਸਾਝਾ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖਾਨਸੇ ਦੇ 'ਨਿਰਭੈ' ਹੋਕੇ ਜੁਲਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਆਰੇ ਦੇ ਚੀਰ, ਚਰਖੜੀਆਂ, ਗੋਲੀਆਂ, ਡਾਗਾਂ, ਜੇਲਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੱਟੇ ਗਏ, ਪਹੀਆਂ ਹੇਠ ਮਿਧੇ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਧਮਕਾ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਏਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਜਦ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਆਈ ਤਾਂ 'ਨਿਰਵੇਰ' ਖਾਨਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਝਾ 'ਕੋਮੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

7.2.

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿਤ-ਪ੍ਰਤਿ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਾਕ— 'ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ(ਨਿਰਭਉ), ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ(ਪ੍ਰਸਾਦ), ਸਰਬਤ ਕਾ ਭਲਾ(ਨਿਰਵੇਰ) ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਚਾਰ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਸਾਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ 'ਵੇਰ' ਭਾਵਨਾ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਤਾਫਿਕ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੇਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁵¹ ਇਸ ਵੇਰ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਸ਼ਸ ਤਰਲੋਚਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੀਦੇਵ, ਸੂਫੀ ਭੀਖਣ, ਛੀਬਾ ਲਾਮਦੇਵ, ਚਮਾਰ ਰਵਿਦਾਸ, ਕਸਾਈ ਸਦਨਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵੀ

50. ਦੇਹੁਰਾ ਮਸੀਤ ਸੋਈ ਪੂਜਾ ਐਨਿਵਾਜ ਓਈ। ਅਕਾਲ ਉ. 86.1.

51. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁ ਪਕਾਰ ਕਰ ਸਾਸਤ੍ਰ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਲੜਾਏ 19.1.

ਗੁਰਦਾਸ

ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਨੂੰ ਹੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹੋ ਹੈ:

ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਵੈਰ

ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਸਮਾਈ। ਸੋ.੧(596)

ਸਿਖ ਗੁਰਦਵਾਰੇ, ਬਉਲੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਤ ਸ਼ਹਿਰ, ਕਸਬੇ, ਸਰੋਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਨ। ਨੰਗਰ, ਸੰਗਤ, ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਸਰਬ-ਏਕਤਾ, ਸਰਬ-ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਨਤਾ ਦੇ ਅਮਲੀ ਕਰਮ ਹਨ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿਮਾਨਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਨਿਰਬੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤ, ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਲੜਾਈ ਅਰਬ ਦੇ ਬੁੱਤ-ਪੁਸ਼ਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਉਪਰੰਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰਾ ਜੁਲਮ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਬੁੱਤ-ਪੁਸ਼ਕ ਹੈ, ਰੱਬ ਪੁਸ਼ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਕਾਫਰ ਹੈ। ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਬੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰੱਬੀ-ਕਲਾਮ ਰਾਹੀਂ, ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ, ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ, ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ, ਸਰਾਹਨਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਰਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਰੱਬ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੇ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨ ਬੁੱਤ-ਪੁਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ 'ਅਜੂਨੀ ਸੇਭੈ' ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਸਮਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਖਿਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਭੰਨਦਾ ਘੜਦਾ, ਉਸਾਰਦਾ, ਢਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਸਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਧੀਕੀ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਕੋਣ ਨਈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਦੀ ਨੌੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਕਰਤੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ

ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਵੰਡ ਵਿਤਕਰੇ ਕੇਵਲ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਦੇਵੀਆਂ ਦੇਵਤੇ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ ਵੀ ਆਪਸੀ ਵੇਰ ਵਿਰੋਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਗਿਰਗੀ, ਉਦਾਸੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਮੈਨੀ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਨਾਂਕੇ ਕਈ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੀਆ, ਸੂਫੀ, ਅਹਿਮਦੀਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪਸੀ ਵੇਰ ਵਿਰੋਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਅਜੂਨੀ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖੀ ਜਨਮ-ਜੂਠ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਬ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਗਈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਰ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁵² ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਅਜੂਨੀ ਸੰਤ' ਹੈ।

10.1

'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਰਸੂਲ, ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ, ਰਖਿਆਕਾਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ, ਮੁਕਤਾਂ, ਸੁਫੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਆਨੀਆਂ, ਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਰੂਹਾਨੀ ਜੋਤਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ 200 ਸਾਲ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਪਰ 'ਜੋਤਿ' ਉਹੋ ਰਹੀ, ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਸੱਲ ਸਰੂਪ ਸੀ ਪਰ ਜਿਸ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 1708 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੁਰੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਤ ਹੋਈ ਪਰਮਾਤਮ ਆਵਾਜ਼) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ (ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੋਝੀ ਵਾਲੀ ਕੌਮ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਅੱਜ ਕਾਲ ਲਈ ਹੈ।

10.2.

ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦ' ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਿਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਤਾਬਿਆਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਮਿਟ ਚਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰਮ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ, ਪੂਜਾ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਹਉਮੈਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸਮੀ ਵੇਦ-ਪਾਠ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਦਸੰਵਾਦ ਦਾ ਸੈਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ "ਭੋਤਰ-ਵਸਦੀ-ਵਸਤ" ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।⁵³ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਿਰਪਾ ਵੇਦ-ਪਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਜੀਆਂ ਉਪਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਹੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ, ਸਾਰੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਜਾਂ ਕਿਰਪਾ ਸਭ ਉਪਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਅੰਦਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸੇਧ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਸਭ ਦਾ ਪੱਖ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ, ਮਤ ਬੁੱਧ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਸਭ ਉਸਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾਤਾ ਹੈ, ਬੇਅੰਤ ਦਾਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਥਕਦਾ। ਦਾਤਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਦਾਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੰਗਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਹਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ 'ਜਨ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 'ਗੁਰਮੁਖਿ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਰਤੀ ਸਾਚੀ ਸਾਜੀ — ਰਾਮਕਲੀ ੧ (941)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਦੀ ਨਿਮਨ ਸਿਫਤ ਦਸੀ ਹੈ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੀੜਤ ਹੋਇ ਜਗ ਪ੍ਰਭੋਧੀਐ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪ ਗਵਾਇ ਅੰਦਰ ਸੋਧੀਐ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸਤ ਸਤਿ ਨ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੀਐ।

53. ਪੀੜ ਪੀੜ ਪੀੜਤੁ ਬਾਦੁ ਵਖਾਣੈ ਗਉੜੀ ੧. (152)

ਪੀੜ ਪੀੜ ਦਝਹਿ ਸਾਤਿ ਨ ਆਈਆਂ ਮਾਰੂ ੧ (1026)

ਗੁਰਮੁਖ ਹੇ ਨਿਰਵੈਰ ਨ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧੀਐ।

ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਉਪਦੇਸ ਸਹਿਜ ਸਮੋਧੀਐ।

ਧੰਨ ਜਣੇਦੀ ਮਾਉ ਜੋਧਾ ਜੋਧੀਐ। 1819।

ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸਾਜੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰਈਅਤ ਵਿਚਲੀ ਪਾੜ
ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਹਲੇਮੀ' ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ,
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਲੁਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰਾ ਭਾਈਚਾਰਾ
ਸੁਖੀ ਵਸਦਾ ਹੈ:

ਹੁਣਿ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ

ਪੇ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਰਵਾਣ ਦਾ

ਸਭ ਸੁਖਾਨੀ ਫੁਠੀਆ

ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ। ਸਿਰੀ (74)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਮੰਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ਕ
ਮਨੁੱਖ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿਖ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ, ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਹਰੇਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਸਰ ਹੈ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਦਾਂ ਪਦਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਏਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ, ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰਚਲਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਮੂਲ-ਮੰਤਰ' ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਦੂ-ਮੰਤਰ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੇ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਮੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਦੂ, ਟੂਣਿਆਂ, ਜੰਤਰਾਂ, ਤਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਹਾਇਤਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੰਪਤੀ, ਸੰਤਾਨ, ਹਾਨੀ, ਨਾਭ, ਵੇਰ-ਵੇਰੋਧ, ਪਿਆਰ, ਨਫਰਤ, ਇਤਿ ਆਦਿ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਭੇੜੇ ਅਮਲਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਨਾਮਕਰਨ, ਇਸ਼ਟ, ਦੇਵਤੇ, ਦੱਖਿਆ, ਫਲ, ਉਚਾਣ - ਵਿਧੀ, ਆਸਣ ਅਤੇ ਉਚਾਣ-ਆਸਥਾਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ, ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਤਰ-ਪਾਠ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੱਚੇ-ਆਚਾਰ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦਸੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿਖੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਬੀਜ-ਮੰਤਰ, ਗੁਰ-ਮੰਤਰ, ਮਹਾ-ਮੰਤਰ, ਅਬਿਨਾਸੀ ਮੰਤਰ, ਪੂਰਨ ਮੰਤਰ, ਨਿਰਮਲ ਮੰਤਰ, ਹਰਿ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.

ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ੴ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਏਕਾ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦ ਓਮ ਅਖਰਾਂ ਅਤੇ ਸਵਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਜ ਕੇ

ਕਈ ਦੁਤਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤਿਨੈਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। '੧੬' ਦਾ ਸੰਕੇਤਪ
 ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਿਭਾਜਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਝਕਤੀਆਂ —
 ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ, ਅਨੰਤਤਾ, ਅਨਸੋਲਤਾ, ਅਦਵੈਤ, ਅੰਤਰਯਾਮਤਾ, ਨਿਤੰਤਾ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ
 ਅਤੇ ਨਿਰਨੇਪਤਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ
 ਸਰਗੁਣ ਦੋ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਰਗੁਣਤਾ ਨਿਰਗੁਣਤਾ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ
 ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਰਤਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਓਅੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ
 ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਓਅੰਕਾਰ ਰਚਨਹਾਰਾ
 ਅਤੇ ਗੁਣਮੰਨਧਾਨ ਹੈ। 'ਸਤਿ' ਅਜੇਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਹੇਤ, ਹਸਤੀ, ਸੰਜੁਦਗੀ,
 ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦੋਵਤਾ ਦਾ ਨਿਖਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਵੰਕਾਨ ਸਤਿ ਹੈ ਅਤੇ ਤ੍ਵੰਕਾਨ ਅਤੀਤ
 'ਸਤਿ' ਹੈ। 'ਸਤਿ' ਦੀ ਸਤਾ 'ਨਾਮ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ
 ਨੂੰ ਪ੍ਰਗੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ
 ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਕਾਲ-ਪੁਲਾੜੀ ਮਕਣਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਹਰਪਲ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਭੌਤਿਕ ਰਚਨਾ
 ਨੂੰ 'ਸਤਿ' ਦੇ ਉਲਟ 'ਅਸਤਿ' ਜਾਂ ਭਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੇਦਾਂਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ
 ਛਲ, ਭਰਮ, ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਤਿ ਦੇ ਸਾਪੇਖ ਅਸਤਿ ਹੈ। ਕਾਲ-ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
 ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਖੁਦ
 ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਸੱਚੇ' ਦੀ
 ਕੋਠੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ,
 ਨਾਂ ਹੀ ਕਾਲ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕਰਤੇ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪੁਰਖ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ,
 ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਗਵੇਦਿਕ ਪੁਰੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਵਿਭਾਜਤ
 ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਸਿਯਾਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਖ ਪੁਰੁਸ਼ ਵਾਂਗ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਨ ਦਰਸ਼ਕ
 ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਕੇ ਸਭ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ
 ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਸੱਚੇ ਦੀ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਰਮ
 ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਰਤਾ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬਝੇ ਸੰਸਾਰ
 ਦੀ ਖੇਡ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੀਵ, ਜਗਤ ਵਿਚ
 'ਡਰ' ਅਤੇ 'ਵੈਰ' ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪਰਿਵਰਤੀਆਂ

ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਅਜ ਤਕ ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਡਰ' ਅਤੇ 'ਵੇਰ' ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨਿਰੰਤਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵੇਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਅਤੇ ਨਾ ਪੂਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਾਪਾਂ ਦਾ ਡਰ, ਜਾਤੀ ਵੰਡ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਕੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਉਮੈਵਾਦ, ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ਼ੱਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਣਾ ਅਤੇ ਤਿਸਕਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਵੈਮਾਨ ਅਤੇ ਗੌਰਵ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ 'ਕਰਤਾ' ਸਭ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਂ, ਸਰਾਪਾਂ, ਕ੍ਰੋਧਾਂ, ਵੇਰਾਂ, ਵਿਰੋਧਾਂ, ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। "ਜੇਹਾ ਸੇਵੇ, ਤੇਹੇ ਹੋਵੇ" ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਕੇਵਲ 'ਨਿਰਭਉ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਂ ਅਤੇ ਵੇਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ 'ਨਿਰਭਉ' 'ਨਿਰਵੈਰ' ਦੇ ਨਿਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਹ 'ਡਰ' ਅਤੇ 'ਵੇਰ' ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਇਕ' ਅਕਾਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਨੇਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪੂਜਾ ਅਨੰਤ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੰਤ, ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਰਤਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵੱਧੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦੀ ਅਵੱਧੀ ਨਾਨੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਲਮਈ ਅਵੱਧੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਕਾਲਮੁਟਿਆਦ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ 'ਅਉਸਰ' ਜਾਂ 'ਬਗੀਆ' ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ ਕਾਲ-ਗੰਧਿਤ ਅਨਕਾਲ ਸਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮਮੂਰਤਿ ਹੀ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲ, ਸੈਤ, ਪਰੀਵਰਤਨ ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਕਤਾਂ, ਸੁਰਤਾਂ, ਘਾੜਤਾਂ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਨਮਦੇ, ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਚੇਤ, ਅਚੇਤ, ਅਰਧ ਚੇਤ, ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਬਨਸਪਤੀ, ਦੇਵਤੇ, ਦੈਤ, ਰਾਕਸ਼, ਅਵਤਾਰ, ਰਾਜੇ ਫਕੀਰ ਸਭ ਦੀ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ 'ਖਾਣੀ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਭ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਦੈਵੀ ਕੁਕਮ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਹਨ, ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਕੇਵਲ "੧੬ - ਅਜੂਨੀ ਸੰਤ" ਸਵੈ-ਸਥਿਤ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ, ਸਵੈ-ਪੂਰਣ, ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ, ਸਵੈ-ਆਸਰਿਤ, ਸਵੈ-ਸੰਪੂਰਨ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਰਮ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਕਾਰਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਦਾ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਰੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਭ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਸਭ ਦਾ ਪੱਖ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਸਭ ਦਾ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਉਸ ਦੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਵੱਡਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਰਮ-ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਦਿ-ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਸ਼ਬਦ, ਬਾਣੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪਤਰ ਬਣਕੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਚਕੌਰ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਨਦਰ' ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਨਦਰ ਦਾ ਪਤਰ ਬਣ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸਭਨਾ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ "ਜਿਸਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ।" ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸਿਖ ਦਰਸ਼ਨ ਧਰਮ, ਜੀਵਨ, ਨੇਤਕਤਾ ਅਤੇ ਰਹਿਤ-ਮਹਿੰਨਾ ਦਾ ਪਰਭਾਵਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵ-ਸੂਚੀ

ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਸੀਤ, ਗੁਰੂ ਚੰਡੇਰਾ ਜਪੁ ਬਾਨ ਬੋਧਨੀ ਸਟੀਕ; ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ.

ਆਹਨੁਵਾਲੀਆ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਫਨਸਫੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਰਾਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1976.

ਆਨੰਦਪਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ; ਚਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸੀ: ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1970.

ਐਮ.ਐਲ. ਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਛਿਸ਼ਰ - ਧਰਮ ਸਿੰਘ; ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰ: ਮੂ: 1971.

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ. (1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਾਹੌਰ: ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੋਨਜ਼

(2) ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਨਾਮੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਰਥਾਤ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਲਾਹੌਰ, 1970 ਈ.

ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ; ਲਾਹੌਰ: ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟ੍ਰਸਟ, 1945.

ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ; ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰ: ਮੂ: 1969.

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸਟੀਕ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਲਾਹੌਰ: 1937 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਜਨੰਧਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ)

ਪ੍ਰਿਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਜੀ ਦੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਐਂਗਲੋ ਉਰਦੂ ਐਂਡ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰੈਸ, 1905 ਬਿ.

ਸ਼ਾਨ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਜਪੁਜੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰ: ਮੂ: 1975.

ਸ਼ਿਵਦਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉਰਦੂ ਪੈਨਾ ਲਾਨ ਬੰਤਰੀ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ; ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸ੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕ. 1951.

—— ਜਪੁਜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1969.

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) ਖਾਨਸਾ ਨਿਤਨੇਮ ਸਟੀਕ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946.

ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ ਗੁਪਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ; ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਪੰ: ਸ. ਮੂ: ਟੀ. ਬੋਰਡ, 1974.

ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ. ਜਪੁ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੰਥ; ਜਨੰਧਰ: ਨਿਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ.

ਸਾਹੂ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ) ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ; ਲਾਹੌਰ: ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪ੍ਰੈਸ, 1898 ਈ.

ਯਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੋਢੀ. ਜਪੁ-ਬੀਚਾਰ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ, 1935.

ਧੀਰਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ. ਓ ਦਰਸ਼ਨ; ਦਿਲੀ: ਨੇਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, 1977.

ਯਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਖਾ. ਗ੍ਰੰ. ਸ. 1927.

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇਖ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1977.

ਹਰਬੀਸ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਜਪੁ-ਨਿਰਣਧ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: 1963.

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ. ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ; ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ,

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ(ਦਾਖਾ). ਸ਼੍ਰੀ ਜਪੁ-ਨਿਸਾਣ, ਲੁਧਿਆਣਾ:1951.

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ. 1. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼(1930) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ,
2. ਗੁਰਮਤ ਪਰਭਾਕਰ(1922) ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ(1922)

ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਪਟਿਆਲਾ:ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1969.

ਕਿਰਪਾਨ ਸਿੰਘ.ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ; ਪਟਿਆਲਾ: ਪੀ: ਯੂ: 1969.

ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਸੀ:) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਪੀ: ਯੂ:, 1969.

ਕੋਰ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼; ਪਟਿਆਲਾ:ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1963.

ਗੀਤਾ ਸਿੰਘ, ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ; ਤਰਨਤਾਰਨ :1934.

ਗਿਣ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੋਰ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ-ਕਲਾ, ਦਿਲੀ: ਟੌਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1974.

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ, ਗਰੰਥ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਪਕਾ, ਮਿਲਸਥਾ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਨਤਾਨ, 1886.

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਸੀ:) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ; ਪਟਿਆਲਾ: ਪੀ: ਯੂ:

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਸੀ:) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼; ਪਟਿਆਲਾ: ਪੀ: ਯੂ:, 1971.

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼, ਸੀ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੀ.ਯੂ. 1969.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੀਵਨ, ਯੁਗ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ (ਸੀ:) ਗੁਰਮੁਖ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਦਿਲੀ: 1969.

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸੀਤ, ਸ਼੍ਰੀ ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, 1916.

ਗੋਇਲ, ਜੈ ਭਗਵਾਨ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ; ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ. 1972.

ਜੋਨ ਡੈਸਨ. ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਲੋਜੀ ਕੋਸ਼; ਪਟਿਆਲਾ:ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1973.

ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1932.
ਜੋਧ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ) 1. ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ; 2. ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ; ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ: ਸਿੱਖ ਪਬ.
ਹਾਊਸ, 1950. 3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ: ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟ੍ਰਸਟ, 1971.

ਜੱਗੀ, ਚਤਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ; ਦਿਲੀ: ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1969.

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ; ਸ਼੍ਰੋ. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕ. 1963.

2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਕਸਬੂਰੀ ਲਾਨ ਅੰਡ ਸਨਜ਼, 1963.

3. ਨਾਨਕ: ਦਰ ਘਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਡ ਸਨਜ਼, 1969.

4. ਜਪੁ: ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਡ ਸਨਜ਼, 1969.

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਜਪੁ-ਵਿਆਖਿਆ; ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ: ਸੁਪਰ ਪ੍ਰੈਸ ਨਿ. 1955.

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਢੀ) ਕੋਥਾ ਸਾਗਰ ਅਰਥਾਤ ਸ਼੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, 1952.

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਜਪੁਜੀ, ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1972.

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਕਲਪ; ਪਟਿਆਲਾ, ਪੀ: ਯੂ: 1986.

ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ (ਨਿਰਮਲ ਸੀਤ), ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, 1902.

ਧਰਮਾਨੰਤ ਸਿੰਘ, ਜਪੁ-ਪਰਮਾਰਥ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਪਲੈਟੋਨੀਅਮ, ਰਣਜੀਤ ਪੁਰਾ, 1974.

ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਪੰਡਤ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: 1955.

ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਰਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1971.

ਨਰੈਣਮ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪੰਡਤ) ਗੁਭਾਵ ਦੀਪਕਾ ਜਪੁ ਟੀਕਾ; ਲਾਹੌਰ: 1881 ਬਿ.

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਸੀ: ਸਿਖ ਫਨਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂ. 1975.

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ; ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1973.

ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾ (ਗਿਆਨੀ) ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ; (ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ), ਬਿ. 1940.

ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇਜ਼ਾਰ; ਲਾਹੌਰ: 1922.

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਿਆਲਾ: ਯੂ: 1975.

ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਉਬਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਚ, 1952.

ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਖਿਆ; ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਸਿਖ ਪਬ. ਹਾਊਸ.

ਮੰਗਨ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕਾਖਰੀ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਚ, ਭਾਨਕਸ਼ਾਹੀ 437

ਨਾਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗਤ, ਸੰਗਰੂਰ: 1949.

ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ, ਜਪੁਜੀ; ਪਟਿਆਲਾ, ਯੂ;

ਵਿਨੋਬਾ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਪਟਿਆਲਾ: ਯੂ. 1972.

ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, 1. ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਭਾਨਸਾ ਟ੍ਰੇਡ ਸੋਸਾਇਟੀ, 1949.

——— ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ.

——— ਸੰਘਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਖਾ. ਸਮਾਚਾਰ, 1963.

ਪੋਤਰਕਾਵਾਂ

ਆਲੋਚਨਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ, ਨੁਹਿਆਣਾ: ਦਸੰਬਰ, 1970.

ਪੇਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੁਲਾਈ, 1976.

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਮਾਰਚ 1973.

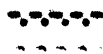
ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ; ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤ ਜੀਕ, (ਜੂਨ 1969) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਕ (ਨਵੰਬਰ ਦਸੰਬਰ 1969)

ਪਰਖ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂ: 1969, 1971.

ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂ: ਦਸੰਬਰ 1976, ਜੂਨ 1977.

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ: ਸ਼ਰਮਾ, ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦਵਾਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਕੋਸ਼ਤੁਡ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1967.

- ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ(ਸੰ:) ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1970.
- ਸੂਰਥ ਕਾਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਹਿੰਦੀ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1975.
- ਸਵਾਮੀ ਓਮਾਨੰਦ, ਪਾਤੰਜਲੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਰੋਰਖਪੁਰ: ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ ।
- ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ "ਵੈਦਿਕਮੁਨੀ", ਜਪੁ-ਸੰਹਿਤਾ, ਸਤ੍ਧੁ ਆਸ਼ਰਮ, ਹੋਸ਼ਿਆਰਪੁਰ: 1963.
- ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਪੰਥਪਰਾ ਐਰ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਨੀ: ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬ. ਹਾਊਸ, 1972.
- ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ, ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਕਸ਼ਨਾ ਕਾ ਸਵਰੂਪ, ਗਵਾਲੀਅਰ: 1968.
- ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ, ਡਾ: ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਤ੍ਰ ਐਰ ਉਨ ਕਾ ਵਿਨਿਯੋਗ, ਦਿੱਲੀ: ਨੈਸ਼ਨ ਪਬ. ਹਾਊਸ, 1970.
- ਕਲਿਆਣ ਕਲਪਤਰੁ, ਰੋਰਖਪੁਰ: ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਸਿਵਾਨੀਕ, 1937, ਭਗਵਤ ਨਾਮ ਮਹਿਮਾ ਐਰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅੰਕ, 1968.
- ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ, ਠਾਠਕਬਾਟੀ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ: ਮਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1960.
- ਦਵੇਦੀ, ਯੁਗਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਐਥੋਕ ਕੇ ਫੂਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਸਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1955.
- ਮਾਨਕ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੇਠਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ: 1965.
- ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਗਰ, ਫਾਂਸ਼ੀ: 1971.
- ਜ਼ਿੰਦਿਆਵਤੀ ਮਾਨਵਿਕਾ, ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਪਰ ਬੋਧ ਧਰਮ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਤਕਾਨਸ, 1966.

ENGLISH BOOKS

- Aiyar, K.N. Swami, The Puranas, Madras: Theo. Society, 1916.
- Alain Danielou, Hindu Polytheism, London: Rand K Paul, 1964.
- Annie Besant, The Religious Problem in India, Delhi: Agam Prakashan, 1976.
- Apte, V.S., Sanskrit - English Dictionary, Poona: 1959.
- Arthur Avalon, Principles of Tantra, Madras: Ganesh and Co., 1914.
- Ashfaq Hussain, The Spirit of Islam, New Delhi: Asia Pub. House, 1958.
- Avtar Singh, Ethics of the Sikhs, Patiala: 1970.
- Balfour, Edward (ed.) & Cyclopaedia of India, Madras: Scottish and Foster, 1871-1973.
- Balwant Singh Anand, Guru Nanak, Religion and Ethics, Patiala, P.U. 1968.
- Banerjee, Anil Chander, Guru Nanak and His Times, Patiala: P.U., 1971.
- Banerjee, I.B. Evolution of the Khalsa, Vol. I, Calcutta: 1963.
- Banerjee, I.N. Development of Hindu Iconography, Delhi: Munshiram Manohar Lal, 1974.
- Benjamin Walker, Hindu World, London: 1968, Vol. I and II.
- Begson, Introduction to Metaphysics, London: Mac & Co., Ltd., 1913.
- Bhagwan Das, Essential Unity of All Religions, Adyar Madras: The Theo. Pub. House, 1955.
- Brandon, S.G.F., A dictionary of Comparative Religions, London: Weidenfeld and Nicolson, 1970.
- Braod, C.D., Scientific Thought, London: 1923.
- Brown, W. Norman, Man in the Universe, London: University of California Press, 1970.
- Chagla, M.C. Science and World Peace, New Delhi: I.C.C.R. 1967.
- Cleugh, M.F. Time and Its Importance in Modern Thought, London: Matheson and Co., 1937.
- The Cultural Heritage of India, Calcutta: Ramakrishna Mission, 1956.

- Cunningham, I.D., History of the Sikhs, London, 1849.
- Darshan Singh, The Bhakti Tradition in India and the Sikh Gurus, Chandigarh, 1968.
- Das Gurpta, S.N., A History of Indian Philosophy, Cambridge: 1972, Vol. I.
- David Baily Harned, Grace and Common Life, Patiala: 1970.
- De Geoeje, C.H., What is Time? London: E.J. Brill, 1949.
- Deussen, Paul. The Philosophy of Upanashads Edinburgh: T&T. Clark 1906.
- Dewan Singh, Mysticism of Guru Nanak (Unpublished Ph.D. Thesis) Chandigarh: P.U. Library.
- Dewan, P.C. Critical Word Index to Bhagwad Gita, Bombay: New Book Co.,
- Dictionary of the History of Ideas, (Vol. I) New York: 1968.
- Duncan Green Lees 1. Gospel of Guru Granth Sahib.
2. Gospel of Zarathustra. 3. Gospel of Israel Madras: Theosophical Pub. House.
- Dunne, An experiment with Time, London: Faber and Faber, Ltd., 1934.
- Doma Marsden, The Philosophy of Time, Oxford, 1955.
- Double Day, Pictorial Library of Growth of Ideas, Knowledge, Thought, Imagination, New York: 1966.
- Dowson, A critical Dictionary of Hindu Mythology, London: 1957.
- Eddington, A.S. (ed.) The Nature of Physical World, Cambridge: 1929.
- Encyclopedia of Psychology (ed.) W. Germany: 1975.
- Encyclopedia Americana, New York: 1829.
- The Encyclopedia of Islam, (ed.) M. Th Houtsma and others, London, LUZAC and Co., 1934.
- Encyclopedia of Religion and Ethics, James Hastings, New York: 1971.
- The Concise Encyclopedia of Living Faiths (ed). R.C. Zaehner London 1959.
- Ernest Wood, Yoga Dictionary, New York: Philosophical Library, 1956
- Frazer, J.G. Golden Bough, London: Macmillan, 1957.
- Garrett, John, A Classical dictionary of India, Delhi: Orient Pub. 1871.

- Gill, Pritam Singh, *Trinity of Sikhism*, Jullundur: New Academic Pub. Co., 1973.
- Gopal Singh, *The Religion of the Sikhs*, Bombay: Asia Pub. House, 1971
- _____ *Sri Guru Granth Sahib, (Eng. Version)* Jullundur: 1960.
- Gopinath Rao, *Elements of Hindu Iconography*, Delhi: Motiram Banarsidas, 1968.
- Govinda, Lama Anagarika, *Foundations of Tibetan Mysticism*, London: Rider, 1959.
- Grewal, J.S. *Guru Nanak in History*, Chandigarh, P.U., 1969.
- Gun, J.A. *The Problem of Time*, London: George Allen and Unwin Ltd. 1929.
- Gurdip Singh, *A Critical Study of the Concept of Creation in the poetry of Guru Nanak Dev*, Chandigarh: P.U. Library.
- Gursaran Singh, *Guru Nanak's Japji*, Delhi: Atma Ram and Sons, 1972.
- Harbans Singh (ed.) *Guru Nanak and Origins of the Sikh Faith*, Bombay, Asia Pub. House, 1969.
- _____ *Perspectives on Guru Nanak Patiala*, P.U., 1975.
- _____ *An Introduction to Indian Religions (Ed.) Patiala, P.U., 1973.*
- Harnam Singh, *The Japji*, New Delhi: 1957.
- Hindu Polity: *The Ordinances of Manu*, Ludhiana: Kalyani, Pub., 1972.
- Hiring, J.L., *The American Peoples Ency.*, New York, 1964.
- Hoyle, *The Nature of the Universe*, London: Basil Blackwell, 1952.
- Huc and others, *Travels in Tartary, Thibet and China*, London: Routledge, 1928.
- Hughes, Thomas Patrick *Dictionary of Islam*, New Delhi: 1976.
- Hume, R.E. *Thirteen Principal Upanishads*, Oxford University Press, 1949.
- Huxley, A. *Perennial Philosophy*, London: Chatto and Windus, 1957.
- International Ency of the Social Sciences* (ed.) Mac., 1968, Vol. 2.
- Irving Louis Horowitz, *War and Peace in Contemporary Social and Philosophical Theory*, London: Sevenir Press, 1973.

- Jaiswal, S. The Origin and Development of Waisnavism, Delhi:1967.
- Jamal Khwaja, Quest for Islam, Bombay:Allied Pub.,1977.
- James Jeans, Universe Around Us, Cambridge:1960.
- Jodh Singh ,Bhai,Japji:1914.
- _____, Some Studies in Sikhism, Ludhiana Lahore Book Shop, 1953.
- John Garreth , A Classical Dictionary of India, Delhi:Orient and Pub.,1871.
- Kapur Singh, Parashar Prasna, Jullundur,Hind Pub.,1959.
- Khushwant Singh, Hymns of Guru Nanak, Bombay;New Book Co., 1946.
- Kingsway Martin, War History and Human Nature, London:1959.
- Kohli,S.S., A Critical Study of Adi Granth, New Delhi:The Panjabi Writers Co-op. Society,1961.
- _____, Outlines of Sikh Thought, New Delhi:Panjabi Parkashak, 1966.
- _____, Philosophy of Guru Nanak, Chandigarh:P.U. 1969.
- _____, Sikh Ethics, New Delhi:Munshi Ram Manhar Lal, 1975.
- Lewis Browne, The World's Great Scriptures, New York:The Mac Co.,1956.
- Linus Pauling,Science and World Peace, New Delhi:Indian Council for Cultural Relations,1967.
- Macauliffe,M.A. ,The Sikh Religion, Delhi:S. Chand & Co.,
- Macdonell, A.A. Vedic Mythology, Varanasi, Indological Book House,1963.
- Mahadevan , T.M.P., Time and Timeless, Madras, Upnaishad Vihar, 1953.
- Manjit Singh ,Gurbani and Science, Delhi:Gurdas Kapur and Sons, 1973.
- Max Muller,F.(ed.) The Sacred books of the East, Vol.42, Hymns of Atharva Veda, Delhi:Motilal Banarsidas,1964.
- Macleod W.H. Guru Nanak and the Sikh Religion, Oxford:Clarendon, Press,1968.

Monier William, Sanskrit English Dictionary Oxford;1956.

_____, Religious Thought and Life in India, New Delhi: Orient Book Reprint Corporation,1974.

_____, Shakata and Shakti ,Madras : Ganesh and Co.,1951.

Mohammad Ali. The Holy Quran, New Delhi:S. Chand and Co.

Narang,Gokal Chand, Transformation of Sikhism,New Delhi:New Book Society of India, 1956.

The Nature of Guruship(ed.) Clearence O., MC Mullen, ISPCK,Delhi, 1976.

Nathan Fasten,Origin Through Evolution, New York:1930.

Norris Mawhirter,Guiness Book of Records, London:1977.

Pandit ,M.P. Mystic Approach to the Veda and Upnishads,Madras, Aurobinda Library,1952.

_____, Studies in Tantra and the Veda, Madras:Ganesh and Co., 1964.

Parrinder, Geoffery, A Dictionary of Non-Christian Religions, Lond Cox and Wayman Ltd.,1971. -on

Patterson,Robert Leet, An Introduction to Philosophy of Religion, New York; Henry Holt and Co., 1957.

Priestly,J.B. Time and Conways, London:William Heinemann Ltd., 1948.

Puran Singh, The Book of Ten Masters-- The Spirit Born People Patiala, Languages Deptt., 1970.

Pusalkar, A.D. Studies in Epics and Puranas, Bombay:Bhartiya Vidya Bhawan,1955.

Radhakrishnan, S.(ed.) History of Philosophy,Eastern and Western, London,1967.

_____, Indian Philosophy, New York:Mac and Co., 1958.

_____, Brahm Sutra (Ed.) LondonL George Allen and Unwin, 1960.

_____, Isthis Peace? Bombay,1950.

- The Glimpses of the Divine Masters, New Delhi:1965.
- The Sacred Writings of the Sikhs, London:George Allen & Unwin Ltd., 1960.
- Sawaram Singh, The Divine Master, Lahore:1930.
- Shanta Sarbjit Singh, Nanak The Guru, Orient Longman,1970.
- Sharad Chandra Varma, Guru Nanak and The Logos of Divine Manifestation, Delhi:G.P.C. 1969.
- Sharma, Chandradhar, A Critical Survey of Indian Philosophy, London:1960.
- Sidhant Shastri, Saivism Through Ages, New Delhi:Munshi Ram Manoharlal,1975.
- The Sikh Religion, Calcutta:Susil Gupta (India)Pvt. Ltd.,1958.
- Sinha, Jadunath, History of Indian Philosophy, Calcutta,Sinha Pub. House,1956.
- Sikhism(Ed.) Patiala:Panjabi University,1969.
- Sohan Singh, Seeker's Path, New Delhi, Orient Longmans,1959.
- Soothill, The Three Religions of China, London:Oxford, University Press, 1929.
- Stace, W.T. Time and Eternity, Princeton New Jersey: 1952.
- Stevenson, S. The Heart of Jainism, London:Oxford University Press, 1915.
- Steingass, F. A Comprehensive Persian-English Dictionary , New Delhi:Cosmo Pub.,1977.
- Tagore, Rabindranath, Personality , London:Mac & Co.Ltd.,1959.
- _____, Creative Unity, London, Mac, & Co., Ltd.1962.
- Talib, G.S., Guru Nanak, His Personality and Vision, Delhi:Gur Das Kapur and Sons(P) ltd.,1969.
- _____, Japujy, New Delhi:Munshi Ram Manohar Lal Pvt.Ltd., 1977.
- Taran Singh, Guru Nanak and Indian Religious Thought, Patiala:U. 1970.
- _____, Ideal man of the Guru Granth, Patiala : U. 1966.

Teja Singh (Principal) Sikhism, Its Ideals and Institutions, Lahore: Lahore Book shop, 1938.

_____ The Japji, Forward Printers, 1948.

Trump, Ernest, The Adi Granth, New Delhi: Munshi Ram Manohar Lal, 1970.

Vishal Mangalwadi, The World of Gurus, New Delhi: Vikas Pub .1977.

Yarnold, G.D., The Moving Image, London: George Allen and Unwin Ltd., 1966.

W. Norman Brown, Man in the Universe, London: University of California Press, 1970.

William James, The Varieties of Religious Experience, New York: Collier Books, 1961.

Waddell, L.A. Buddhism of Tibet, Cambridge: Heffer, 1959.

Wilkins, W.J., Hindu Mythology: Vedic and Puranic Delhi Rupa and Co., 1973.

Winternitz, M. History of Indian Literature, Delhi: Motilal Banarsid Das .

Zahnner, R.C., The Dawn and Twilight of Zoroastrianism. London: Weidenfield and Nicolson, 1961.

Zimmer, C.F. Heinrich, Philosophies of India, London: R&K. Paul, Ltd. 1953.

Zvi Cahn, The Philosophy of Judaism, New York: Mac & Co., 1962.

Journals: The Journal of Religious Studies, Patiala: P.U. June, 1969.

Journal of Sikh Studies, Amritsar, GND University.
February, 1974, Feb., 1975, Aug., 1975, Feb. 1976, Feb. 77.

Seminar Papers on Mulmantra, GND University, March, 1973.

.....

News Papers and Periodicals - The New Age

- The People's Democracy.
- The Soviet Literature.
- The Mainstream (Weekly)
- The Tribune
- The Indian Express

Overstreet and Windmiller**Priestley, J.B.****Radha Krishnan (Dr.)****Ralph Fox****Raymond Williams****Read, Herbert****Richard Crossman****Russell, Bertrand****Sartre, Jean Paul****Stalin, J.****Uppal, S.S. (Dr.)****Yermilov, V.**

- Communism in India
- The Art of Dramatist.
- An Idealist View of Life.
- The Novel and the People
- Drama From Ibsen to Eliot.
- Collected Essays.
- The God that Failed
- The Practice and Theory of Bolshevism.
- What is Literature?
- The Foundations of Leninism
- Anarchism or Socialism?
- Dialectical and Historical Materialism.
- Origin and Development of Panjabi Short Story
- Dostoyevsky.

251485